

नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका कथाहरू

घाउमा मलम

उपयोगी जानकारी, तथ्य र सन्दर्भ सहित

घाउमा मलम

नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका कथाहरू

मिडिया फाउण्डेशन

काठमाडौं

यस पुस्तकमा नेपालमा २०५२ देखि २०६३ सालसम्म भएको राजनीतिक टन्डका दशजना पीडितहरूबारे पत्रकारहरूले लेखेका वर्णनात्मक पाश्वचित्रहरू संकलित छन् । यी पीडितहरूले नेपाली समाजको एउटा अत्यन्तै बहिष्कृत वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यस बाहेक, सहारा र सहयोग खोजिरहेकाहरूका लागि पीडितहरूको पुस्तिकारवरूप यस प्रकाशनमा तथ्यपरक र उपयोगी सूचनाहरू समाविष्ट छन् ।

२०६८

संयोजक

पुनीता रिमाल

प्रभातकिरण कोइराला

शान्तिमार्ग, भाटभटेनी ४०,

पी. ओ. बक्स: ९८४२, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ९७७-१-४४९-५१३७

ईमेल: info@media-foundation.org

वेबसाइट: http://www.media-foundation.org

© २०६८ मिडिया फाउण्डेशन

आवरण तस्वीर: एकल सिलवाल (चितवन, देवेन्द्रपुरका सन्तबहादुर मगर दृष्टिपीडित आफ्नी अशक्त पत्नी दुर्गामाया (५५) लाई सहयोग गर्दै, फागुन २०६७

पुस्तक डिजाइन तथा मुद्रण: क्रिएटिभ प्रेस प्रा.लि.

प्रथम प्रकाशन जेठ २०६८

समाविष्ट विषयवस्तुहरूको सही ढंगमा स्रोत खुलाइएमा नीजि र नाफारहित उद्देश्यका लागि यस पुस्तकका सामग्री नि:शुल्क प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

ISBN: 978-9937-2-3529-7

नेपालमा प्रकाशित

यो पुस्तक धाउमा मलम: नेपालको संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका कथाहरू प्रकाशन गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघीय शान्ति निर्माण कोषले नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय शान्ति कोष/मानवअधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय मार्फत सहयोग गरेको हो । यस पुस्तकमा व्यक्त गरिएका दृष्टिकोण र विचारहरू लेखकहरू स्वयंका हुन् र तिनले मिडिया फाउण्डेशन वा सहयोगदाताका दृष्टिकोण वा विचारहरू प्रतिविम्बित गर्नन् नै भन्ने छैन ।

विषय-सूची

धाउ भर्ने शब्दहरू	८
प्राक्कथन	९
भूमिका	१०

विवरण कथाहरू

मारिएका

न्यायको खोजी (रीना रसाइली, १७), कान्पे ● भोजराज तिमिसिना.....	१
सम्मानले मात्र जिन्दगी चल्नैन (दीपेन्द्र साह तेली, २५), पर्सा ● शत्रुघ्न नेपाल	८
काहुलेका निर्दोष युवा (चन्द्रमान तामाङ, १६), नुवाकोट ● दीपक अधिकारी.....	१५
गोमाको पीडा (गोविन्द थपलिया, २८), पाँचथर ● विमला ढकाल.....	२१

वैपत्ता

जिउँदो विधवा (विष्णु केष्ठाकी मगर, ३१), उदयपुर ● महेश्वर चामलिङ्ग राई.....	२७
आमाको आँशु (दीपा वली, १५), सुर्खेत ● विष्णुकुमारी खनाल	३३
बैलरानीको वेदना (लिखराम थारू, १९), बर्दिया ● दिनेश गौतम	३९

अशक्त

आहत भएको मन (दुर्गामाया मगर, ५५), चितवन ● एकल सिलवाल.....	४५
मलम लगाइदिने कोही छैन (लक्ष्मी थपलिया, ५४), मकवानपुर ● रामकुमार एलन	५३

विस्थापित

'त्यस्तो युद्ध नदोहोरियोस्' (गौमती घर्ती, ४६), रोल्पा ● खेमबहादुर बुढा.....	५९
---	----

तथ्य र सन्दर्भ

संकमणकालीन न्याय के हो ?	६८
पीडित र आँकडाहरू	७०
युद्धको अभिलेखन	७२
दृन्दृपेडितका आवाजहरू	७३
पुनर्स्थापना र राहतका प्रयासहरू	७७
बिशौं शताव्दीमा दृन्दृ र युद्धबाट भएका मृत्यहरू	७८
दृन्दृतर देशहरूको सूची.....	८५
विश्वका विभिन्न देशका सत्य निरूपण आयोगहरू	८६

उपयोगी जानकारीहरू

सरकारबाट उपलब्ध गराइएका अन्तरिम राहतका किसिमहरू	८९
स्थानीय शान्ति समितिहरू.....	१०१
दृन्दृ र मानसिक आघातको निदान	१०४
शान्ति र दृन्दृको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाहरू.....	१०७

घाउ भर्ने शब्दहरू

- न्यायका लागि म अझै कति पछने ?
-देवी सुनुवार, २०६० मा सरकारी सैनिकबाट मारिएकी मैना सुनुवार, १७, की आमा ।
- युद्धको सबैभन्दा भस्काउँने तथ्य के हो भर्ने, त्यसका पीडित र औजाहरहरू आम मानिसहरू हुन्, र त्यो उनीहरूको आफ्नै भगदा नभएपनि त्यसमा मार्न र मारिन राजनीतिको राक्षसी परम्पराबाट यी मानिसहरू अभिशप्त छन् - अल्डस हक्स्ली
- नेपालका मानिसहरूले लोकतन्त्रका लागि अडान लिएका छन् र अरुहरूका लागि शान्ति स्थापनामा पहिलेदेखि तै त्यस्तो बिशाल भिन्नता ल्याइरहेको नेपालले आफ्नै द्वन्द्व पार गरेको र दीगो शान्ति प्राप्त गरेको देखु सम्पूर्ण विश्वका लागि विशेष प्रेरणादायी हुने थियो - ब्रान कि-मून
- शान्ति र मेलमिलापको अभ्यास मानव कार्यहरू मध्येको एक अत्यन्तै महत्वपूर्ण र कलात्मक क्रिया हो - न्हात हाह
- आँखाको बदला आँखा गर्नुले सम्पूर्ण संसारलाई अन्धो बनाउँन पुछ - मोहनदास गान्धी
- तपाईं बैरीसँग मेल गर्न चाहनु हुन्छ भने तपाईंले बैरीसँग काम गर्नु पर्छ । त्यसपछि ऊ साथी बन्नेछ - नेल्सन मण्डेला
- तीनवटा कुरालाई लामो समयसम्म लुकाउँन सकिदैन: सूर्य, चन्द्रमा र सत्य - बुद्ध
- हिजो हामीले राजाहरूको आज्ञा मान्यौ र सम्प्रात्हरुका अगाडि शीर भुकायौ । तर आज हामी सत्यका अगाडि धुँडा टेक्छौं, मात्र सौन्दर्यको अनुसरण गष्ठौं र मात्र प्रेमको आज्ञा मान्छौं - खालिल जिब्रान
- सत्य र न्यायका विषयमा ठूला र साना समस्याहरूबीच भिन्नता छैन, किनभने मानिसहरूलाई गरिने व्यवहारसम्बन्धी मुद्घाहरू सबै उस्तै हुन् - अल्बर्ट आइस्टन
- सर्वोत्तम रूपमा मानिस सम्पूर्ण पशुहरूमध्ये कुलीन हो, कानून र न्यायबाट अलग हुँदा ऊ सबैभन्दा खराब हो - अरस्तु
- अन्यायीका लागि न्याय सजाय हो - सन्त अगस्टीन
- क्षमा वालकको जादूको सपनाको उत्तर हो जसबाट जे फुटेको हो त्यसलाई पुनः जोडिइन्छ, जेमा धूलो तागेको हो त्यसलाई पुनः सफा गरिन्छ - डाग हाम्मरसर्कजोल्ड
- सफल क्रान्तिका लागि असन्तुष्टी मात्र प्रयाप्त हुँदैन । आवश्यकता हुन्छ त न्याय, राजनीतिक र सामाजिक अधिकारहरूको खाँचो र महत्वको गहन र पूर्ण दृढविश्वासको - बी. आर. आम्बेडकर

- स्वतन्त्र समाजमा राज्यले मानिसका मामिलाहरूको व्यवस्थापन गर्दैन । त्यसले आफैनै मामिलाहरू सञ्चालन गर्ने मानिसबीच न्यायको व्यावस्थापन गर्छ - वाल्टर लिपम्यान
- आफ्ना बैरीहरूलाई क्षमा गर्नुहोस्-उनीहरूलाई अरु कुनै पनि कुराले त्यतिको चिद्याउँदैन - ओस्कार वाइल्ड
- करुणा, क्षमा, जीवनमा शान्ति र सफलताका लागि शक्तिका वास्तविक परम स्रोतहरू यिनै हुन् - तेन्जिन् ग्याद्सो, चौधैं दलाइ लामा
- क्षमाले विगतलाई परिवर्तन गर्दैन, तर त्यसले भविष्यलाई फराकिलो पार्छ - एल बोस
- क्षमाबिता जीवन रिस र प्रत्याक्रमणको अन्तहीन चत्रबाट नियन्त्रित रहन्छ - रोबर्ट असाजियोली
- क्षमा उच्च मूल्यको हुन्छ, तैपनि यस्को कुनै मोल लाग्दैन - अज्ञात
- क्षमा बिना कुनै भविश्य छैन - डेसमन्ड टुट
- साहसीलाई हेर्न चाहन्छौं भने क्षमा गर्न सक्नेहरूलाई हेर - भागवत् गीता
- आम माफी जसले दिने हो त्यो उनीहरूका लागि त्यतिनै असल हुन्छ जति त्यो पाउँनेहरूका लागि हुन्छ । दुवै पक्षहरूमाथि करुणा प्रदान गर्ने प्रशंसनीय गुण त्यसमा हुन्छ - भिक्टोर ह्युगो
- मेलमिलाप न्यायकासाथ हुनुपर्छ, नत्र त्यो टिक्कैन । हामी सबैले शान्तिको आशा गर्दा त्यो कुनै पनि मूल्यको शान्ति नभइ सिद्धान्त र न्यायमा आधारित शान्ति हुनु पर्छ - कोराजन अकिनो
- मेलमिलाप गर्ने हो भने पहिला सत्य चाहिन्छ - टिमथी बी. टाइसन, अफ्रिकी अमेरिकी प्राज्ञ
- आफैनै घाउ भर्नु अरुहरूको घाउ भर्नुसँग जोडिएको हुन्छ - योको ओनो
- मुझ्हाएको हृदयका लागि दयाका शब्दहरू मलम वा महभन्दा बढी आरोग्यकर हुन्छन् - सेरा फिल्डिङ
- सुधार उल्लंघनहरूको संशोधन हो; क्रान्ति शक्तिको हस्तान्तरण हो - रोबर्ट बुल्वर लिट्टन

प्राककथन

यो प्रकाशन नेपालको संक्रमणिकालीन न्याय प्रयत्नहरूबारे सार्वजनिक शिक्षा सामग्रीको रूपमा तयार पारिएको हो । सन् १९९६ देखि २००६ सम्म नेपालमा भएको आन्तरिक द्वन्द्वमा पीडित मानिसहरूबारे यस पुस्तकले पत्रकारहरूले लेखेका दशवटा वर्णनात्मक प्रतिनिधि कथाहरू समेटेको छ । यी प्रत्यक्ष रूपमा संकलित कथाहरूले सत्य तथ्य पत्तो लगाउँन र न्याय प्राप्त गर्न खोजदा पीडितहरूले भोगेका अनुभवहरूको सिंहावलोकन गर्दछन् ।

संक्रमणिकालीन प्रक्रिया र त्यसको सन्दर्भबाटे यथार्थपरक सार्वजनिक ज्ञानका लागि पुस्तकले शान्ति निर्माणसम्बन्धी विशेष ज्ञानलाई लाभान्वितहरूको सरल भाषामा रूपान्तरित गर्दछ । सहारा र सहयोग खोजनेहरूका लागि पीडितहरूको पुस्तिकाको रूपमा यसले उपयोगी सूचनाहरू पनि समेटेको छ । वर्णनात्मक कथाहरू, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र सन्दर्भहरू संक्रमणिकालीन न्यायका चार प्रमुख विषय-वस्तुहरू- सत्यको खोजी, अभियोजन, पीडितलाई हर्जाना र संस्थागत सुधार- को सेरोफेरोमा घुम्छन् ।

पुस्तक कृतैपनि ढंगमा नेपाली द्वन्द्वका हजारौं पीडितहरूका दुःख र पीडाको विस्तृत अभिलेखन होइन । यद्यपि अत्यन्तै सर्वसाधारण मध्येको केही पीडितहरूको मानसिक आघातबाट ग्रस्त विगतको वर्णन गर्दै घाउ भर्ने प्रक्रियातर्फको यो एउटा पाइला हो । पुस्तकमा संलग्न पीडितहरूका विवरणहरू र अन्य सामग्रीहरूले देखाएँकै नेपालको संक्रमणिकालीन न्याय प्रक्रिया सुस्त रहेको छ र यो हालसम्म आन्तरिक राहतमा केन्द्रित छ । सत्य र न्यायका लागि पीडितहरूले बारम्बार गरेका आहवानहरूले वि.सं. २०६३ को विस्तृत शान्ति सम्भोगतामा व्यवस्था गरिएका संक्रमणिकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापित गर्नुपर्ने अत्यावश्यकतामाथि जोड दिन्छन् । यिनमा अन्य संयन्त्रहरूका अलावा वेपत्ता छानविन आयोग र सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग पर्दछन् ।

सरल, हृदयग्राही र स्पष्ट भाषामा लेखिएको यो प्रकाशन पीडितहरूका जीवन अनुभवहरूसँग प्रतिश्वनित मात्र हुँदैन, न्याय प्राप्त गर्नमा उनीहरूका व्यवहारिक आवश्यकताहरूमा केन्द्रित प्रकाशन सामग्रीको अभाव समेतलाई यसले पूरा गर्दछ भन्ने विश्वास मिडिया फाउण्डेशन-नेपाल र संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपालको रहेको छ ।

मिडिया फाउण्डेशन
ओएचसीएचआर- नेपाल

काठमाडौं, जेठ, २०६८

भूमिका

वि.सं. २०६३, मंसीर ५ गते नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न बृहत शान्ति समझौताले २०६३ मा शुरु भएको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भएको घोषणा गयो । सो दस्तावेजले देशमा आमूल परिवर्तनको परिकल्पना गयो, मानवअधिकार, मौलिकअधिकार, मानवीय कानूनको अनुमोदन गयो र कलहको टुंगो लगाउन र त्यसको कार्यान्वयनका लागि चाहिने कार्यप्रक्रियाको पति व्यवस्था गयो । डेढ वर्ष पछि, चैत्र २०६४ मा ऐतिहासिक संविधान सभाको चुनाव गर्ने बृहत शान्ति समझौताको प्रतिबद्धता पूरा भयो ।

संविधान सभाले गणतान्त्रिक मार्गलाई प्रशस्त गयो र सैद्धान्तिक रूपमा नेपाल अभ धेरै शान्तिपूर्ण र प्रजातान्त्रिक मुलुकको रूपमा स्थापित हुनेतरफ लम्केको देखियो । यद्यपि भविष्यको सरकार एवं राज्यको संरचना र लडाकु समायोजन तथा नयाँ संविधान लेखनको मुद्दालाई लिएर भएको विद्यमान राजनीतिक असहमतिले गर्दा शान्ति प्रक्रिया पूरा भएको छैन ।

विशेष गरी विगतका मानव अधिकारसम्बन्धी अत्याचारलाई सम्बोधन गर्ने र द्वन्द्वका घाउहरूको निदान गर्ने प्रगतिमा भएको ढिलासुस्ती कष्टप्रद बनेको छ । ज्यान गुमाएका १७, २६५ नागरिक र द्वन्द्वपीडित लाखौं मानिसहरूका लागि गरिएका निवारणका उपायहरू अधिकांश रूपमा अप्राप्य रहेका छन् । अहिलेसम्म संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सरकारी प्रयासहरू अन्तरिम क्षतिपूर्ति मै सीमित छन् । सरकारले सत्य निरुपण आयोगसम्बन्धी विधेयक (२०६४) र वेपत्ता (अपराध र सजाय) सम्बन्धी विधेयक (२०६५) को मस्यौदा प्रस्तुत गरेको छ । तर, यी मस्यौदाहरू अभै समीक्षाकै चरणमा छन् र संसदले पारित गर्न बाँकी नै छ । यी विधेयक कार्यान्वयन भएपछि मात्र अभियोजन गर्न मिल्द र आशा गर्है, मेलमिलाप, स्वीकारोत्ती, पूर्ण राहत र संस्थागत सुधार संभव छन् ।

यस पुस्तकका केहि सामग्रीहरूले राष्ट्रको शान्ति प्रक्रिया र संक्रमणकालीन न्यायका लागि गरिएका संस्थागत प्रयासहरू माथि विशेष प्रकाश पार्ने भएता पनि यो प्रकाशन पीडितहरू स्वयं, उनीहरूका आघातपूर्ण अनुभवहरू र न्याय प्रक्रियाप्रति उनीहरूका दृष्टिकोणहरूमा केन्द्रित छ । पीडितहरूको पुस्तिकाको रूपमा उनीहरूका आवाजहरूलाई अभिलेखन गर्ने र उपयोगी जानकारी संकलन गर्ने यो एउटा सानो प्रयास हो । यी कथाहरू पत्रकारिताको वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

द्वन्द्वका त्रासदीपूर्ण अनुभवहरूलाई पुनर्गठित गर्नकालागि वर्णनात्मक कथा शैली लामो समयदेखि उपचारात्मक माध्यमको रूपमा प्रयोग गरिदै आएको छ । समाचार शीर्षक र स्थान अभावका बाध्यताबाट निर्देखित नियमित समाचार र फिचर लेखहरूले द्वन्द्वका तथ्य र पीडितका दुर्दशालाई विशेष प्रकाश पार्ने भने वर्णनात्मक कथाहरूले पीडितका जीवन्त यथार्थतालाई समेट्न सहयोग गर्ने र व्यक्तिगत मानवीय अवस्थाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्दछन् । पीडितहरूको आघातपूर्ण विगतलाई स्मरण गर्ने र उनीहरूका अनुभवलाई लेखकहरू, यस पुस्तकको सन्दर्भमा पत्रकारहरूले सहानुभूतिक रूपमा सुन्ने दुवै पक्षहरू यी लेखहरूमा समेटिएका छन् । यो प्रक्रियाले पीडितहरूका जीवनलाई अभ पूर्ण र समाहित रूपमा पुनर्गठित गर्न सक्षम बनाउँछन् ।

व्यक्ति विशेषमा केन्द्रित यस्ता दश वर्णनात्मक लेखहरू यस पुस्तकमा प्रस्तुत गरिएका छन्। हत्या, वेपत्ता, अपाङ्गता र विस्थापित जस्ता उत्पीडनको प्रकृति हेरी घटनाका दृष्टान्तहरू छानिएका हुन्। यी दृष्टान्तहरूले पूरै द्वन्द्वको जटिलतालाई प्रतिविम्बित गर्दैनन्; बढीमा यिनले केवल द्वन्द्व पीडितहरूका घाउ र उनीहरूलाई उपलब्ध सहयोगको प्रतिनिधित्व गर्दैन्। यी धेरै चर्चामा आइसकेका दृष्टान्तहरू नभई समाजको अत्यन्तै बहिस्कृत समुदाय वा वर्गका पीडितहरू सम्बन्धी कथाहरू हुन्। विविध विश्वसनीय स्रोतबाट संक्षेप र संकलन गरिएका तथ्यपूर्ण र सान्दर्भिक सामग्रीका साथसाथै उपयोगी जानकारीले कथाहरूलाई पूर्णता दिएका छन्।

यी कथाहरू देशका विभिन्न स्थानमा खटिएका पत्रकारहरूबाट सम्प्रेषण गरिएका र लेखिएका हुन्। यी लेखहरूका लागि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया (सत्यको खोजी, अभियोजन, राहत र संस्थागत सुधार) ले सम्पादकीय संरचनाको रूपमा कार्य गरेका छन्। कथाहरूले देखाए जस्तै, पीडितहरू बीच अनुभवको एउटा साझा डोर देखिन्छः स्वीकारोत्तीको अभाव, दण्डहीनताको अवस्था र यी सबैभन्दा बढी, आर्थिक कठिनाइप्रतिको कुण्ठा। सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रसंग त सहयोग कहाँबाट पाउँने भन्ने विषयमा सामान्यतय रूपमा पीडितहरू बीच विद्यमान अनभिज्ञता हो।

यस पुस्तकलाई मूर्तरूप दिन थुप्रै व्यक्तिहरूले योगदान दिनुभएको छ। स्थलगत रिपोर्टिङ्का लागि समय निकालेर पीडितहरूसंग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिन समय निकाल्नु हुने सबै पत्रकारहरूलाई हामी विशेष धन्यबाद दिन चाहन्छौं। हामीलाई विश्वास छ, उहाँहरूका प्रयासले नेपालको वर्णनात्मक पत्रकारितालाई केही गति प्रदान गरेको छ।

अनुसन्धान प्रक्रियाका लागि डा. धर्मानन्द अधिकारीले निर्देशन प्रदान गर्नु भयो। उहाँले यस पुस्तकको समीक्षा पनि गर्नु भयो। पुस्तकको अंगेजी संस्करणको सम्पादनमा जगदिश पोखेलले सहयोग पुऱ्याउँनु भयो। पुनीता रिमालले सम्पादकीय कार्यहरूको संयोजन गर्नु भयो। नेपाली संस्करणको सम्पादन छवि अधिकारीले गर्नु भयो।

प्रभातकिरण कोइरालाबाट अनुसन्धान र प्रबन्ध सहायता प्राप्त भयो। पुस्तकको केही अंश भृकुटी राई र शेखर केसीबाट अनुवाद भयो। नेपालका लागि राष्ट्रसंघीय शान्ति कोष र संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल (ओएचसिएचआर नेपाल) मार्फत राष्ट्रसंघ शान्ति स्थापना कोषबाट यस प्रकाशनका लागि अनुदान सहयोग प्राप्त भयो।

सर्वसाधारण पीडितहरूका अनुभव र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने सामग्रीहरूको खाँचोलाई यस पुस्तकले पूरा गर्नेछ भन्ने हाम्रो आशा छ। विशेष गरी यो पुस्तक जस्तो सीमित समयको परियोजनामा वस्तुगत र छापासम्बन्धी त्रुटीहरू अपरिहार्य हुन्छन्। त्यस्ता त्रुटीहरूप्रति हामी खेद व्यक्त गर्न चाहन्छौं। ●

न्यायको खोजी

कर्णबहादुर रसाइली जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धुलिखेल, काश्मेरा। इन्सेटमा सरकारी सेनावाट हत्या गरिएकी उनकी छोरी रीना रसाइली, १७। फाइल फोटो

● भोजराज तिमल्सिना

शरीरले साथ नदिए पनि वृद्ध कर्णबहादुर र सुन्तली रसाइली छोरीको हत्यामा संलग्नहरूलाई के कारवाही भयो भनेर बुझ्न समय समयमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धुलिखेल आउँछन्। मानवअधिकार क्षेत्रमा काम गर्ने परिचित व्यक्तिहरू देखेबित्तिकै उनीहरूमा आशा पलाउँछ, दौडै आउँछन् र सोध्छन्, “हाम्रो घटनाको बारेमा के भइरहेको छ ?”

‘घटना के हो ?’ सुन्तलीलाई प्रश्न गर्दा उनका आँखाबाट आँशु थामिएनन्। बिसंन खोजेपनि कसरी बिसंनु, घटना ताजै छ उनको मनमा। विगतलाई सम्झौदै उनी भन्निन्, “२०६० साल माघ महिनाको अन्तिम दिन थियो। बैनी र ज्वाँई आएकाले दुःख-सुखका कुराहरू गर्दै निदाएको पत्तै भएन। पति कर्णबहादुर, बहिनी देवी सुनार, ज्वाँई मुरली सुनार, सासु पूर्णमाया र छोरी रीना खाना खाएर छुट्टाछुट्टै कोठामा सुतेका थियाँ। मध्यरातमा ढोकामा ढक्ढक्याएको आवाज आयो। सबैजना बिडँभियाँ।”

‘को हो, किन ?’ ढोका खोल्न पनि पाएका थिएनाँ, एककासी ढोका फुटाएर १० जनाको एउटा जत्था घरभित्र पस्यो। “हामी भकुन्डेबाट आएका सैनिक हाँ,” तिनीहरूमध्ये एउटाले भन्यो। हतियारसहित सादा पोशाकमा आएका उनीहरूले एउटा कुकुर पनि ढोहोन्याइरहेका थिए।

पोखरीचौरी गाविस-४ रैकरटोल (ढोकेडाँडा) मा रहेको त्यस घरमा कोलाहल मच्चियो । त्यहाँ उनीहरूले रीनाको खोजी गरे । बृद्ध अवस्थाका कर्णबहादुर र सुन्तलीलाई हातपात पनि गरे । बहिनी र ज्वाँझ्ले पनि सरकारी सेनाको भापड खाए । एकाएक रीना सुतिरहेको खाटमा पुोर सेनाले रीनालाई घिसाईं बाहिर लान खोजे । एकातिर छोरीलाई लान नदिन बाबु आमाले तान्ने र अर्कोतिर सरकारी सेनाले उनलाई बाहिर तान्ने क्रम केही बेर चल्यो । बाबु आमाले छोरीलाई केही नगर्नुस् भनी रुँदै सेनालाई हात जोडे, बिन्ती गरे । त्यसपछि रीना र उनका फुपाजु मुरलीलाई छुट्टाछुट्टै राखेर सेनाले बयान लिएको थियो । बयानको क्रममा रीनाले आँखाभरी आँशु पारेर आफू माओवादीमा कहिल्यै संलग्न नभएको, बरू सामाजिक काममा सक्रिय रहेको बताएकी थिइन् ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालयद्वारा दिइएको प्रौढ कक्षामा उनी पढाउँथिन् । उनी ग्रामीण विकास विद्युत केन्द्रको सामाजिक कार्यकर्ता पनि थिइन् । तर, यो कुराले त्यहाँ आएका सरकारी सैनिकहरूमा कुनै प्रभाव परेन । हात बाँध्नका लागि बाबु कर्णबहादुरसँगै उनीहरूले ढोरी मागेर लगे । रीनालाई घिसाईं घरमुनिर रहेको गोठतिर लगे । घरमा रहेका अन्य सदस्यहरूलाई चुप लागेर बस्ने धम्की दिए । त्यसपछि ढोका थुनेर बस्नु बाहेक सुन्तली र कर्णबहादुरको अगाडि अर्को विकल्प थिएन । रातभर बाहिर छोरीको करूण वेदना र चित्कारको आवाज मात्र सुने तर उनीहरूले केही गर्न सकेनन् ।

रात बित्यो, बिहान पनि भयो । संयोगले भनौं वा नियतले, त्यस दिन माओवादीले जनयुद्ध शुरू गरेको दिन अर्थात् फागुन १ गते थियो । आँगनको डिलमा हात ढोरीले बाँधेको अवस्थामा रीनालाई माथिल्लो तलाबाट उनका बुबा आमाले देखे । रीनाले सुन्तलीलाई भनिन्, “आमा जाडो भयो, स्वीटर दिनुसन् ।” बाहिरबाट ढोका लगाएर सैनिकहरू पहरा दिई बसेका हुनाले सुन्तली बाहिर निस्कन सक्ने अवस्था थिएन । दोस्रो तल्लाको भ्यालबाट छोरीको हातमा पर्नेगरी आमा सुन्तलीले स्वीटर खसाली दिइन् । त्यतिबेलाको अवस्था विश्लेषण गर्दै सुन्तली थिएन्, “उसको शरीरभरि निलडाम थियो, कपडा च्यात्तिएको थियो । रुँदा-रुँदा आँखा सुन्निएका थिए ।”

स्वीटर लगाएपछि सैनिकहरूले रीनालाई घरभन्दा केही पर बारीतर्फ लगे । सुन्तली र कर्णबहादुर घरको खडप्पालबाट चियाएर उक्त दृश्य हेरिरहेका थिए । स्वीटर लगाएर गएको करिब १५ मिनेटपछि ५:१५ बजेतिर द्वादश, द्वादश गर्दै ३ पटक गोलीको आवाज आयो । बन्दुक पड्किएको आवाजसँगै मनमा अनेकौं शंका र डर लिएर आमा सुन्तली बेहोश भइन् । आँखाबाट आँशु नरोकिए पनि त्यस परिवारका सदस्यहरू बाहिर जान सक्ने अवस्थामा थिएनन् । रातभरि सरकारी सेनाले बत्ती निभाउन लगाई कोठैपिच्छेको ढोकामा

पनि पहरा दिएका थिए । भिसमिसे उज्यालोमा बिस्तारै सेनाहरू हराउँदै गए ।

उज्यालो भयो, परिवारका सदस्यहरू बिस्तारै बाहिर निस्किए । त्यसबेला सेनाका कुनै पनि जवान त्यहाँ थिएनन्, थियो त केवल टाउको, आँखा र छातिमा गोली लागेको, सुरुवाल र पेन्टी च्यातिएको, घरपछाडि उतिसको रुखमुनि

टाउको तलिर र खुट्टा माथितिर फर्किएको अनि मुखबाट रगत बगिरहेको रीनाको वीभत्स लाश । सेनाले रीनाको लाशलाई पछ्याराले छोपेर हिंडेका थिए ।

रीनालाई काखी च्यापेर निकै रोए कर्णबहादुर र सुन्तली । ती सैनिकहरू त्यस रात छिमेकका अरू घरहरूमा पनि पसेछन् । रीनाको घरमुनि त्यही समयमा अर्कीं विद्यार्थी सुभद्रा चौलागाईको लाश पनि त्यसैगरी आँगनमा लडिरहेको थियो । गाउँलेहरू जम्मा भए । घटनाका विषयमा प्रहरीलाई जानकारी दिनुपर्छ भन्दै जिल्ला प्रहरी कार्यालय धुलिखेलमा जानकारी दिइयो । प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई पनि घटनाका विषयमा भनियो । सेनाको अगाडि निरीह त्यति बेलाको प्रहरी प्रशासन- के सुन्थ्यो सेनाले हत्या गरेको घटना । घटनास्थलमा नै ६ दिनसम्म लाश लडिरह्यो, उठाउने आँट कसैले गर्न सकेन । काठमाडौंबाट मानव अधिकारकर्मीहरूको टोली त्यहाँ पुग्यो । घटनाको सबै बस्तुस्थिति टिपोट गरी गाउँलेको सहयोगमा रीनाको लाशलाई गाडियो ।

घटनापछि कर्णबहादुर रसाइलीले आफ्नी छोरी रीना रसाइलीलाई बलात्कार गरी हत्या गर्ने ९ नम्बर बाहिनी भकुन्डेका उपसेनानीसहितलाई कारवाहीको मागगरी ०६३ जेठ ११ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय काभ्रेमा मुद्दा (५६/२०६२/०६३/) दर्ता गरे । यसरी घटना भएको भएप्दै ३ वर्षपछि मात्र यस घटनाको कानूनी प्रक्रिया शुरू हुन सक्यो । मुद्दा दर्ताका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायोग, इन्सेक, एझेभोकेसी फोरम, हिमराइट्स, बार एशोसिएसन र पत्रकार महासंघ काभ्रेका प्रतिनिधिहरू समावेश रहेको टोली ०६३ जेठ ११ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय धुलिखेल पुगेको थियो । मुद्दा दर्ता गर्दा तत्कालीन डिएसपी संजय सिं बस्नेतले आफ्नो लाचारीपन देखाए । धेरै चर्चामा आएको

घटनामा संलग्नहरूलाई कारवाहीका लागि बाबु कर्णबहादुर लागि परेका छन् । उनी जान्न चाहन्छन्- घटनामा को-को सैनिक संलग्न थिए ? घटनामा कसले सुराकी गरेर छोरीको हत्या गरिएको थियो ? उनी प्रश्न गर्नु, “सत्य निरूपण आयोग बनाउने भन्छन्, तर यस्ता हत्याका घटनालाई पनि आयोगले ढाकछोप गर्ने पो हो कि ?”

मैता सुनारको मुद्दामा पनि थुप्रे पटक पत्र काट्दा आरोपित सैनिकहरू बयान दिन नआएको स्मरण उनले गराएका थिए ।

बहिनी गीता रसाइली माओवादी बनेर हिंडेको आरोपमा सेनाले रीनालाई बलात्कारपछि गोली हानेर हत्या गरेको परिवारको भनाइ छ । सत्र वर्षीया रीना जागृति माबिको कक्षा ७ मा पद्दै थिइन् ।

घटना भएको सात वर्ष बित्सक्यो, अर्को छोरी गीतालाई देखेबित्तिकै रीनाको यादमा आमा सुन्तली बेहोश भइहालिन् । घटना सम्भन्ने बित्तिकै सुन्तली क्षण-क्षणमा बेहोश हुने भएकाले अहिलेसम्म दैनिक औषधी खाएर विगतलाई बिसंने प्रयास गरिरहेकी छिन् । घरमा बस्दा असुरक्षाको महसुस गरी यो परिवार काठमाडौं गएर २ वर्ष डेरामा बस्यो । बाबु कर्णबहादुर पनि सधैजसो बिरामी भएकाले जेठो छोरासँग काठमाडौंमा नै बसे । घरमा बस्दा पनि कर्णबहादुर डर र त्रासका कारण अरूकै घरमा गएर सुत्थे । त्यस दुख्दू घटनापछि दिदीको सम्भन्ना दिलाउँने त्यस गाउँको स्कूलमा भाइ उत्सब र उद्धबले पढ्नै सकेनन् । बाल अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने गैरसरकारी संस्था सिविनको सहयोगमा उनीहरूलाई काठमाडौंमा पढाइयो । काठमाडौंमा बस्दा सडक पेटिमा मकै बेचेर जीवन धान्नु यिनीहरूको बाध्यता थियो । “निकै दुःख पाएँ, सम्भँदा रून मन लाग्छ,” बहिनी गीता भनिन् ।

कर्णबहादुरका ५ छोरा र ३ छोरीमध्ये रीनाको गैरन्यायिक हत्या गरिएको भन्दै रीना पढ्नै जागृति माबिमा ०६० फागुन ३ गते भएको अभिभावक भेलामा जुटेका ३६ जना अभिभावकहरूले उक्त घटनाप्रति खेद प्रकट गर्दै आइन्दा बिद्यालयमा अध्ययन गरिरहेका निर्दोष विद्यार्थीलाई नमारियोस् भन्ने वक्तव्य निकालेका थिए ।

घटनाका दोषीलाई कारवाहीको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले ०६२ बैशाख २८ गते निर्णय गरी सरकारलाई जानकारी दिएकोमा हालसम्म कारवाही भएको छैन । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले घटनाको छानबिन पछि ०६२ जेठ ३१ गते बाबु कर्णबहादुरलाई जानकारी दिइएको चलानी नम्बर २५६१ को पत्रअनुसार ‘रीना रसाइलीलाई सुरक्षाकर्मीले गोली प्रहार गरी मारेकाले निजको मानवअधिकारको उल्लंघन भएको हुँदा कारवाहीमा जिम्मेवार सुरक्षाकर्मीको पहिचान गरी कानून बमोजिम कारवाही गर्न तथा मृतकका कानून बमोजिमका हक्कालालाई क्षतिपूर्ति स्वरूप १ लाख ५० हजार रुपैयाँ उपलब्ध गराउन सरकारलाई सिफारिस गरी पठाउने ठहर्छ भन्ने निर्णय भएको’ जानकारी दिए पनि हालसम्म पीडित परिवारले क्षतिपूर्ति पाएको छैन ।

बाबु कर्णबहादुरले प्रहरीमा दिएको निवेदनमा सैनिक ऐन-२०१६ को दफा ६९ ले सैनिक ऐन लागू हुने कुनै व्यक्तिले सैनिक ऐन लागू नहुने कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा वा करणी गरेमा सैनिक ऐन अन्तर्गतको कसरु गरेको नमानिने उल्लेख छ । यस्तो मुद्दा सैनिक अदालतबाट तहेरिने स्पष्ट व्यवस्था भएकाले उक्त कार्य मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको १ नम्बर विपरित भएकाले हत्यामा संलग्न अपराधीहरूलाई मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) बमोजिम हैसम्मको सजाय उक्त निवेदनमा माग गरिएको छ ।

तत्कालीन ९ नम्बर बाहिनी भकुण्डेले जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धुलिखेलका नाममा २०६३ असार १४ गते दिएको जानकारी पत्रमा शेर गणका उपसेनानी सरोज बस्नेतको नेतृत्वमा रहेको संयुक्त सुरक्षाफौजको ४१ जनाको समूहले रीना रसाइलीलाई आदेशविपरित गोली हानेको उल्लेख गरेको छ । पत्रमा शेर गणका अमलदार काजी कार्कीले गोली हानेको र उनी २०६० चैत ५ गतेदेखि भगौडा भएकाले अन्य जानकारी दिन नसकिएको उल्लेख छ । रक्षा मन्त्रालयले घटनाको लगतै निकालेको विज्ञप्तिमा रीनालाई माओवादीको एरिया कमाण्डर भएको जनाएको थियो ।

एम्स्टी इन्टरनेसनलको २००५ को “सुरक्षाफौजबाट गैरकानृती हत्या” शीर्षकको एउटा प्रतिवेदनमा भनिएको छ- “तेकपा (माओवादी) का लडाकुहरूसँगको मुडभेडमा वा थुनाबाट भाग्ने प्रयासमा मारिएको दाबी गर्दै सुरक्षाकर्मीहरूबाट निश्चिन्ता नागरिकहरूको हत्या गर्ने क्रम चलिरह्यो । फेब्रुवरी १३ (फागुन २, २०६१) का दिन काख्ने जिल्लाको पोखरीचौरी गाउँमा रीना रसाइली र शुभद्रा चौलागाई नाम गरेका दुई युवतीको सादा पोशाक लगाएका सुरक्षाकर्मीहरूले गोली हानी हत्या गरे । रीना रसाइलीलाई मार्नु अघि बलात्कार गरिएको थाहा भएको छ ।”

त्यसको पाँच दिनपछि उक्त गोलीकाण्डको प्रत्यक्षदर्शी रहेकी रीनाकी फुपु देबी सुनारलाई खोज्दै उनको गाउँ खरेलथोक पुगेका सैनिकहरूले उनकी १५ बर्षीया छोरी मैना सुनारलाई पनि पक्राउ गरे । मैनालाई पक्राउ गरिएकै दिन हत्या गरिएको भन्ने कुरा पनि एम्स्टी इन्टरनेसनलको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

रीना रसाइलीको हत्यामा संलग्नमध्ये एकजना काजीबहादुर कार्कीलाई अहिले पूर्णक्षका लागि थुनामा राखिएको छ । उनलाई जागिर छाडी पोखरामा बसेको अवस्थामा नेपाल प्रहरीले पक्राउ गरी धुलिखेल ल्याएको थियो । यस घटनामा नेपाली सेनालाई नै फिर्ता गर्न हिचिकचायो । काजीबहादुर कार्कीलाई ज्यान मारेको अभियोगमा ०६७ असोज १ गते जिल्ला अदालत काख्नेले पूर्णक्षका लागि थुनामा राख्ने आदेश दियो ।

शान्ति प्रक्रियाको थालनी भएपछि छोरी गीताले सम्भाई-बुझाई बाबु आमालाई गाउँमा फर्काइन् । घरमा आउँदा घर चर्किएको थियो, गाइबस्तु मरिसकेका थिए, बारी बाँझै थियो । घटनामा संलग्नहरूलाई कारवाहीका लागि बाबु कर्णबहादुर लागि परेका छन् । उनी जान्न चाहन्छन्- घटनामा को-को सैनिक संलग्न थिए ? घटनामा कसले सुराकी गरेर छोरीको हत्या गरिएको थियो ? उनी प्रश्न गर्छन्, “सत्य निरूपण आयोग बनाउने भन्छन्, तर यस्ता हत्याका घटनालाई पनि आयोगले ढाकछोप गर्ने पो हो कि ?”

काभ्रेको प्रहरीले घटनाको अनुसन्धान तै अघि नबढाएका कारण कर्णबहादुर सर्वोच्च अदालतको शरणमा पुगे । सर्वोच्च अदालतले अपराधको अनुसन्धान शुरू गर्न भनेर काभ्रेको प्रहरीलाई आदेश गर्नुपन्यो यस घटनामा । हत्याको यस घटनालाई अभियोजन गर्नका लागि मानवअधिकार संघ-संस्थाहरू लागि परेका छन् । एड्भोकेसी फोरम र इन्सेक लगायतका संस्थाहरूले पीडित परिवारलाई सहयोग गरिरहेका छन् ।

“पैसा दिएर हत्या गर्न पाइन्छ भने हामी पनि हत्यामा संलग्नहरूलाई पैसा दिएर हत्या गर्छौं, हुन्छ ?” प्रश्न गर्छिन् बहिनी गीता । शान्ति प्रक्रियामा पीडित परिवारको पहिचान गरी उनीहरूकै आवश्यकता अनुसार आर्थिक-भौतिक-मानसिक सहयोग र सम्मानका कामहरू राज्यले गर्नुपर्ने उनको भनाइ छ । सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा रीनाजस्तै थुप्रै तागरिकहरू मारिए । अबको शान्तिकालीन अवस्थामा द्वन्द्वका कारणहरू खोजेर फेरि नेपालमा यसरी जनताका छोराछोरी नमारिउन् भनी राज्यको पुर्णसंरचना र सुधार गर्नु पर्ने उनको आग्रह छ ।

परिवारको अवस्था कमजोर छ । मानवअधिकार आयोगले सरकारलाई क्षतिपूर्ति दिनु भने पनि पीडित परिवारले हालसम्म क्षतिपूर्ति पाएका छैनन् । मृतकका बाबु कर्णबहादुरले ०६६ पुस ८ गते अन्तरिम राहत स्वरूप १ लाख रुपैयाँ भने बुझेका छन् ।

नेपालको शसस्त्र द्वन्द्वका क्रममा यस परिवारले अर्को एकजना सदस्य पनि गुमाएको छ । खनालथोक गाविस-७ नौविसे बजारमा रहेको अस्थायी प्रहरी पोष्टमा माओवादीका कार्यकर्ता र प्रहरीबीच ०५८ माघ २३ गते बिहान भिडन्त भएको थियो । त्यस घटनामा माओवादी कार्यकर्ता रहेका रीनाका दाई २० वर्षीय अर्पण नामले चिनिने सुरेन्द्र रसाइलीको मृत्यु भएको थियो । साथमा १६ जना प्रहरीले पनि ज्यान गुमाए । सुरेन्द्र २०५७ साल फागुन २७ गतेदेखि माओवादीमा पूर्णकालीन रूपमा लागेका थिए ।

द्वन्द्वको सामाजिक र पारिवारिक प्रभाव जिल्लाका अन्य घटनाहरूले पनि देखाउँछन्। मारिएका परिवारका सदस्यहरूका पत्नी वा बालबालिकाहरू असहाय बनेका र मानिसक रूपमा विक्षिप्त बनेका उदाहरणहरू धेरै छन् यहाँ। कतिपयले त आत्महत्या गरेका छन्। अनैकोट गाविस-९ की माइली तामाड, जैशिथोक गाविस-५ की कमला तामाड, पात्लेखेत गाविस-४ की गंगा चौलागाईले द्वन्द्वमा आफन्त गुमाएको पीडामा परेर आत्महत्या गरेका छन्। अन्य कतिपय पीडितका पत्नीहरूले आत्महत्या गर्न मन लागेको बताउँने गरेका छन्।

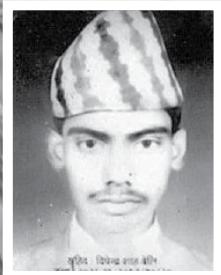
भेदभाव सहनुपर्ने, न्याय र राहत नपाएको गुनासो बाँचेकाहरूले गर्दछन्। उनीहरूलाई मनोसामाजिक मनोविमर्शको पनि आवश्यकता देखिन्छ। गाउँमा ठूलो पारिवारिक आकारले स्रोतसाधन र परिवारमूलीको जिम्मेवारी थपिएको छ। सन्तान धेरै भएर ख्वाउन-पढाउन गाहो देखिन्छ।

सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा सरकारी सेनाबाट मारिएकी रीना रसाइली र द्वन्द्वका कारण मारिएका रीना रसाइलीका दाजु सुरेन्द्र रसाइलीको नामबाट रीना-अर्पण दलित उत्थान मञ्च नामको संस्था बनाएर जिल्लामा केही सामाजिक कामहरू पनि भैरहेका छन्। यस संस्थाले जातीय छुवाछुत, द्वन्द्वपीडित, महिला र बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यस परिवारले आफूजस्तै पीडित भएकाहरूलाई गोलबन्द गरी संक्रमणकालीन न्यायका लागि घच्चघच्चाइरहेको छ। ●

सम्मानले मात्र जिन्दगी चल्दैन

तेली परिवार। इन्स्टेमा दीपेन्द्र। फाइल फोटो।

फोटो : विष्णु शर्मा बीबी

● शत्रुघ्न नेपाल

एककासी मानसिक आघात नपुगोस् भनेर पर्सा जिल्लाको भौवा गुठी गाविस, मध्यवल गाउँकी राजकुमारीदेवी साह तेलीलाई गाउँलेहरूले त्यो दुःखद समाचार सुनाएनन्। मधेश आन्दोलनको क्रममा २०६३ साल, माघ १९ गतेका दिन उनका एकमात्र छोरा दीपेन्द्र प्रहरीको गोली लागेर मरिसकेका थिए। वीरगञ्जका स्थानीय एफएम रेडियोहरूले समेत समाचार प्रसारणबाट उनको मृत्यु भएको पुष्टि गरिसकेका थिए। तर आन्दोलनमा भाग लिएर साँझ घर फर्केका गाउँलेहरूले राजकुमारी देवीलाई बताए, “दीपेन्द्रको खुट्टामा गोली लागेको छ, उनी घाइते मात्र भएका छन्। अस्पतालमा उनको उपचार भरहेको छ।”

‘के भएको हो, हामी हेरेर आउँछौं’ भन्दै भोलिपल्ट ठूलो संख्यामा गाउँलेहरू वीरगञ्जतिर लागे। राजकुमारीदेवी र उनको परिवारले ‘हामी पनि अस्पताल जान्छौं’ भनेर हिँडन नखोजेका होइनन्। तर गाउँलेहरूले राजकुमारीदेवी, उनकी वृद्ध आमा र उनकी बुहारी सीतालाई घरमै थुनेर राखेछन्। अस्पतालमा पुगेर दीपेन्द्रको मृत्यु भैसकेको थाहा पाउँदा

उनीहरूलाई असह्य होला भन्ने चिन्ता गाउँलेहरूले गरेका रहेछन् । त्यसमाथि तीन महिलाहरू र सीताको नाबालक छोरा ताराचन्द्र मात्र रहेको तेली परिवारप्रति गाउँलेहरूले सामाजिक संरक्षणको भावना देखाउनु स्वभाविकै थियो ।

प्रहरीको गोलीबाट दीपेन्द्र मारिएको जानकारी तेली परिवारलाई गाउँलेहरूले भोलिपल्टसम्म पनि दिएनन् । अस्पतालमा दीपेन्द्रको

शवको पोष्टमार्टम भयो । त्यसपछि आन्दोलनकारीहरूले शवलाई बोकी नारा जुलुशसहित वीरगञ्ज शहर परिक्रमा गरे । परिक्रमापछि शवलाई घण्टाघरमा राखेर प्रदर्शन गर्ने आन्दोलनकारीहरूको योजना रहेछ । तर, त्यसलाई घण्टाघरसम्म परिक्रमाका लागि लगिएपनि गाउँलेहरूले त्यसरी प्रदर्शन गर्न मानेनन् । अन्ततः आन्दोलनकारी र गाउँलेहरूबीचको धेरै विवादपछि अन्तिम संस्कारका लागि शवलाई गाउँमा ल्याइयो ।

दीपेन्द्रकी आमा राजकुमारी सो घटनाबारेमा स्मरण गर्दै भनिन्, “घरबाट आधा घण्टाका लागि भनेर मोटरसाइकलमा निस्केको थियो । २०६३ साल माघ २ गते मधेशमा आन्दोलन शुरू भएको १७ औं दिन अर्थात माघ १९ गतेको त्यो दिन म कसरी बिर्सन सक्छु र”

त्यस दिन मधेश आन्दोलन चरम उत्कर्षमा पुगेको थियो । आन्दोलनकारीहरूले शहर केन्द्रित प्रदर्शनको घोषणा गरेका थिए । पर्सा जिल्लाका गाउँ-गाउँबाट वीरगञ्जमा मानिसहरू आउँने तथारी गरिरहेका थिए । यस्तो परिस्थितिमा स्थानीय प्रशासनले वीरगञ्ज शहरमा कर्फ्यू आदेश जारी गरेको थियो । तैपनि गाउँमा भएका युवा र अगुवादेखि समान्यभन्दा सामान्य मानिस हजारौंको संख्यामा आफ्नो हकअधिकारका लागि आवाज उठाउँन वीरगञ्ज शहर पुगे ।

पुष ११ गते नेपालगञ्जमा भएको जातीय दंगापछि तीव्र गतिमा आन्दोलन सिराहा, बाँके, रौतहट र पर्सा लगायतका तराईका जिल्लाहरूमा फैलिएको थियो । माघ २३ सम्ममा दर्जनौं मानिसहरू मरेका थिए भने सयौं घाउते भएका थिए । संसदले पुष १, २०६३ मा

“मेरो छोरालाई कसले, किन र केका लागि गोली हान्यो ? आन्दोलनताका दोषीलाई कारबाही गरिने आश्वासन दिइएको थियो । हाम्रो हरेक क्षतिको हिसाब सरकारसँग खोज्छौ भन्नेहरू आफै सरकारमा गए । तर उनीहरूले अभ अरूलाई शहीद बनाउँनु बाहेक कुनै काम गर्न सकेनन्,” राजकुमारीदेवी भनिन् ।

अन्तरिम संविधान पारित गरेपछि मधेशवादी दलहरू असन्तुष्ट भएका थिए । मधेशीहरूको हक-अधिकारको उचित व्यवस्था गर्दै संविधान संशोधन गर्नु पर्ने उनीहरूको माग थियो । नयाँ नेपालमा तराईवासीका लागि न्यायोचित व्यवस्था हुनु पर्ने, संविधानसभामा जनसंख्याको आधारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अधिकारसहित शासकीय प्रणाली र क्षेत्रीय स्वयत्तता प्रदान गर्नु पर्ने, संक्रमणकालीन नीति निर्माणमा मधेशी जनसंख्याको प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने, नागरिकताको अधिकार सुनिश्चित गर्नु पर्ने, राष्ट्रिय प्रशासन, सेना र राज्य संयन्त्रमा भर्ता लिंदा मधेशीहरूलाई भेदभाव गर्न नहुने, माओवादी ज्यादतीको अन्त्य गर्नु पर्ने र कब्जा गरिएका जमीन फिर्ता हुनु पर्ने माग गर्दै 'बढकी आन्दोलन' (ठूलो आन्दोलन) चर्केको थियो ।

आन्दोलनमा होमिएकाहरूलाई कर्फ्यू आदेशको के पर्वाह, उनीहरू सरकारलाई अन्तिम धक्का दिनका लागि ठूलो संख्यामा गाउँ गाउँबाट सदरमुकाम घेर्न पुगेका थिए । आन्दोलनमा सहभागी हुनका लागि घर-घरबाट गएका भीडहरू मध्येको एक भीडमा दीपेन्द्र पनि सहभागी थिए । आन्दोलनकारीलाई तितरबितर पार्न प्रहरीले बल प्रयोग गरी चलाएको गोली लागेर वीरगञ्जकै पशु सेवा कार्यालय नजिक घटना स्थलमै दीपेन्द्रको मृत्यु भएको थियो । त्यस आन्दोलनको क्रममा पर्सा जिल्लाकै चौकिया बैरिया गाविसका सामान्य किसान बीरबल मुखिया विन र वीरगञ्ज उपमहानगरपालिकाका महाबीर प्रसाद साह पनि शहीद भएका थिए ।

गाउँमा दीपेन्द्रको शब आएपछि मात्र प्रहरीको गोलीबाट उनी मारिएको जानकारी उनको परिवारलाई दिइयो । छोराको मृत्यु भएको सूचना पाउँनासाथ राजकुमारी अचेत भइन् । "दुई जीउकी बुहारी सीता पनि अचेत भइन् । उनको पेटमा दीपेन्द्रको ७ महिने छोरो थियो," राजकुमारी भनिन्, "हामी सासु-बुहारी र मेरी बृद्ध आमालाई छोराको मृत्युको ९३ औं दिनसम्म पनि चेत आएन ।" तर, जतिसुकै पीडा आइपरेपनि बाँच्नुपर्छ भन्ने दृढताले बिस्तारै उनीहरूलाई बल दियो ।

दीपेन्द्र साह तेलीको पुख्यौली घर भने पर्सा जिल्लाको अठरहा, सुगौलीमा छ । सासुको आग्रहमा उनका बुबा भौवास्थित ससुरालीमै पत्नीसँगै बस्दै आएका थिए । छोरा नभएकोले छोरीज्वाइँबाट आफ्नो मृत्युपछिको अन्तिम संस्कारको आशा राजकुमारीकी आमाले राखेकी थिइन् । तर, ज्वाइँ अर्थात् दीपेन्द्रका बुबाको पहिले तै मृत्यु भैसकेकोले नातीबाट अन्तिम संस्कार पाउने आफ्नो अभिलाषा पनि दीपेन्द्रको निधनपछि उनले गुमाइन् ।

पिताको देहान्तपछि दीपेन्द्रले कुखुराको चलाको कारोबारबाट जीविकोपार्जन चलाउँदै आएका थिए । उनले भारतको दिल्ली, नरकटियागञ्ज, पर्साको मनियारीबाट कुखुराका

चल्ला ल्याएर सदरमुकाम वीरगञ्ज, हेटौडा, काठमाडौंसम्म त्यसको कारोबार गर्दै आएका थिए । भौवा गाविसमा खेतीपाती र सम्पतिको नाममा दीपेन्द्रको मामाघरको ५ कठ्ठा जमीन र फुसको घरबाहक केही छैन ।

दीपेन्द्र मारिएपछि यो परिवारको पालनपोषणमाठूलोसमस्या आयो । दीपेन्द्रको मृत्युको लगत्तै उनले कारोबारका लागि लिएको ऋणका बारेमा कसैले केही नभने पनि केही दिनपछि ताकेता गर्न थाले । घरमा बुढी आमा ओळ्यानमा मृत्युको बाटो कुरेर बसेकी, छोरा जवानीमै मारिएको र बुहारी सात महिनाको भारी जिउकी अवस्थामा रहेकीले त्यसबेला के गर्ने, के नगर्ने अवस्थामा आफू रहेको राजकुमारी बताउँछिन् । “त्यसबेला दीपेन्द्रको अभाव निकै खटिक्यो,” उनी भनिछन् ।

दिन बित्दै गए, तर समस्या भन थपिदै थिए । त्यतिकैमा बुहारीको प्रसूतीको समय आयो । घरमा पैसा थिएन, बुहारीलाई भारत, रक्सौलको डंकन अस्पतालमा भर्ना गर्नुपन्यो । त्यही बेला आशाको एउटा किरण देखियो; मधेशी जनाधिकार फोरमका अध्यक्ष उपेन्द्र यादव वीरगञ्ज आएका थिए । यादवलाई भेटेर सहयोग मार्ग गाउँले सल्लाह दिए । यादव बसेको वीरगञ्जको राणीसति अतिथि सदनमा पुगेर राजकुमारी देवीले आफ्नो दुःख सुनाइन् । त्यतिखेरको कुरा सम्झौदै राजकुमारी भनिछन्, “आठ दिनसम्म धर्मशाला धाएँ । अस्पतालमा बुहारी अप्रेशन गरेर बसेकी, नाबालक नातीलाई लिएर अध्यक्षको बासस्थानमा बिहानबेलुकी चक्कर काटें । तर, नेताबाट आश्वासनसम्म पनि पाइन्नै ।” बारम्बार रिक्साभाडा खर्च गर्दै नातीलाई बोकेर त्यसरी धाइरहँदा अलिकति पनि दया भावना नदेखाएकोमा राजकुमारी देवी रुष्ट छिन् । भीख मार्गनेलाई पनि सहयोग गरिन्छ, तर उनी त भन ‘शहीदकी आमा’ भनेर नेताहरूबाटै विभूषित भएपनि त्यस्तो व्यवहार किन गरियो, राजकुमारीदेवीले अहिलेसम्म बुझ्न सकेकी छैनन् ।

धेरै भागदौडपछि मधेशी जनाधिकार फोरमको प्रतिनिधित्व गर्दै समानुपातिकबाट सभासद निर्वाचित इन्जिनियर आत्माराम साहले केही सहयोग पुऱ्याए । उनले राजकुमारी देवीको जेठो नाती ताराचन्द्र साहलाई पढाउँने व्यवस्था मिलाइदिए । उनको पढाइको खर्च भने

सम्मानले मात्र जिन्दगी चल्दैन, साँच्चिकै उनका पतिले मधेशी हक-अधिकार स्थापनाका लागि शहादत प्राप्त गरेका हुन् भने शहीद परिवारको यो बिजोग हुनु लाज मर्दों कुरा हो भन्ने सीता साह तेलीलाई लाग्छ । उनको प्रश्न छ—अब कसैले आफ्नो ज्यानको बाजी कसरी लगाउँन सक्छ ?

बीरगञ्जकै व्यापारी सुनिल खेतानले व्यहोदैं आएका छन् । खेतानले नरसरीमा पढिरहेको ताराचन्द्रलाई डेराको व्यवस्था गरी बीरगञ्जमै राखेर अध्ययन गराइरहेका छन् । खेतानले दीपेन्द्रका कान्छा छोरा राजन साहको पनि अध्ययन खर्च जुटाइदिने बचन दिएका छन् । उनले दुवै शहीद पुत्रलाई कक्षा १० सम्म अध्ययन गराउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन् ।

यस अघि तेली परिवारको बिजोग हेर्न नसकेर सोही क्षेत्रबाट नेपाली कांग्रेसबाट सभासदमा निर्वाचित अजयकुमार चौरसियाले दुई वर्षसम्म उनीहरूलाई सहयोग गरेका थिए । नूनदेखि लत्ताकपडासम्म सभासद चौरसियाले उपलब्ध गराएको कुरा सीता बताउँछिन् ।

यसैबीच दीपेन्द्रलाई राज्यले शहीद घोषणा गन्यो । राज्यकोषबाट पाउने क्षतिपूर्ति वापत शहीद परिवारले १० लाख रुपैयाँ पनि पायो । त्यस रकमबाट दीपेन्द्रले व्यापार गर्दा र सीता सुत्केरी हुँदा लिएको ऋण तिर्न सहयोग पुगयो । उनीहरूले केही रकम गाउँठोलमा व्याजमा लगाए । बाँकी रकम खेतीपातीमा खर्च गरे ।

तर भविष्यको चिन्ता टरेको छैन । सीताको जीवन अझै धेरै बाँकी छ । उनका पति मारिएपछि सहानुभूति देखाउने नेताहरूले ठूला-ठूला आश्वासन बाँडेका थिए । “मलाई तोकरी दिने कुरा गर्थे । मेरो श्रीमान्को शालिक पनि बनाइदिन्छौं भन्न्ये । तर, उनीहरूले त्यस्तो केही गरेनन्,” सीता भनिछन् ।

सामान्य अवस्थामा आम नागरिकले पाउने अधिकार मात्र दिए पनि आफूलाई पुनरे कुरा सीता बताउँछिन् । राज्यले छोराहरूलाई पढाउने जिम्मा लिइदिए, उनलाई जागिर लगाइदिए आफ्नो चित बुझ्ने थियो भनिछन् । एसएलसी उतीर्ण सीतादेवीले जागीर पाउँने आशामा शिक्षण अनुमतिपत्र पनि लिएकी छिन् । उनलाई गाउँमै रहेको ऐउटा विद्यालयको बालविकास कार्यक्रममा स्वयंसेविका बनाइएको छ । त्यहाँबाट उनले मासिक १८ सय पाउँछिन् । त्यो रकमबाट अहिलेको महँगीमा कान्छो छोराको दुध, हर्लिंक्स अनि सेरेलेक्सको खर्च पनि नपुने उनी बताउँछिन् । “खाली शहीद पत्नी भनेर मञ्चमा राखी दोसल्ला ओढाएर सम्मान पाउँदा-पाउँदा म थाकिसकें । दोसल्ला मात्र थुप्रियो, समस्या ज्यूँको त्यूँ तै छ,” उनी गुनासो गर्छिन् ।

सम्मानले मात्र जिन्दगी चल्दैन, साँच्चिकै उनका पतिले मधेशी हक-अधिकार स्थापनाका लागि शहादत प्राप्त गरेका हुन् भने शहीद परिवारको यो बिजोग हुनु लाज मर्दों कुरा हो भन्ने उनलाई लागछ । उनको प्रश्न छ- अब कसैले आफ्नो ज्यानको बाजी कसरी लगाउँन सकछ ?

आजभोलि सीता वीरगञ्जमै आफ्नो ठूलो छोरोसँगै बस्दै आएकी छन् । उनी छोरालाई बिहान स्कुल पठाउँछिन् । त्यसपछि बालविकास कार्यक्रमको जिम्मेवारी निर्वाहका लागि २० किलोमिटर टाढा रहेको आफ्नो गाउँ जान्छिन् र बेलुकी फर्कन्छिन् । बसभाडामा मात्र दैनिक ४० रूपैयाँका दरले मासिक भण्डै १२ सय रूपैयाँ खर्च हुन्छ । स्वयंसेविकाको कामबाट हुने उनको आम्दानी त्यही १८ सय रूपैयाँ मात्र हो । मधेश आन्दोलनपछि शहीद परिवारका लागि बस भाडा छुट हुने परिचयपत्रको व्यवस्था गरिएको थियो । तर, आन्दोलन समाप्त भएको एकाध महिनापछि बसले भाडा लिन शुरू गरिहाल्यो ।

दीपेन्द्र जिवित रहेदाको अवस्था स्मरण गर्दै सीता भन्छिन्, “त्यसबेला कुखुराको चल्लाको कारोबार थियो, घरमा दुइवटा मोटरसाइकल पनि थिए ।” उनी थप्छिन्, “हामी कसैलाई थाहै नदिई उहाँ आन्दोलनमा गैरहनुहुँदो रहेछ । पछि मेरी सासुले थाहा पाएर सम्भाउनु भयो ।” बनिया (व्यापारी) मानिसले आन्दोलन-सान्दोलनमा जानु हुन्न, प्रहरीको भमेलामा पर्न सकिन्छ, व्यापारमा असर पर्न सक्छ भनेर दीपेन्द्रलाई राजकुमारीदेवीले सम्भाएकी रहिछन् । तर, उनले आमाको कुराप्रति त्यति ध्यान दिएनन् । आन्दोलनमा जाँदा उनलाई प्रहरीले दुई पटक समातेको रहेछ । केही गाउँलेहरूले ‘यो सोभ्यो केटा हो, कारोबारमा लागेको मान्छे, आन्दोलनमा जाने कुरै छैन’ भनी छुटाएका रहेछन् । “आमाको त्यो कुरा मात्र मानिदिएको भए आज हाम्रो यो अवस्था हुने थिएन,” पछुतो मान्दै सीता भन्छिन् ।

तेली परिवारको फुसको घरमा ३ वटा कोठा छन् । एउटा काम नलाग्ने अवस्थामा रहेकोले २ कोठा मात्र प्रयोगमा छन् । उनीहरूलाई पर्याप्त बस्ते ठाउँको अभाव छ । मधेश आन्दोलनपछि शिक्षामन्त्री मधेशी मूलकै मानिस भए । तर, कसैले शहीद परिवारलाई वास्ता नगरेको गुनासो सीतादेवी गरिछन् । भन रेणु देवी शिक्षामन्त्री हुँदा त आफूलाई मनमा चोट पर्ने गरी उनले कुरा गरेर रूप्त आरेको बताउँछिन् ।

आफ्नो छोरालाई प्रहरीले बल प्रयोग गरी मारेको कारण दोषीलाई कारवाही हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिछन् । राजकुमारी देवी । तर, यसबारेमा मधेशी नेताहरूले वास्ता नगरेको र अरू कसैले चासो नदेखाएको उनको आरोप छ । “मेरो छोरालाई कसले, किन र केका लागि गोली हान्यो ? आन्दोलनताका दोषीलाई कारवाही गरिने आश्वासन दिइएको थियो । हाम्रो हरेक क्षतिको हिसाब सरकारसँग खोज्छौ भन्नेहरू आफै सरकारमा गए । तर उनीहरूले अभ अरूलाई शहीद बनाउँनु बाहेक कुनै काम गर्न सकेनन्,” राजकुमारीदेवी भन्छिन् ।

लोकतन्त्रमा फरक विचार र हकअधिकारका लागि जो कोहीले पनि समान रूपमा आवाज उठाउँन पाउँने हुँदा दीपेन्द्रले कुनै अपराध नगरेको राजकुमारीदेवी बताउँछिन् । जस्ले जे भनेपनि आफ्नो छोराको हत्यारालाई कारबाही भएको हेन चाहन्छिन् । त्यस घटनामा उनका छोराले कर्फ्यू उल्लंघन गरेकोले प्रहरीले कारबाही गर्नु परेको थियो भन्नेहरू पनि छन् । “त्यतिखेर सारा मधेशले कर्फ्यू उल्लंघन गरेको थियो । प्रहरीले लाठी चार्ज, हवाई फायरिंग गरेर चेतावनी दिन सकथ्यो,” उनी भन्निछन्, “तर त्यसो नगरी कानूनको दायराभन्दा माथि गएर गोली चलायो ।” राजकुमारीदेवी आफ्नो छोराको हत्या गर्नेलाई कारबाही हुने भए मुद्दा दिन तयार छिन् । ●

काहुलेका निर्दोष युवा

नरमाया तामाड छोरा चन्द्रमानको तस्वीरका साथ। तस्वीर: दीपक अधिकारी।

● दीपक अधिकारी

काहुले-४, नुवाकोट बस्ते बुद्धिबहादुर तामाडको घरमा २०५९ मंसीर १२ गते बिहान भिसमिसेमै एक हुल सेना आए। “माथि डाँडामा माओवादी मारेको छ, लाश पुर्न बेल्चा, कोदालो बोकेर हिङ्कुस्,” उनीहरूमध्येको एउटा सैनिकले भयो। गाउँको आफ्नो तीन रोपनी पाखोबारीबाट गुजारा चलाउदै आएका बुद्धिबहादुर सेनासँगै उकालो लागे।

माथि वालागाड भन्ने कुलो छेउमा रहेको घटनास्थलमा पुगदा उनलाई थाहा भयो, मारिनेमा आफ्नै १६ वर्षीय छोरा चन्द्रमान तामाडसमेत रहेछन्। “बाबु त्यो देखेबित्तिकै रोएर बेहोश भयो,” चन्द्रमानकी ४० वर्षीया आमा नरमाया तामाडले भनिन्। अरू गाउँले पनि भेला भए। एउटै गाउँका ५ जना युवकको हत्या भएको देखेर पूरै गाउँ एकसाथ शोक र आक्रोशमा ढुङ्ग्यो। “मलाई त सेना गइसकेपछि मात्र थाहा भयो,” घटना भएको ८ वर्षपछि हालै नरमायाले यस लेखकलाई बताइन्, “रोएर जिउ छाडेपछि मलाई पनि गाउँलेहरूले त्यहाँ लिएर गए।” पछि गएर अधिल्लो रात मारिएका ५ जनाको नाम सार्वजनिक गरियो। उनीहरू थिए- १४ वर्षका कान्छामान तामाड, १५ वर्षका चोक्ता तामाड, १६ वर्षका चन्द्रमान तामाड अनि १७ वर्षका जितबहादुर तामाड र परिमान तामाड।

मंसीर ११ गते सॉन्ह घटनास्थलबाट ४५ मिनेटमा हिंडेर पुगिने गुम्बाडाँडामा केही समयअधि दिवंगत भएका पुर्को तामाडको घेवा हुँदै थियो । घेवा तामाड जातिले मृत्युको तेह दिनपछि तीन दिनसम्म मनाउँने मृत्यु संस्कार हो । पचासी वर्षे पुर्को तामाड वालागाडमा मारिएका कतिपय ती ५ युवाहरूका हजुरबुवा पर्थे । भण्डै शत्प्रतिशत तामाड रहेको त्यस गाउँमा बस्ने पुर्कोंका आफन्तहरू चामल, कोदो, रक्सी र पैसा बोकेर घेवाको अन्तिम दिन त्यहाँ भेला भएका थिए ।

“करिब पाँचसय जति भेला भएका थिएँ,” मृतक परिमानका दाजु कालुमान तामाडले सुनाए, “भोलिपल्ट पाँचै भाइ गाउँ छाड्दै थिए ।” जितबहादुर काठमाडाँमा दैनिक ज्यालादारी काम गर्थे भने पाँच कक्षा पढेर छाडेका परिमान पोखराको एक पसलमा सहयोगी थिए । चन्द्रमान, चोक्ता र कान्छामान स्थानीय पञ्चलिङ्ग निमाविमा क्रमशः ८, ७ र कान्छामान ६ कक्षामा पढ्थे । “मैले मेरो भाइ (परिमान) लाई त्यहाँ भेटेको थिएँ । राति एक बजेसम्म उनीहरू रमाइलो गर्दै थिए,” कालुमानले बताए ।

त्यसअधि कहिल्यै पनि सेना गस्ती गर्दै त्यस गाउँमा पाइलो टेकेको हेक्का गाउँलेहरूलाई थिएन । तर, मंसीर ११ गते भण्डै २ सयको संख्यामा सेनाको गस्ती डाँडागाउँबाट काहुलेतर्फ अधि बढ्यो । काहुले-४ मा पुगदा रात परेपछि अर्को गाउँ भाल्वे जाने योजना स्थगित गर्दै उनीहरूले त्यहीं सेन्ट्री बस्ने निधो गरे । कालुमानका अनुसार सैनिकहरूले वालागाड भन्ने कुलोदेखि अलि मास्तिरको घरबाट २० लिटर रक्सी लिएर गए र नजिकैको खेतमा पाल टाँगेर बसे ।

राती १ बजे १५ जना युवाको समूह घेवाबाट घर जान हिँड्यो । सेनाको गस्ती गाउँमा आएको बारे उनीहरू बेखबर थिए । टर्चलाइट र राँकोको भरमा हिँडिरहेको त्यो समूहबीच बाटोमा घर हुनेहरूलाई छाड्दै अधि बढ्दै थियो । उक्त समूहमा केही महिलासमेत रहेकाले उनीहरूलाई घर पुऱ्याउँदै युवाहरू अधि बढ्दै थिए । लामाराड भन्ने ठाउँनेर आइपुगेपछि ७ जना युवक

चन्द्रमान तामाड । फाइल फोटो ।

बाँकी रहे । तीमध्ये दुईं जना त्यहाँबाट सोझै आफ्नो घरतिर लागे । बाँकी ५ जना डाँडैडाँडाको बाटो ओरालो भरे । अचानक राती १:४५ बजे गोली पट्टकेको आवाज आयो । त्यसको १५ मिनेटपछि केरि गोली चल्यो । पहिलो फाइरिङमा चन्द्रमान, चोक्ता र कान्छामानको ज्यान गएछ, दोस्रोमा परिमान र जितबहादुरको । चार जनाको लाश लस्करै कुलोमा भोलिपल्ट फेला परेको थियो । अर्को एकजनाको लाश गहुँको खेतमा लडेको पाइयो । कालुमानका अनुसार चन्द्रको छातीमा, परिमानको खुट्टामा, जितबहादुरको भुंडिमा, कान्छामानको निधारमा अनि चोक्ताको दायाँ खुट्टामा गोली लागेको थियो ।

त्यसअघि त्यस्तो घटना नभएको गाउँमा ५ युवाको हत्याले सबैलाई मर्माहत बनायो । सेनाले रक्सी लिएर गएको घटनास्थल छेउको घरका मानिसहरू घरै छाडेर भागिसकेका थिए । बिहान साँढे दस बजेसम्म पनि लाश सेनाले आफ्नो नियन्त्रणमा राख्यो । सेना हिंडेपछि मात्र आफन्तहरूले मृतकका शरीरलाई हेर्न पाए । सबैजना शोकमा डुबेका थिए । दिउँसो अबेरमात्र लाश जलाउन नजिकैको दोङ्गालेडाँडा लगियो ।

“दुई-तीनसय गाउँले भेला भएका थिए,” कालुमान सम्भन्धन् । स्कुल बन्द भयो, शिक्षक विद्यार्थी सबै घटनास्थल आए । लाश जलाउन थालियो । तर, जलाएर नसकदै सेनाबाट ‘त्यहाँ तबस्तु’ भन्ने खबर आएकाले मलामीहरूले अधुरै छोडेर हिँडनु परेको कालुमान बताउँछन् । “भोलिपल्ट घर-घरबाट दाउरा लगेर जलायाँ,” उनले भने ।

नुवाकोटको त्यस विकट र अविकसित गाउँमा भएको घटनाले चर्चा पायो, तर भण्डै दुई सातापछि मात्र । २०५९ मंसिर २५ गते कान्तिपुर दैनिकको पहिलो पेजमा ‘सेनाद्वारा स्कुले किशोर मारिएको दावी, क्षतिपूर्ति माग’ शीर्षकमा समाचार छापियो । तर, घटना लगातै रक्षा मन्त्रालयले मंसीर १३ गते जारी गरेको विज्ञप्तिमा भनेको थियो, ‘काहुले इलाकामा सुरक्षाफौजको अस्थायी सुरक्षा बेसको पेरिमिटर इलाकामा केही व्यक्तिहरूलाई शंकास्पद गतिविधि गरेकोले सुरक्षा सेन्ट्रीको कारबाहीमा पाँच शंकास्पद व्यक्तिको मृत्यु भयो ।’

एकजना चिनेको सैनिकले ‘अन्योलमा पन्यो, तपाइंहरूको भाइ परेछ’ भनेर गल्ती स्वीकारेको कालुमान बताउँछन् । तर, पीडित परिवार चूप लागेर बसेन । मंसिर २५ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय नुवाकोटमा ‘क्षतिपूर्ति पाऊँ’ भनी निवेदन दिए । त्यसपछि अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) बाट समेत छानबिनका लागि प्रतिनिधि गाउँ आएको उनी बताउँछन् । ती निर्दोष युवाहरूलाई ‘हाम्रो पार्टीका हुन्’ भनेर अन्यत्रजस्तो माओवादीले पनि दावी गर्न नसकेको उनको भनाइ छ । कालुमानका अनुसार सैनिक मुख्यालयले समेत पत्रकार सम्मेलन गरेर त्यो घटना गल्तीले हुन पुगेको जनाएको थियो ।

कालुमानको भनाइमा घटनापछि माओवादीले हस्तक्षेप गर्ने प्रयास गर्यो । “पैसा लिन सदरमुकाम जान खोज्दा पैसा नलिन् भन्थ्यो,” उनले बताए । गाउँकै दुई-तीन जना माओवादी र बाहिरका ३-४ जनाले त्यसो भनेको उनी बताउँछन् । “हामी यताबाट त्रिशुली जान नसक्ने,” तरुमायाले भनिन् ।

त्यसबेला मुलुकमा द्वन्द्व उत्कर्षमा पुगोको थियो । २०५४ फागुन १ गतेदेखि माओवादीले शुरू गरेको सशस्त्र युद्धमा परी ४ हजार ३ सय ९४ जनाले ज्यान गुमाइसकेका थिए । मुलुकका ३ जिल्लामा सानातिना आक्रमण गरेर उत्त भूमिगत दलले शुरू गरेको कथित ‘जनयुद्ध’ मेचीदेखि महाकालीसम्म फैलिसकेको थियो । एकाध जिल्लामात्र द्वन्द्वबाट अछुतो थिए । माओवादीविरुद्ध लडन सरकारले छुटै सशस्त्र प्रहरी बल समेत गठन गरिसकेको थियो ।

राजा ज्ञानेन्द्रले २०५९ असोज १८ मा सत्ता कब्जा गरे । उनले पञ्चायतका अन्तिम दिनमा प्रधानमन्त्री रहेका लोकेन्द्रबहादुर चन्द्रलाई प्रधानमन्त्री बनाएका थिए । चन्द्रभन्दा अगाडि प्रधानमन्त्री रहेका शेरबहादुर देउवालाई संसदको चुनाव गराउन नसकेकोमा ‘असक्षम’ घोषित गर्दै हटाएका थिए । सात वर्षदेखि सशस्त्र विद्रोह गरिरहेको माओवादीविरुद्ध सेना परिचालन भएको एक वर्ष मात्र भएको थियो ।

अर्कोतिर नेपाली काग्रेस, एमालेजस्ता राजनीतिक दलहरूले ‘शाही कदम’ विरुद्धको आन्दोलनमा सडक तताउन थालेका थिए । असोज १८ को कदममार्फत तत्कालीन राजाले राजनीतिक दलहरूलाई पाखा लगाएर पञ्चायती पृष्ठभूमिका नेताहरूलाई मन्त्री बनाएका थिए । तर, कमल चौलागाई र राधाकृष्ण मैनालीजस्ता एमाले नेताहरूसमेत राजाको सरकारमा सहभागी भएको अनौठो अवस्था थियो । किनारा लगाइएका दल, राजाको सरकार र भूमिगत माओवादी विद्रोही तीन थरिको शक्ति संघर्षको चपेटामा मुलुक परेको थियो ।

हुन त यी ठूला घटनाले बुद्धिबहादुर र तरुमायाको परिवारलाई केही असर नगर्नुपर्ने हो । तर त्यो युद्ध उनीहरूको घरआँगनमै आइछाइयो । घटनास्थलबाट सबभन्दा नजिक घर भएका चन्द्रमानकी आमा तरुमाया आफ्नो छोरालाई तेज दिमाग भएको र घरको काममा आफूहरूलाई सघाउने व्यक्तिको रूपमा सम्भिन्निन् ।

“हुर्को त्यही एउटा थियो,” उनी भनिन्, “बिहान बेलुका मलाई घरमा सघाउँथ्यो ।” फुटबल खेल रुचि राख्ने चन्द्र त्यसदिन दिउँसो स्कुलबाट घर फर्किएका थिए । “खाना खाएपछि उसको साथीहरू घेवामा जाऊँ भन्दै आएछ,” उनले भनिन्, “नजा भन्दाभन्दै राति आठ बजे हिँडेछ ।” उनले राति आफ्नो छोरा साथीहरूसितै सुत्यो होला भन्थानिन् ।

घटनापछि गाउँले उजुरी गरेपनि केही दिन त्रासको वातावरण रहेको कालुमान बताउँछन् । माओवादीले राहत नलिन दबाब दिएको उनको भनाइ छ । तर, २०६१ सालमा प्रत्येक परिवारले १ लाख रुपैयाँ पायो । “एक लाख पाए पनि, दुई लाख पाए पनि आफ्नो छोरा छैन,” नरमाया भनिछन् । त्यो पैसा ऋण तिर्दातिर्दैं सकिएको उनले बताइन् ।

उनका श्रीमान बुद्धिबहादुरलाई

क्षयरोगले समात्यो । गत फागुनदेखि उनी काठमाडौँमा मिस्त्री काम गर्छन् । “ऊ पनि छोराकै शोकले बिरामी भयो,” उनी भनिछन् । २० वर्षीया छोरी चोक्तिमायाको विवाह भइसकेको छ भने १६ वर्षीया अर्की छोरी जलमाया घरमै छिन् । १४ वर्षका छोरा सन्तकुमार भारतको हिमाञ्चल प्रदेशमा बुद्ध धर्मसम्बन्धी अध्ययनका लागि गएका रहेछन् । “गाउँमा बसेपछि यस्तो घटना हुँदौरहेछ भनेर पठाएको,” उनी भनिछन् । उनको कान्छो छोरा सञ्जीव अहिले ५ वर्षका भए । उनी चन्द्रको निधनपछि जन्मिएका रहेछन् ।

घरमा भएको एकमात्र तस्बीरमा चन्द्र बौद्ध भिक्षुको पोशाकमा अर्का एक युवासँग देखिन्छन् । हाल कतारमा रहेका उनका फुपुका छोरासित खिचिएको त्यस तस्बीरमा खिरिलो ज्यानका चन्द्र हल्का ढांगले मुस्काउन खोजेजस्ता देखिन्छन् । नरमायाको टिनको छानो भएको तीनतले कच्ची घर छ । वरिपरि भुरूप्प घरहरू छन् । कुराकानीका लागि म त्यहाँ पुग्दा छिमेकका अधिकांश सदस्य नरमायाको सिकुवामा भेला भए । “कहीं पनि जाँदिन, बच्चा र बाखा हैर्द ठिक्क हुन्छ,” उनले भनिन्, “काम गर्ने मान्छे छैन ।”

हत्या किन गरियो, खास कुन-कुन व्यक्तिहरूले गरे भन्नेबारे आधिकारिक रूपमा मृतकका परिवारहरूलाई जानकारी गराइएको छैन । काठमाडौँका शक्ति केन्द्रहरूमा यसबारे बहस भए होला तर पीडितलाई केही थाहा छैन । नरमायाले यतिमात्र भनिन्, दोषीहरूलाई कारबाही हुनु पर्छ । तर, दोषी सैनिकहरूको हालसम्म पहिचान भएको छैन । मृतकका आफन्तहरू उनीहरूलाई माफी दिने कुरा सोच्नसम्म पनि सक्दैनन् । कालुमानका अनुसार उनीहरूलाई थुनामा राख्नु पर्छ, दण्डहीनताको अन्त्य हुनुपर्छ, माओवादीभित्र होस् वा सेनामा ।

नरमायाले यतिमात्र भनिन्, दोषीहरूलाई कारबाही हुनु पर्छ । तर दोषी सैनिकहरूको हालसम्म पहिचान भएको छैन । मृतकका आफन्तहरू उनीहरूलाई माफी दिने कुरा सोच्नसम्म पनि सक्दैनन् । कालुमानका अनुसार उनीहरूलाई थुनामा राख्नु पर्छ, दण्डहीनताको अन्त्य हुनुपर्छ, माओवादीभित्र होस् वा सेनामा ।

सरकारले दिएको क्षतिपूर्तिको रकमले काजक्रिया गर्न मात्र पुगेको कुरा सो घटनामा भाइ गुमाएका कालुमान बताउँछन् । अहिले मृतकका आफन्तहरू सबै मृतकहरूको नाममा एउटा स्मारक बनाउँन चाहन्छन् । त्यसका लागि सरकारको सहयोगको आशा गर्न्छन् । तर, सरकारले पीडित परिवारलाई घरी कोरिया लगिएदिने, घरी १० लाख दिनेजस्ता आश्वासन मात्र दिएको उनी सुनाउँछन् । “काठमाडौं गयो, नेताकोमा धायो । हैरान भइसक्यो,” उनी भन्छन्, “भाइहरू त फकिनेवाला छैन ।” तर, सो घटनापछि चाहिं सेना गाउँ नआएकोले शान्ति भएको उनी बताउँछन् । “घटना भएपछि चाहिं सेना पनि छिर्न सकेन, माओवादी पनि आउन सकेन,” उनी भन्छन्, “निर्दोष बच्चाहरू मारिएको थाहा भएपछि उनीहरू २-३ महिना गाउँ आएनन् ।”

कालुमानको विचारमा यस्ता घटनाहरू फेरि नदोहोरिउन् भन्नका लागि देशको न्याय प्रणालीमा सुधार गर्नु आवश्यक छ । नेताहरूले संविधानमा जनताका हक अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्छ । सर्वसाधारणले आफ्नो जीवन गुमाउनु नपरोस् भन्ने कुरा उनीहरूले निश्चित गर्नु पर्छ ।

भएपडै ३,४०० जनसंख्या भएको काहुलेमा एउटा कच्ची बाटो पुगेको छ । गाउँमा पानीको अभाव हुँदाहुँदै पनि डेढ वर्षदिखि मटरकोसा खेती गरेर केही आर्जन हुन थालेको छ । तर पुरुषजिति कामका लागि खाडी राष्ट्रहरूतिर जाने र युवतीहरू केटी बेच्ने दलालको फन्दामा पढेआएको अवस्था छ । राजधानीबाट करिब एकसय किलोमिटर टाढाको यो गाउँ नेताहरूका लागि सिंहदरबारको कुर्सी सुरक्षित गर्ने थलो बाहेक केही हुन सकेको छैन । यर्हीबाट डा. प्रकाशचन्द्र लोहनी र अर्जुननरसिंह केसीले आफ्नो राजनीति अधि बढाएका हुन् । माओवादी नेता पोष्टबहादुर बोगटीको पहिलेको घर पनि त्यति टाढा छैन । नजिकैको सातदोबाटे भन्ने ठाउँमा २०५७ सालमा बोगटीका छोरा प्रकाशको हत्या गरिएको थियो ।

काहुलेको घटनाले राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय चर्चा पायो । तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले उसको मानवअधिकार सेलका सेनानी पंकज कार्कीसहित तीन सदस्य टोली गठन गयो । ‘नेपाल साप्ताहिक’ पत्रिकाका अनुसार सो टोलीले गाउँका भएपडै ६० जनासँग सोधपुळ गरेको थियो ।

तर घटना भएको ८ वर्षपछि पनि काहुलेको जीवन उस्तै छ । अहिले पनि गाउँलेहरूले २०५९ मंसीरको त्यस रातलाई बिर्सन सकेका छैनन् जतिखेर गाउँका पाँच निर्दोष किशोर एकैचिहान भएका थिए । ●

गोमाको पीडा

● विमला ढकाल

चार वर्षे छोरो भुवन, ३ महिना मात्र पुगेकी छोरी उषा र श्रीमती गोमालाई छोडेर गोविन्द थपलिया सदाका लागि यस संसारबाट बिदा भए । उनले २०५८ साल माघ १० गते राती पाँचथरको गोपेटार प्रहरी चौकीमा भएको माओवादी लडाकुसँगको भिडन्तमा आफ्नो ज्यान गुमाएका थिए । विद्रोही पक्षले हानेको गोली उनको कोखो र चिउँडोमा लागेको थियो ।

छोरी उषाले आफ्ना बुबालाई चिन्नै पाइनन् । भुवनका आँशु रोकिएनन् । उनका कलिला ओठहरूले ‘आमा, बुबा खोई, कहिले आउने रे, भेट्न जाऊँ न’ जस्ता शब्दहरू निकाल्न कहिल्यै छोडेनन् ।

छोरा जन्माइ-हुकाई जागिरे बनाइ नाति नातिनाकी धनी भएकी आमाले दशैंको आशीर्वाद थाप्न हरेक वर्ष घर आउने आफ्नो छोरालाई अब कहिल्यै रातो अक्षता र जमरा लगाएर आशीर्वाद थमाउन नपाउने भईन् ।

त्यस भीडन्तमा ज्यान गुमाउन पुगेका ५ प्रहरीमध्ये गोविन्द पनि एक थिए । अरू ४ जना प्रहरीहरू घाइते भएका थिए । २०३० मंसिर ०८ गते तेहथुमको युवा गा.वि.स. मा जन्मिएका थपलिया २०४९ सालमा प्रहरीमा भर्ती भई देश र जनताको सेवामा अनवरत रूपमा खटिइरहेका थिए ।

मेची राजमार्गको फिदिम-ताप्लेजुड सडकले छुने पञ्चमी गा.वि.स वडा नं. १ गोपेटारमा

स्थानीय प्रहरी चौकी राजमार्गभन्दा उत्तर तर्फ भिरालो स्थानमा छ । यो सदरमुकाम फिदिमबाट भण्डै ३० किलोमिटर टाढा पर्छ । चारैतिरबाट जंगले घेरिएको गोपेटार रातको अन्धकारमा सुनसान थियो । त्यस चौकीमा रहेका १३ जना प्रहरीहरू सम्भावित आक्रमणबाट बेखबर थिए । उनीहरू प्रत्याक्रमणको लागि तयारी अवस्थामा पनि थिएनन् । सयाँको संख्यामा आएका माओवादीहरूले आफ्नो प्रचलित युद्ध शैली अनुसार अकोंतिर हो-हल्ला गर्दै एकासी त्यस प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरेका थिए । राती ६ घन्टासम्म दोहोरो भिडन्त भएको थियो । आक्रमणको क्रममा माओवादीहरूले हातेबम फालेर प्रहरी चौकीलाई ध्वस्त पारेका थिए । केही गोलीगढ्ठा र 'कम्ब्याट' डेस लगाएका आफ्ना २ लडाकुका लाश छोडेर भिसमिसे उज्यालोमा उनीहरू त्यहाँबाट हिँडेका थिए ।

त्यस रात एक समूहका नेपालीले अर्को समूहका नेपालीको रगत बगाएका थिए । सर्वहारा वर्गको नाममा उठेको युद्धको एउटा पक्ष नेपाल आमाकै सन्तान ती गरिब मुक्ति सेना थिए भने अर्को पक्ष जीवन धान्नकै लागि राज्यको सुरक्षा अंगमा भर्ना भएका नेपाल आमाकै गरिब सन्तान थिए ।

थपलिया परिवारबाटै त्यस घटनाको बिवरण लिन २०६७ चैततिर यो पद्धितकार पाँचथरबाट एक दिनको बस यात्रा गरी तराईको भाषा जिल्ला पुग्यो । विस्थापित उक्त परिवार हाल दुवागडी गाविस वडा नं. ४, शान्तिचोकमा बस्दै आएको छ ।

त्यहाँ पुगेर गोमाको पीडा सुन्दा मलाई आफ्नै गला अवरुद्ध भएको अनुभव भयो । १० वर्ष अगाडिको त्यो दुःखद घटना म फेरि उनलाई सम्भाउँदैछु, उनको घाउ बलभाएर दुखित बनाउँदै छु भन्ने मैले सोचें- तर पनि उनी र उनीजस्तै पीडितहरूको कथा बटुलेर पुस्तक प्रकाशन हुँदैछ । अहिले उनलाई आफू मात्र दुखी छु भन्ने लागेको हुन सकछ । तर, पुस्तक पढेपछि उनीजस्ता अरू पनि पीडित र दुःखित रहेछन् भनेर आफ्नो मन बुझाउने ठाउँ उनले पाउलिन् भन्ने सोच्दै मैले मेरो मनलाई कठोर बनाउने प्रयास गरें । र, प्रश्नहरू सोध्न थालें ।

गोमाले आफ्नो विगतलाई सम्भिक्न् । २०५२ साल बैशाखमा उनका भाइहरूको ब्रतबन्ध रहेछ । त्यस अवसरमा नजिकैको जोरपोखरी प्रहरी चौकीलाई पनि निम्ता गरिएको थियो । निम्तामा आएको दिन गोमा र प्रहरी जवान गोविन्दको परिचय भएको थियो । त्यहि परिचय प्रेमको रूपमा गहिरिँदै गयो र २ वर्ष पछि उनीहरूको बिहे भयो । प्रहरीमा काम गर्ने मान्छे, गोविन्द सधैं परिवारसँगै आफ्नो घरमा बसिरहन पाउँदैनये । जहाँ खटायो उहीं पुग्नु पर्ने । बिहेपछि उनी विराटनगर सरूवा भएका थिए । दुई वर्ष

अन्त्येष्टीको क्रममा उनले आफ्ना
४ वर्षे छोरा भुवनको हात समातेर
पतिलाई दागवत्ति दिएकी थिइन् । “त्यो
मेरो जीवनकै सबैभन्दा दुःखदायी र
अविष्मरणीय क्षण हो । कसैका पनि
बालकै अवस्थामा छोरा छोरी दुहुरा हुनु
नपरोस् । श्रीमतीले उमेर छाँडै बिधवा
बन्नु नपरोस्,” गोमा थपलिया भनिछन् ।

गोमा थपलिया । फाइल फोटो ।

त्यहाँ बसेपछि उनी फेरि जोरपोखरी फर्किएका थिए । गोमा भनिछन्, “जोरपोखरीबाट गोपेटारमा चौकी सरेको केही दिनमै सदाको लागि हामीलाई छोडेर उहाँ जानुभयो ।”

गोपेटार चौकीमा आक्रमण हुनुभन्दा १० दिन अगाडि मात्र थपलिया दम्पतिको पछिल्लो भेट भएको थियो । माघे संक्रान्तिको दिन उनकी आमाले मीठो-मसीनो खानेकुरा पकाएर गोमा बस्तै आएको जोरपोखरीस्थित डेरामा ल्याएकी थिइन् । त्यस दिन गोमाले भने स्कुसको जराको तरकारी र दाल-भात पकाएकी थिइन् । त्यही खाएर माघ १ गते दिउँसो गोविन्द कोठाबाट बाहिर निस्केका थिए । त्यसपछि गोमाले एकैचोटि १२ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय फिदिममा गोविन्दको लाश मात्र देख्न पाइन् । गोमा रूँदै भनिछन्, “म त सुत्केरी मान्छे चाँडै खाना खाएर सुतेकी थिएँ । राती द्याम-द्याम आवाज आयो । कसले गाडीमा काठ ‘लोड’ गरेको होला भन्ने सोचै । पछि थाहा भयो, गोली हानाहान भएको रहेछ । म बाहिर निस्केर बुझ्दा त बजारको प्रहरी चौकीमा आक्रमण भयो भनेर हो-हल्ला भैरहेको थियो ।”

उनी अगाडि थप्पिछन्, “प्रहरी चौकीमा बम र बन्दुक पढिकरहेको रहेछ । त्यसबेला मैले केहि सोच्न सकिन । खाली भगवानको नाम मात्र जाँये ।” चौकीमै रहेका आफ्ना पतिलाई केही भैहाल्ने हो कि अथवा केही भैहाल्यो कि भन्ने चिन्ताले उनलाई सताउन थाल्यो । आफ्नो बारेमा भन्दा पनि आफ्नो नाबालक छोरा भुवन र छोरी उषाको सुरक्षाबारे सोच्न थालिन् । दुःखको कुरा उनका पतिसहित अरू ४ जना प्रहरीहरूलाई त्यस रात माओवादीले मारेरै छाडे ।

तर यो खबर गोमा लगायत गोविन्दका आफन्तहरूले तत्कालै पाउन सकेन् । भोलिपल्ट बिहानै आफ्नो घर सुभाडबाट घटनाबारे बुझ्न प्रहरी चौकी पुगेका गोमाका बुवा

छविलाल अधिकारीलाई त्यहाँका प्रहरी हवल्दारले सबै प्रहरीहरू सुरक्षित रहेको आश्वासन दिएका थिए । पछि चौकीको भान्सेलाई सोध्दा उनले रुँदै कोखामा दुस्मनको गोली लागेर गोविन्द शहीद भइसकेको कुरा बताएका थिए ।

यसरी आफ्ना पतिको मृत्युपछि एकली हुन पुगेकी गोमालाई २ जना बच्चा र आफूले अब के गरेर खाने होला, कसरी व्यवहार चलाउने होला, कसरी बालबच्चा पढाउने होला भन्ने चिन्ताले साहै सताउँने गर्दथ्यो । त्यसबेला उनी पागल जस्तै बनेकी थिइन् । अहिले जेनेतेने गुजारा गरिरहेकी छन् । जीवनमा जे आइपरे पनि व्यहोनैं पर्ने रहेछ । उनले माइती पक्षबाट बुवा-आमा र भाइहरूको सहयोग पाइरहिन् ।

उनका बुवा-आमा छोरीको दुःख बाँड्न पाँचथर जोरपोखरीको आफ्नो घर-जग्गा र पसल सबै छोडेर हाल गोमाकै घर नजिक आएर बसेका छन् । सानी छोरीलाई स्थानीय ऐउटा स्कुलमा पढाउने व्यवस्था गरिएको छ । छोरो भुवनलाई काठमाडौंको निजी स्तरमा संचालित समबुद्ध उच्च मा वि ले आधा शुल्क लिएर पढाइ रहेको छ । बुवा र भाइहरूको पहलमा उनले सहीदको परिवारलाई राज्यले दिएको ७ लाख ५० हजार रुपैयाँ पाइन् । उनले भाषामा आएर ऐउटा बास बस्ने घरसम्म बनाइन् । औषधी उपचार खर्चले काजक्रिया गरिन् । त्यो घटना भएको वर्ष दिन पुगेपछि सप्ताह पुराण पनि लगाइन् ।

माओवादीहरूले पाँचथरमा मृतक प्रहरीहरूको दाह संस्कार गर्न नदिएको कुरा उनी दुःखसाथ सम्भन्धिन्थ्यो । गोविन्दको अन्तिम संस्कार भाषामा गर्नु परेको थियो । अन्त्येष्टीको ऋममा उनले आफ्ना ४ वर्षे छोरा भुवनको हात समातेर पतिलाई दागवत्ती दिएकी थिइन् । “त्यो मेरो जीवनकै सबैभन्दा दुःखदायी र अविष्मरणीय क्षण हो । कसैका पनि बालकै अवस्थामा छोरा छोरी टूहुरा हुनु नपरोस् । श्रीमतीले उमेर छौंदै बिधवा बन्नु नपरोस्” उनी भनिन्थ्यो ।

तर जे भयो, भयो । अब यसरी कुनै पनि नेपालीका छोरा छोरीले अनाहकमा ज्यान गुमाउनु नपरोस् भन्ने उनको चाहना छ । गोमाको विचारमा सरकारले दहो कानून बनाउनु पर्छ । कार्यान्वयन गर्न पनि त्यतिकै जरूरी छ । देशमा शान्ति, अमन-चयन र सुव्यवस्था छाओस् । स्थिर सरकार बनोस्, दलहरूको फोहोरी खेलको अन्त्य होस् । “प्रहरी भनेको पनि नेपाली जनता नै हो । आफ्ना बालबच्चा पाल्न र घर व्यवहार चलाउनको लागि त जागिर खाएको हो,” गोमा प्रश्न गरिन्थ्यो, “आखिर प्रहरीहरूलाई मारेर के नै पो पाए माओवादीहरूले ?”

२०५८ तिर सम्पूर्ण देशको सुरक्षा स्थिति नाजुक बन्दै गइरहेको थियो । सर्वहारा बर्गको मुक्ति र पूँजीबाद अन्त्यको नाममा थालिएको माओवादी जनयुद्ध चक्रै जाँदा गोपेटारको त्यो घटना उनीहरूले पूर्वाञ्चलमा गरेको पहिलो आक्रमण थियो । दुई महिना अगाडि, मंसिर ७ मा माओवादीहरूले चार महिनादेखि पालना गर्दै आएको युद्धबिराम भंग गरे र सरकारसँगको शान्तिवार्ता असफल भएको घोषणा गर्दै पुनः आक्रमणहरू शुरू गरे । स्थिति जटिल बन्दै गयो । मंसिर ११ गते तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रले देशमा संकटकाल लागू गरे । आतंकवादी भनेर सरकारले घोषणा गरेका माओवादीहरूलाई निमिट्यान्त पार्न उनले सेनाको परिचालन गरे । एक तथ्यांक अनुसार, संकटकालको ४ महिने अवधिमा सरकारी पक्षबाट माओवादी लगायत १,०७७ मानिसहरू मारिए । त्यस्तै माओवादी पक्षबाट ४०५ जना मानिसहरूले ज्यान गुमाए । जनयुद्ध शुरू भएदेखि त्यस बेलासम्ममा ३ हजारभन्दा बढी मानिसहरूको ज्यान गैसकेको थियो । पछि जेठ द गते, २०५९ मा राजा ज्ञानेन्द्रले संसद नै भंग गरिदिएका थिए ।

गोमा गर्व गर्छिन्, प्रहरीहरूले त्यस क्रममा आफ्नो कतर्व्य पूरा गरेर देखाए । आक्रमणमा रातभर उनीहरूले लडेर आफ्नो वीरता प्रदर्शित गरे । बरू उनीहरूले आफ्नो ज्यान अर्पे, आत्मा समर्पण गरेन् ।

यस्ता वीर आमाका सन्ततीहरूको सालिक बनाएर राखिनु पर्ने उनको विचार छ; प्रहरी दिवस बाहेक वर्षमा अर्को एक दिन पनि यस्ता बहादुर सेना, प्रहरीहरूको सम्भन्नामा सार्वजनिक विदा दिइनु पर्छ । छोराछोरीलाई उच्च शिक्षा हासिल गर्नको लागि निःशुल्क पढ्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ । शहीदका परिवारलाई रोजगारीको ग्यारेन्टी गरिनुपर्छ । राज्यले चाँडै सत्य निरूपण आयोग गठन गरेर छानबिन गरी दोषीलाई कारवाही गर्नु

गोमालाई देशको नयाँ सरकारप्रति वित्ष्णा छ । उनी प्रश्न गर्छिन्- देशभरि कति महिलाहरूको सिउँदो पुछियो ? कति आमाहरूको काख रित्तियो ? कति नाबालकहरू टुहुरा बने ? आखिर जुन जोगी आए पनि कानै चिरेको । खै, के परिवर्तन गर्न सके त यिनीहरूले देशमा ? खै शान्ति ल्याउन सके ? मेरो श्रीमान्‌को आत्माले चीर शान्ति पाओस्, छोराछोरीको लागि सरकारले सहयोग गरोस् । अबदेखि कसैका छोराले यसरी मर्तु नपरोस्- गोमाको कामना छ ।

पर्छ । “यस्ता छाडातन्त्रलाई तह लगाउन दर्बिलो कानून बनाई कार्यान्वयन गरिनु पर्छ । तत्र मेरो जस्तै हविगत अन्य जो कसैको पनि हुन सक्छ,” गोमा भन्छिन् ।

गोमालाई देशको नयाँ सरकारप्रति वितृष्णा छ । उनी प्रश्न गर्छिन्— देशभरि कति महिलाहरूको सिउँदो पुछियो ? कति आमाहरूको काख रित्तियो ? कति नाबालकहरू दुहरा बने ? आखिर जुन जोगी आए पनि कानै चिरेको । खै, के परिवर्तन गर्न सके त यिनीहरूले देशमा ? खै शान्ति ल्याउन सके ? मेरो श्रीमान्को आत्माले चीर शान्ति पाओस्, छोराछोरीको लागि सरकारले सहयोग गरोस् । अबदेखि कसैका छोराले यसरी मर्नु नपरोस्— गोमाको कामना छ ।

घरतिरबाट आफूले खासै सहयोग नपाएको उनी बताउँछिन् । तर, माइतीतिरको दरिलो सहयोगबाट आज उनी एउटा घरसम्म बनाएर बस्न सकेकी छन् । सरकारबाट पनि बालबच्चा पढाउन सहयोग पाए आफ्नो जीवन निर्वाह गर्न सजिलो हुने उनी ठान्छिन् । सरकारले उनका पतिको नाममा दिने मासिक पैसाले छोराको पढाइको आधा शुल्क बुझाउन नै धौ-धौ पर्छ । यस बाहेक राज्य र संघ संस्थाहरूले उनीजस्ता पीडितहरूलाई स्व-रोजगारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु पर्ने उनको भनाइ छ ।

उनका छोरीछोरीले दशैं तिहारजस्ता चाडबाडमा आफ्ना बुवाको निकै सम्झना गर्ने गर्छन् । उनीहरूले पूजा कोठामा गोविन्दको फोटो राखेका छन् र बिहानै उठेर पूजा गर्ने गर्छन् । “मेरा छोराछोरीको लागि बाबुको माया-ममता फोटोमा मात्र सीमित छ । उनीहरूको लागि योभन्दा दुःखको क्षण के हुन सक्छ र ?” गोमा आँशु चुहाउदै भन्छिन् । ●

जिउँदो विधवा

सीता रानामगर। फाइल फोटो।

● महेश्वर चामलिङ्ग राई

सत्ताइस वर्षीया सीता रानामगरलाई पनि अरू महिलाहरूभैं पतिसँग हिंडुल गर्न मन लाग्छ, सँगै बसेर दुःख-सुखका कुरा गर्न, सिनेमा जान र किनमेल गर्न मन लाग्छ । दशैं-तिहारजस्ता चाडपर्वमा अधिपछि गरेर माइत, मावल गर्न पनि उत्तिकै रहर छ उनलाई । सँगैका साथीसँगीका जस्तै काखमा बालबच्चा च्याप्ने रहर पनि उनलाई नभएको होइन । तर, यी सब उनका लागि कल्पनामा मात्र सीमित हुन पुगेका छन् । उनी जिउँदो विधवा भएर बस्तुपरेको पनि एकदशक नाधिसकेको छ ।

सत्र वर्षकै खाउँखाउँ-लाउँलाउँको उमेरमा उनी बिवाह बन्धनमा बाँधिन पुगिन् । दुबै पक्षका अभिभावकहरूको सहमतिमा उनीहरूको बिहे परम्परागत रूपमा भएको थियो । किशोरावस्थामा सबैको चाहना असीमित हुन्छ, रहर र कल्पना पनि थुप्रै हुन्छन् । उनीसँग पनि यस्तै चाहना, रहर र जीवनबारेका खुल्दुलीहरू प्रशस्तै थिए । तर, सीताले बैवाहिक जीवनको धेरै समय अनुभव गर्न पाइनन् । यसै बीचमा उनका ३१ वर्षीय पति विष्णु केष्ठाकी (नागरिकतामा बुद्धिबहादुर) मगर बैपत्ता भए ।

सीता यिनै कुरा सम्भेर भक्कानिन्छन् । उनी एकान्त साहै मन पराउँछिन् । एकान्त पाउँनासाथ उनी कल्पनामा डुब्न पुरिछन्, भावुक र उदास हुन्छिन् । तर, मान्छे देखेपछि आफ्नो पीडा लुकाएर भएपनि हाँसिदिन्छिन् र औपचारिकता पूरा गर्छिन् । मुटुमा ढुङ्गा

राखेरै भएपनि उनी मनको बेदना लुकाउने प्रयास गरिरहन्छन् । यो उनको रहर होइन, बाध्यता हो ।

पति बेपत्ता भएको यतिका वर्ष बितिसक्दा पनि विष्णु फर्केलान् भन्ने उनले आश मारेकी छैनन् । एउटा आशा उनमा अझै बाँकी नै छ- जीवनसाथी विष्णु एकदिन फर्केर टुप्लुक्क आइपुलान् अनि भन्नान्, “सीता तिमी सञ्चै छ्यौ ? म त आइपुँगै है ।”

२०५६ साल माघ १४ गते उदयपुर जिल्लाको रौता गाविस बडा नं. ५ को चिसापानी गाउँका १९ वर्षीय विष्णुसँग उनको बिहे भएको थियो । बिहेअघि उनी आफ्ना बुबा-आमासँग उदयपुरकै रौता-९ मुर्कुचीमा बस्थिन् । कलिलो र अपरिपक्क उमेर भएकाले बिहेको केही महिना त उनीहरूबीच हिमचिम हुँदैमा बिन्यो । जीवन के हो बुभ्ने क्रम चलिरहेको थियो । दुवै विद्यार्थी थिए । विष्णुले भर्खै प्रवेशिका सकेका थिए, सीता कक्षा ८ की विद्यार्थी थिइन् । ०५७ सालको माघ पहिलो साता विष्णु उच्च शिक्षा पढ्ने रहरले छिमेकी जिल्ला सिराहातर्फ लागे । उनी अंग्रेजी विषयमा चासो राख्ये । तर, त्यतिखेर उदयपुरको एकमात्र सामुदायिक त्रियुगा जनता बहुमुखी क्याम्पस, मोतिगडा, गाईघाटमा ऐच्छिक विषय अंग्रेजी पढ्न पाइदैनथयो । त्यसमाथि महँगो पनि पर्ने भएको भद्रै विष्णु सिराहास्थित सरकारी सूर्यनारायण सत्यनारायण यादव बहुमुखी क्याम्पसतर्फ लागे । क्याम्पसनजिकैको गाउँमा डेरा लिएर पढ्न थाले । आफू बसेको घरका बालबच्चा पढाएर बस्दा खाने बस्ने खर्च लाग्दैनथयो । उनी एकाएक माघ २७ गते डेरा छोडेर हराएछन् । उनी कहाँ गए भन्नेबारे न त घरधनीलाई पत्तो थियो, न त क्याम्पसमा जानकारी । न त घरपरिवारलाई कुनै खबर र चिठीपत्र नै आयो ।

उनी डेरा छोडेर गायब भएको एक महिना बितेपछि मात्र परिवारका सदस्यले खबर पाएको सीता सम्झन्छन् । सीतालाई उनी हराएको भन्ने बारेमा सासुससुराले नै सुनाए । त्यसरी आफ्ना पति हराएको खबरले उनको मन गहुँगो भयो, छाती पोल्यो । तरपनि कतै गएका होलान्, फर्की आउलान् भन्ने उनमा विश्वास कायमै रह्यो । आफन्त, नातागोता, कुलकुटुम्ब र चिनजानका सबैतिर विष्णुलाई खोजियो । तर, उनको अत्तोपत्तो लागेन । बुभ्नै जाँदा माओवादीको समूहसँग विष्णुले एकदुई पटक भेट गरेको कुरा उनी बसेको घरका मानिसले बताएका थिए । यस अर्थमा उनी माओबादीबाटै लगिएको अनुमान गरियो ।

०५७ सालताका माओवादी द्वन्द्व चक्रदो क्रममा थियो । गाउँगाउँमा जनयुद्धको आँधी उर्लिरहेको थियो । गाउँधरमा माओवादीकै भाषामा जाली फटाहालाई उनीहरूले खेदो

गर्थे । तास जुवा खेल्नेलाई तासका पत्ती र कौडी खोसेर नुनसँग खुवाउने गर्थे । ब्याभिचारी र अन्यायीलाई सबक सिकाउने भन्दै बाँसको भाटाले पिटेर भाटे कारबाही हुन्थयो । चाहेर नचाहेर दिनदिनै युद्धले उचाई छुँदै गएको थियो । समानान्तर सत्ताको स्थापनाको पहलमा थियो माओवादी । त्यो बेला थुपै युवाहरू पलायन हुने क्रम बद्दो थियो । माओवादीको तत्कालीन

पति बेपत्ता भएको यतिका वर्ष बितिसकदा पनि विष्णु फर्केलान् । भन्ने सीताले आश मारेकी छैनन् । एउटा आशा उनमा अझै बाँकी नै छ- जीवनसाथी विष्णु एकदिन फर्केर टुप्लुक्क आईपुगलान् अनि भन्लान्, “सीता तिमी सञ्चै छ्यौ ? म त आईपुगें है ।”

माग ‘कि जन देऊ, कि धन देऊ’ भन्ने नारा नै बनिसकेको थियो । गाउँ-बस्तीका मानिसहरू गरीब भएकोले धन दिन सक्ने अवस्थामा धेरै थिएनन् । त्यसैले कतिपय बाबुआमा आफ्ना छोराछोरीलाई माओवादीको साथमा पठाउँ बाध्य भए । कतिका अगाडि आफ्ना छोराछोरीलाई बैदेशिक रोजगारीमा खाडी मुलुक पठाउनुको विकल्प हुँदैनथयो । त्यही जनयुद्धरूपी अँधीहुरीले विष्णुलाई कुन भुमरीमा पान्यो, उनी जीवित छन् वा मृत, यो कुरा उनकी जीवन सङ्ग्रिनी सीतालाई अहिलेसम्म पत्तो छैन ।

यतिका वर्ष बितिसकदासम्म उनका पति विष्णुबारे कसैले पनि स्पष्ट कुरा राखेका छैनन् । उनी र उनको परिवारले धेरैसँग सोधपुछ गरे । राजनैतिक पार्टीहरूमा निवेदन चढाए, सरकारको ध्यान तान्न प्रशासनमार्फत आग्रह गरे । तर, विष्णुको बारेमा न कसैले लाशको कुरा गन्यो, न त सास नै छ भन्ने प्रमाण पेश गर्न सक्यो । जहाँसूकै गएर सोधखोज गरे पनि आफूलाई कसैले आधिकारिक र तथ्यपूर्ण कुरा नबताएको सीताको भनाई छ, “धेरैसँग सोधखोज गरियो, जसलाई सोधे पनि थाहा छैन मात्र भनेर टारे ।”

आफ्ना पतिको बारेमा न त राज्य पक्षले कुनै जिम्मेवारी लियो न त तत्कालीन विद्रोही माओवादीले स्पष्ट जवाफ दियो । अहिलेसम्म पनि उनका पतिको बारेमा कसैले आधिकारिक जिम्मेवारी नलिएको उनी बताउँछिन् । उनको गुनासो छ, “कस्तीमा सास नभए पनि लाश त देखाईदेऊ भन्यौं तर, भएन,” जिम्मेवार निकाय र पार्टीले नसुनेपछि उनी निराश हुनुपर्ने कारण यसरी सुनाउँछिन् “प्रशासन, प्रहरी, स्थानीय शान्ति समिति सबैलाई अनेकौं पटक सोधिसक्यौं । माओवादीको पनि माथिल्लो तहसम्म कुरा राख्न गयौं । तर, कसैबाट उहाँका बारेमा आधिकारिक कुरा आएन ।” पतिको टुड्गो त

लगाएनन् नै । उनलाई अहिलेसम्म राहत स्वरूप एक पैसा पनि दिइएको छैन । क्षतिपूर्ति त परकै कुरा भयो ।

‘न्यायका लागि द्वन्द्वपीडित समाज’ उनीजस्ता द्वन्द्वपीडितहरूको हकअधिकारका लागि लड्न गठित स्थानीय संस्था हो । उनी सो संस्थाको संस्थापक सचिव भएर काम गरिन् । तर, अरू धेरैका लागि आवाज दिने संस्थाको जिम्मेवार पदमा रहेपनि उनले आफूलाई भने न्याय दिलाउँन सकिनन् । त्यस्ता संघसंस्थाहरूमा पनि पहुँच नै चाहिंदो रहेछ भन्ने कुराको पुष्टि भएको अनुभव उनले गरेकी छिन् । तीन वर्षसम्म आफै सचिव भएको संस्थाबाट अनेकौं प्रयास गर्दा पनि उनले न्याय पाउँन नसकेपछि उनी यसरी निराश भएकी हुन् । भनिछन् “सबैकुरा सोसंफोर्स नै रहेछ, ठाउँमा आफूना मान्छे भएकाहरूले उहिल्यै राहत पाइसके, क्षतिपूर्ति पनि लिए । आफूनो कोही थिएनन्, त्यसैले पाउँन सकिएन ।” त्यसैले सामाजिक काममा अनुभव भएपनि हाल त्यस्ता कामप्रति आफूलाई वितृष्णा भइसकेको सीता बताउँछिन् ।

कागजी प्रक्रिया नमिलेका कारण उनले राहत पाउन नसकेको कुरा समाजकी अध्यक्ष शोभा दाहालले बताइन् । उनीसँगै आफूले पनि राहत पाउनु पर्ने उनका ससुराको दावीले समाज र सरकार दोधारमा परेको उनले बताइन् । समाजको तर्फबाट गर्नुपर्ने सिफारिस र पहल भइरहेको दाहालको भनाइ छ ।

सीताले होइन, आफूले नै राहत पाउनुपर्ने दावी गर्दै ससुरा बजिरबहादुरले हालै ‘शान्ति समिति उदयपुर’मा निवेदन दिएका छन् । सीताको बिहे दर्ता प्रमाणपत्र नभएकोले पनि थप समस्या सृजना भएको हो । समितिका निमित्त सचिव तुलसीप्रसाद कोइरालाले कतिपयले राहत लिन सिफारिस लिइसके पनि सीताको राहत दावीपत्र ढिला आएको बताए । अहिले उनीलगायत चारजना बेपत्ता परिवारले राहतका लागि दावी गरेर पेश गरेको निवेदनमाथि समितिको बैठकले आवश्यक कारवाहीका लागि शान्ति मन्त्रालयमा सिफारिस पठाएको समितिका संयोजक विष्णुबहादुर राउत बताउँछन् ।

उनीसँगै समितिमा बसेका तत्कालीन सदस्य (हाल अध्यक्ष) शोभा दाहाल, सानुमाया कार्कीलगायतले एकल महिलावापत उतिखेरै जनही एकलाखका दरले राहत पाइसकेको सीता बताउँछिन् । उनीहरूका पति माओवादी आक्रमणमा मारिएका हुन् ।

द्वन्द्वकालमा उदयपुरबाट हराउनेहरूमा विष्णु मात्र होइनन् । उनीबाहेक अरू ६ जना बेपत्ता भएको अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (आईसीआरसी) ले जनाएको छ । तर, स्थानीय शान्ति समिति उदयपुरको कार्यालय, एमाओवादी र जिल्ला प्रशासनमा भने ४

जनाको नाम मात्र अभिलिखित छ । स्थानीय शान्ति समितिका निमित्त प्रमुख तुलसीप्रसाद कोइरालाका अनुसार रौता ५ का विष्णु, त्रियुगा नगरपालिका १ का लिलाराज आचार्य, त्रिवेणी ५ का मेघबहादुर कटुवाल र रामपुर ठोकशीला १ का प्रकाश तामाड (वाइवा) बेपत्ता रहेका छन् । जिल्ला प्रशासन कार्यालयको रेकर्डमा पनि बेपत्ताको सूचीमा तिनै नामहरू रहेको सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी झलकराम सुबेदीले पुष्टि गरेका छन् । उनीहरू चारैजना राज्यपक्षबाट बेपत्ता भएको अभिलेख रहेको प्रमुख जिल्ला अधिकारी कुमार श्रेष्ठले बताएका छन् ।

पति वर्षाँसम्म नफर्केपछि सीता बिस्तारै परिवारबाट एकिलैंदै जान थालिन् । छोरा नभए पनि सासुससुराले बुहारीलाई सँधै परिवारको नियन्त्रणमा बस्नुपर्ने अनुशासनको रटान लगाउँदै आए । यताउता हिंडुल गर्दा पनि उनी पराइसँग लहसिने डरले कडा नजर राख्न थाले । सानातिना काममा बाहिर निस्कँदा निकै कडा निगरानी गर्न थालेपछि उनलाई निकै अप्टेरो महसुस हुन थाल्यो । यतिमात्र होइन, माइत, मावल वा साथीसँगीसँगको हिंडुलमा पनि परिवारले नियन्त्रण गरेको उनले प्रत्यक्ष अनुभव गर्न थालिन् ।

भनिन्छ, निमेषभरमा त मान्छेको मन बदलिन्छ । दशक बढीको अवधि छोटो समय होइन । निकै लामो समय बित्सकेकाले अब त सखीको सम्भन्ना पनि भण्डैभण्डै उनको विस्मृतिमा धकेलिन थालेको छ । “आजकाल पहिलेजस्तो लगातार सम्भन्ना त्यति आउँदैन,” उनी अलि भावुक हुँदै भनिन्छ, “यतिका वर्ष त तडपेरै बिताइयो, धेरै वर्ष भएकोले अब त फर्केलान् भन्ने त्यति धेरै आश पनि लाईदैन ।” त्यसमाथि आजभोलि उनी अधिकांश समय ब्यस्त रहनिछन् । उनी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-एमाले निकट युवा संघको जिल्ला कोषाध्यक्ष, मगर संघको कोषाध्यक्ष र न्यायका लागि दृन्दृपीडित समाजको जिल्ला सदस्यलगायत आधादर्जन संघसंस्थामा आबद्ध छिन् । उनी पढन कलेज पनि गैरहेकी छन् । त्यसैले बहकिएर बस्ने मौका पटककै नमिल्ने गरेको उनी बताउँछिन् ।

यतिका वर्ष बितिसक्दासम्म उनका पति विष्णुबारे कसैले पनि स्पष्ट कुरा राखेका छैनन् । उनी र उनको परिवारले धेरैसँग सोधपुछ गरे । राजनैतिक पार्टीहरूमा निवेदन चढाए, सरकारको ध्यान तान्त्र प्रशासनमार्फत आग्रह गरे । तर, विष्णुको बारेमा न कसैले लाशको कुरा गन्यो, न त सास नै छ भन्ने प्रमाण पेश गर्न सक्यो ।

सानै उमेरमा बिवाह बन्धनमा बाँधिएकी सीताले पति बेपत्ता भएपछि केही वर्ष पद्धन छाडेकी थिइन् । तर, सँगैका साथीहरूले पढाइलाई निरन्तरता दिँदै गएको देखेपछि उनलाई पद्धने मन फेरि जागेर आयो । तीन-चार वर्षसम्म पतिको खोजीमै भौतारिँदै हिँडेकी उनलाई अरु साथीहरूले पनि पद्धने सल्लाह दिए । अहिले उनी स्नातक तेस्रो वर्षको परीक्षा दिएर बसेकी छिन् । आफू सचेत नागरिक बन्न पढाइ पूरा गर्ने अठोट लिएको बताउँछिन् । उनका सामाजिक कामहरू देखेर आजभोलि समाजले पनि सीतालाई ‘सचेत युवती’ भन्न थालेको छ ।

तर ससुरा बजिरबहादुरले आफूलाई बुहारी नै स्वीकार नगरेको सीताको गुनासो छ, “पहिले मन पराएर भिन्न्याए, अहिले छोरा नभएपछि बिहे दर्ता छैन भनेर टार्न खोज्दैछन् ।” उनले बिहे गर्दा आफू कलिलै उमेरको भएकाले बिहे दर्ताबारे थाहै नपाएको बताइन् । अहिलेसम्म पतिको आशमा आफूले समय बिताएको तर सास, लाश र राहत केही नपाएकोमा निकै दुःख लागेको उनले गुनासो गरिन् । ●

आमाको आँशु

श्रेष्ठिला वली छोरी दीपाका साथ। फाइल फोटो।

● विष्णुकुमारी खनाल

जनयुद्धको घोषणा गरी जंगल पसेको माओवादीले आफ्ना कार्यकर्ता विस्तार गर्ने गतिलाई तीव्र पाँदै लगेको थियो। जनताको मुक्तिको लागि लडेको भन्दै एउटा घरबाट कम्तिमा एकजना मानिस उक्त पार्टीमा पसेर बन्दुक बोकी हिँड्नु पर्ने उर्दी माओवादी पार्टीले जारी गरेको थियो। गाउँका प्रत्येक घरले उसका कार्यकर्ताहरूलाई पालैसँग पाल्नु पथर्यो। राजनीतिको 'र' सम्म नवुभक्तका विद्यालयमा पढ्न जाने कलिला विद्यार्थीहरूलाई हुलका हुल बाँधेर आफ्ना कार्यक्रमहरूमा पुऱ्याई तिनलाई जबर्जस्ती कार्यकर्ता बनाएर बन्दुक बोकाई जंगल पसाउने कार्य पनि माओवादीहरूले गरे। यसरी उनीहरूले सर्वसाधारण जनताको बीचमा आतंक नै मच्चाएका थिए। माओवादीका यस्ता कृयाकलापहरूप्रति सर्वसाधारण जनताको तीव्र आक्रोश भएता पनि ज्यानै जानेसम्मको डरले उनीहरू विरुद्ध कसैले चुँसम्म पनि गर्न सक्दैनथे।

यसै परिप्रेक्षमा सुखेतको चेकुले गाविस वडा नं ५ रजेनामा बस्ने श्रेष्ठिला वली र पूर्णसिंह वलीकी १५ वर्षीया छोरी दीपा वली स्थानीय इतराम स्कुलमा कक्षा ८ मा पढ्ने गर्दथिन्। २०५८ सालको भदौ ८ गतेका दिन सधैँझै उनी बिहान खाना खाएर स्कुलतिर लागिन्। त्यस दिन दिउँसो माओवादीले विद्यालयमा एउटा आमसभाको आयोजना गरेको थियो। त्यस आमसभामा माओवादीका कार्यकर्ताहरूले आफूहरू सर्वस्व त्यागेर जनताको मुक्तिको लागि होमिएको, त्यसको लागि आफू बलिदान हुन समेत तयार रहेको र हरेक व्यक्तिले जनताको मुक्तिको लागि आफूहरूलाई साथ दिनुपर्ने चर्का र रगत तताउने भाषण दिएर उपस्थित मानिसहरूको तालीको गड्गडाहट बटुलेका थिए।

साँझ आमसभापछि माओवादीले फकाएर वा धम्क्याएर विद्यालयका कलिला बालबालिकाहरूको एउटा समूहलाई नजिकै रहेको कल्याण गाउँमा हुन लागेको आफ्नो अर्को कार्यक्रममा पुऱ्याए । भोलिपल्ट स्कुलका सबै विद्यार्थीहरू आ-आफ्नो घर फर्किए । तर, दीपा वली, रूपा गिरी सहितका ३ जना बालिका भने फर्किएनन् । ती ३ वटी बालिकाहरूलाई माओवादीले आफ्ना कार्यकर्ता बनाएर भूमिगत जीवन यापन गर्न बाध्य पारे । स्कुल गएकी आफ्नी छोरी माओवादीले लगेर भूमिगत बनाएपछि पूर्णसिंह र शुशीला आत्तिए । नाबालक छोरीसँगको विछोडले वली दम्पत्तिको मन भत्भती पोल्यो । वली परिवार आफन्त र छरछिमेकहरूसहित दीपाको खोजीमा लागेपनि उनको कुनै पत्तो लाग्न सकेन । यसरी नै ढेड वर्ष पूरै बित्यो ।

माओवादीले दीपालाई लगेर भूमिगत बनाएको कुरा बिस्तारै सरकारी सैनिकहरू माझ पनि पुग्यो । त्यसपछि माओवादीको संहारमै लागेका उनीहरूले वली परिवारलाई दिनसम्म दुःख दिन थाले । “तिमीहरूकी छोरी कहाँ छ ? तुरन्त हाजिर गर, नत्र भने राम्भो हुने छैन,” एक साँझ छिन्चुबाट आएको भवानीबक्स गणको सैनिक टोलीका एक अधिकारीले वली परिवारलाई धम्क्याए । “माओवादीको ‘म’ सम्म नबुझ्ने हाम्री नाबालक छोरीलाई माओवादीले जबरजस्ती लगेका हुन् हजुर, यसमा उसको केही दोष छैन । बरू हजुरहरूले नै उसलाई तिनीहरूबाट छुटाएर ल्याइदिए हामी यो हजुरहरूको गुन कहिल्ये बिस्ते थिएनौ,” वली दम्पत्तिले ती सैनिकहरूसमक्ष बित्ती बिसाए ।

उनीहरूको घरमा सैनिकहरू त्यसपछि पनि निरन्तर आइरहे । माओवादीहरू पनि बाटो हिंडने क्रममा उनीहरूको घरमा बास बस्ने गर्थे । बिस्तारै वली परिवारलाई माओवादीहरूले सैनिकहरूको सुराकी र सैनिकहरूले माओवादीको सुराकीको रूपमा हेर्न थाले । त्यसपछि त सरकारी सैनिकहरूले उनीहरूमाथि साँझ-बिहान जतिखेरै आएर मानसिक यातना दिन थाले ।

वली परिवारले त्यसबेला ५ लाखजति खर्च गरेर भरखरै गाउँमा धान कुट्ने, पिठो पिस्ने र तोरी पेल्ने मील शुरू गरेका थिए । सैनिकहरूले उनीहरूको त्यो मील समेत तोडफोड गरी बोकेर छिन्चु व्यारेकमा पुऱ्याएको कुरा शुशीला बताउँछिन् । त्यसरी नै सैनिकहरूले गाउँमा भएको उनीहरूको कपडाको पसल समेत बाँकी राखेनन् । पसलमा भएका कतिपय कपडा च्यातेर नष्ट गरे भने कतिपय बोकेर छिन्चु तै पुऱ्याए । हुँदाहुँदा उनीहरूले घरमा भएका खसी, बोका समेत घिस्याएर लगे । अर्कोतिर माओवादीले पनि उनीहरूलाई उत्तिकै दुःख दिइरहेका थिए । हुलका हुल बाँधेर आउने माओवादीहरूको बस्ने-खाने सम्पूर्ण व्यवस्था वली परिवारले गर्नु पर्थ्यो । यसरी एकातर्फ सरकारी सैनिकहरू र अर्कोतर्फ माओवादीबाट मानसिक तथा

आर्थिक रूपमैं प्रताडित हुनु परेपछि
बली परिवार त्यहाँ बसिरहन सकेन।
त्यसपछि उनीहरू सुखेत जिल्लाकै
लाटीकोइली गाविस वडा नं. ९ मा
विस्थापित हुन पुगे।

यसैबीच २०५९ साल चैत १ गते दीपा
एककासी घर आइपुगिन्। भूमिगत
छोरीलाई डेढ वर्षपछि देख्दा बली
परिवार निकै खुशी भयो। “आमा,
मेरो जीवन त त्यसै जाने भयो। कुन

दिन गोली खाएर मर्नु पर्ने हो, थाहा छैन। तर भाइबहिनीहरूलाई राम्रारी पढाउनुहोला।
यिनीहरूको जीवन राम्रो होस्, मेरो यही कामना छ’ ६ दिन घरमा बस्दा उसले मसँग बारम्बार
यस्तै कुरा गर्ने गर्थी,” शुशीला सम्झन्छिन्। तर, चैत ६ गते बेलुका नै माओवादीहरूको
एउटा हुल आइपुगयो र ‘भूमिगत मानिस यसरी घरमा बस्नु हुँदैन’ भन्दै उनलाई लिएर गयो।
त्यसपछि दीपा पुनः भूमिगत जीवन यापन गर्न थालिन्। ०५९ सालकै भदौ महिनामा दीपा
तीज मान्न भनेर फेरि आफ्नो घरतरफ लागिन्। घर आउने क्रममा उनले राङ्गाठ बजारबाट
केही कपडा किन्ने बिचार गरिन्। कपडा किनेर एउटा होटलमा खाजा खान लागदा बिहान १०
बजे सैनिकहरूको टोलीले दीपालाई पक्रियो। दीपाले खाजा खाएको होटलको साहुले तै सुराकी
गरेर आफ्नी छोरीलाई पक्राएको आमा शुशीला बताउँछिन्।

पकाउ गरेपछि सैनिकहरूले दीपालाई छिन्चुस्थित भवानीबक्स गणको आफ्नो व्यारेकमा
लिएर गए। करिब ३ महिनाजस्ति उनीहरूले दीपालाई आफूहरूसँगै लिएर माओवादीको खोजी
गर्न गस्तीमा घुमाए। “गस्तीमा घुमाएको बेला मेरी छोरीलाई मेरो देवरको छोरा प्रकाशले
भेटेको थियो, मैलेचाहिं भेट्न सकिन,” शुशीला भन्छिन्, “छोरीलाई भेट्ने अनेको प्रयास गर्दा
पनि सेनाले मलाई भेट्न दिएन। हामी बाबुआमा छोरीलाई देख्ने आशामा भोकभोकै व्यारेकको
गेटमा गएर बस्यौ, सैनिकहरूलाई एक पटक मात्र छोरीसँग भेट गराइदिन बिन्ति गर्याँ। तर,
‘अहिले भेट्न मिल्दैन, पछि कुनैबेला भेट्नू’ भनेर उनीहरूले हाम्रो अनुरोधको बेवास्ता गरे।”

“सशस्त्र प्रहरीमा कार्यरत मेरो माइलो बुबाको छोरा सुरेन्द्र बुढा पनि सैनिकको त्यस गस्तीमा
जाँदो रहेछ। गस्तीमा घुम्ने क्रममा दीपाले दिउँसो घाममा सबैलाई काँक्रो काटेर खान दिंदा
केही सैनिकहरूले ‘यस्ता माओवादीले दिएको खानेकुरा खानु हुँदैन’ भन्दा उसले ‘माओवादी

दीपाको खोजीमा शुशीला दिनरात
लागिरहँदा पनि उनको पत्तो लाग्न सकेन।
उनी आफ्नो अनुरोध लिएर संसद
भवनमा समेत पुगिन्। काठमाडौं आएर
४ वर्षसम्म द्वन्द्व पीडित संघले आयोजना
गरेका धर्ना र जुलुशहरूमा सामेल भइन्।
त्यस क्रममा उनले छोरी दीपा पाउनुको
सट्टा प्रहरीको लाठी मात्र पाइन्।

भनेका पनि मान्छे नै हुन् । यस्तो छि-छि र दूर-दूर गर्नु हुँदैन' भनेको रहेछ । तर, सानो छिन्चु देखेको हुनाले भाइले आफ्नी भाऊजीलाई चिन सकेनछ । भाऊजीले पनि आफ्नो मामालाई चिन सकिनछ । पछि भाइटीकामा भाइ मेरो घर आउँदा दिपाको फोटो देखेपछि डाँको छोडेर रोयो । 'म मेरी भाऊजीलाई जसरी भएपनि बचाउँथे, तर मैले आफै भाऊजीलाई चिन सकिन् । बरू म जागिर नै माया मारिदिन्थे' भन्दै ऊ रोइरहयो, "शुशीला बताउँछिन् ।

दिनदिनै छिन्चु सैनिक व्यारेकको चक्कर काट्दै र सैनिकहरूसँग बिन्तिभाउ गर्दै छोरीको पीरले पूर्णसंहित वलीको मृत्यु नै भयो । "सपना-विपना जहिलेसुकै उहाँ छोरीकै पीरमा दुष्विरहनहुन्थयो । उसैको पीरले उहाँ बित्तुभयो," शुशीला भन्छिन् ।

पतिको मृत्यु भएपछि ४ सदस्यीय परिवारको भरण-पोषणको सम्पूर्ण जिम्मेवारी एकली शुशीलामधि पर्न गयो । एकातिर स्कुल पढ्ने आफ्ना ३ जना छोराछोरीको पढाइलाई निरन्तरता दिनु थियो भने अर्कोतर्फ साँझ-बिहानको गाँसको व्यवस्था गर्नु पर्ने चुनौती उनको अगाडि थियो । अरूको घरमा भाँडा माझेर वा बनिबुतो गरेर भएपनि उनले यो चुनौतीको सामना गरिरहिन् । "जसरी भएपनि आफ्ना छोराछारीलाई पढाएर ठूलो मानिस बनाउने धोको छ मेरो । मेरी जेठी छोरीको इच्छा पूरा गर्न पनि मैले यो काम गर्नैपर्छ," उनी भन्छिन् ।

छोरीलाई भेट्न नपाए पनि छोरी व्यारेकभित्रै छ भन्ने ठानी प्रायजसो शुशीला दीपालाई मनपर्ने खाना लिएर व्यारेकको गेटमा पुरिथन् । गेटमा बसेका सैनिकलाई उक्त खाना छोरीलाई पुग्याइदिन आग्रह गर्दै घर फर्कन्थिन् । छोरीलाई देख्न नपाएर पीरले छटपटाइरहेकी शुशीलालाई अचानक एकदिन एउटा फोन आयो । फोनमा कुरा गर्ने व्यक्तिले आफू सैनिक भएको बताउदै भन्यो, "छोरीलाई हेर्ने मन छ भने राङ्गाटको पुलमा एकलै आउनुहोस् । अरू कसैलाई नल्याउनुहोला ।"

छोरीलाई देख्न पाइने आशमा शुशीला हस्याङ्ग-फस्याङ्ग गर्दै एकलै त्यहाँ पुगिन् । तर, त्यहाँ उनले न त छोरी दीपालाई नै देखिन् न अन्य कसैलाई । जंगलको बीचमा रहेको राङ्गाटको त्यो पुल एकदमै सुनसान थियो, त्यहाँ कोही पनि थिएन । शुशीला निराश हुँदै घर फर्किन् । केही दिनपछि त्यही अपरिचित व्यक्तिले शुशीलालाई फेरि फोन गरेर दीपालाई भेट्न छिन्चु आउनू भन्यो । छोरीलाई भेट्न पाइन्छ कि भन्ने आशाको त्यान्दो बोकेर शुशीला तत्कालै छिन्चु पुगिन् । तर, यस पटक पनि उनलाई निराशा नै हात लाग्यो । यसरी त्यस व्यक्तिले बारम्बार फोन गरेर आफूलाई मानसिक यातना दिन थालेपछि शुशीला छिन्चु व्यारेकमा पुगिन् । र उक्त कुरा व्यारेकका मेजरलाई सबै कुरा सुनाइन् । तर, मेरले त्यसबारेमा आफूलाई केही थाहा नभएको कुरा बताए । त्यसपछि भने उनलाई दोहोन्याएर त्यस्तो फोन आएन ।

०५९ सालको भाइटीकाको भोलिपल्ट शुशीला सधैर्है खाना तथा फलफूल लिएर छिन्चु व्यारेकमा पुगिन् । छोरीलाई बारम्बार भेट्न खोज्दा पनि भेट्न नसकेकी शुशीलालाई आफ्नी छोरी जिउँदै रहेको कुरामा शंका लाग्न थालिसकेको थियो । त्यसैले उनले त्यस दिन मेजरलाई नै भेटेर बित्ति गरिन्, “म तपाईंको खुदा ढोगेर बित्ति गर्नु । मेरी छोरीलाई चाहे वर्षसम्म थुन्होस्, तर उसको ज्यान चाहि नलिइदिनुहोला ।” उनको कुरा सुनेर मेजरले सान्त्वना दिई भने, “तपाईंकी छोरीलाई हामी मादैनौ । ऊ यहाँ मजाले खाएर धुमफिर गरेर बसेकी छ ।” तर, अन्तमा आफूले ल्याएको खाना छोरीलाई पुन्याइदिन शुशीलाले आग्रह गर्दा मेजरले जवाफ दिए, “तपाईंकी छोरीलाई बाहिरबाट ल्याएको खानेकुरा खान नदिनू भन्ने आदेश माथिबाट आएको छ ।”

मेजरका यस्ता कुरा सुनेर शुशीलाले आफ्नी छोरी पक्कै पनि मारिएको हुनुपर्ने ठानिन् । मातृस्मृहले उनको छाती भत्भती पोल थाल्यो र उनले रुँदै मेजरलाई भनिन्, “सधै पुन्याई दिनुहन्थ्यो, आज किन नपुन्याउने ? तपाईंले मेरी छोरीलाई पक्कै पनि मारिसक्नु भएको छ । तपाईंलाई यो तिरिह आमाको आँशुले पोलोस् । बरु मलाई पनि तातो गोली हानेर मारिदिनुहोस् ।”

यता माओवादीहरू वली परिवारको घरमा आउने क्रम पनि चलिरह्यो । आफ्ना अरू छोराछोरीहरूलाई पनि दीपालाईर्है लैजालान् कि भन्ने चिन्तामा थिइन् शुशीला । माओवादीहरू उनलाई आश्वासन दिन्थे, “अब हामी अरूलाई लादैनौ । हामी एउटै परिवारजस्तै हाँ, मिलेर बस्नुपर्छ ।” उनीहरू रातभरि त्यहीं बास बस्थे र वली परिवारले दुःख-ज्याला गरेर ल्याएको अन्तपात खाएर त्यहाँबाट हिँडथे ।

दीपाको खोजीमा शुशीला दिनरात लागिरहँदा पनि उनको पत्तो लाग्न सकेन् । जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, एझेभोकेसी फोरम, मानवअधिकार आयोग आदिमा समेत आफ्नी छोरी खोजी गरिदिन आग्रह गर्दै हिँडिन् । उनी आफ्नो अनुरोध लिएर संसद भवनमा समेत पुगिन् । काठमाडौं आएर ४ वर्षसम्म दृन्द पीडित संघले आयोजना गरेका धनाँ र जलुशहरूमा सामेल भइन् । त्यस क्रममा उनले छोरी दीपा पाउनुको सदा प्रहरीको लाठी मात्र पाइन् ।

त्यसैगरी छोरी हराएको मुद्दा दर्ता गर्न शुशीला एझेभोकेसी फोरम, मानवअधिकार आयोग आदिको साथमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा धेरै पटक धाउँदा पनि हालसम्म उनको मुद्दा ती सरकारी निकायहरूले दर्ता गर्न मानेका छैनन् । “देशभरिमा एउटा मात्र यस्तो मुद्दा दर्ता गर्न पाए अरुहरूलाई दर्ता गर्न बाटो खुल्ने थियो,” शुशीला भनिन् ।

सरकारबाट शुशीलाले क्षतिपूर्तिको नाममा हालसम्म १ लाख रुपैयाँ मात्र पाएकी छन् । “कि लाश चाहियो, कि सास चाहियो,” उनको माग छ । यसको साथै पीडित परिवारले उचित क्षतिपूर्ति

पाउनु पर्ने, पीडित परिवारका सदस्यहरूले रोजगारी पाउनु पर्ने, बालबालिकाहरूले छात्रवृत्ति पाउनु पर्ने उनको माग छ । उता माओवादीतर्फबाट पनि शुशीलालाई कुनै सहयोग भएको छैन । अहिले माओवादीका कसैले पनि आफूलाई वास्ता नगरेको उनी बताउँछिन् । ‘केही नदिए बोल तथा माया-ममता र सहानुभूति त दिन सक्छौ’ भनेर शुशीलाले माओवादीहरूलाई भनेकी पनि हुन् । “त्यसो भन्दा उनीहरू मसँग रिसाउँछन्” उनी थिएन् । शुशीलालाई कुनै राजनैतिक पार्टीप्रति अलिकति पनि विश्वास छैन । तर, छोरीको रगतकै लागि भएपनि एउटा भोट चाहिं माओवादीलाई नै दिने कुरा उनी बताउँछिन् ।

हाल ३ जना छोराछोरीलाई एकलै पालिरहेकी शुशीला आफत्त र छातिमेबाट पनि कुनै सहयोग नपाएको बताउँछिन् । “सबैले बलैकै आगो मात्र ताप्ने रहेछन्” उनी गुनासो गर्छिन् । उनका ३ जना छोराछोरीहरूमध्ये जेठो छोरा ऋषि र कान्ठी छोरी राजकमारी अहिले एसएलसीको परीक्षा दिइरहेका छन् । उनीहरूको पढाइको खर्च काठमाडौंको एउटा गैरसरकारी संस्थाले व्यहोरिरहेको छ भने ५ कक्षामा अध्ययनरत् कान्ठा छोरा विशालको पढाइ उनी आफैले धानिरहेकी छन् ।

स्थानीय द्वन्द्वपीडित संघमा आबद्ध रहेकी शुशीला हाल आफूलाई फुसैदै नहुने कुरा बताउँछिन् । “काठमाडौं तथा अन्य ठाउँहरूबाट मकहाँ मानिसहरू आइरहन्छन् । उनीहरूलाई पीडितहरूका घर-घरमा घुमाइदिने र तथ्यांक संकलन गर्न सहयोग गरिदिने जस्ता कामहरू गर्नु परिरहन्छ,” उनी भन्छिन् । धेरै पटक यस्ता कामहरूका लागि पीडितहरू कहाँ धाइरहनु परेपछि आजभोलि आजित भएर पीडितहरूले सहयोग गर्ने छोडेको उनी बताउँछिन् । पीडितहरूले सोधन थालेका छन्, ‘यसबाट हामीले के पाउँछौ ? यसले हाम्रो दैनिक गर्जो टार्न सक्छ ?’ शुशीला प्रश्न गर्छिन्, “आफै त विना कुनै पारिश्रमिक दिनभर यस्तो काममा खटिनु परिरहेको हुन्छ, यस्तो अवस्थामा मैले उनीहरूलाई के जवाफ दिने ?”

हाल शुशीला छोराछोरी र आफ्नो ज्यान पालका लागि बिहान बेलुका लाटीकोइलीकै एउटा होस्टलमा भाँडा माखिछन् । दिउँसो द्वन्द्व पीडित संघको कार्यालयमा पुगिछन् । त्यसबाहेक उनी दिउँसोतिर समय मिलाएर स्थानीय अदालतमा मानिसहरूका तारिख समेत धाउने गर्छिन् ।

यति मात्र होइन द्वन्द्वले शुशीलाको परिवार र नातागोतामा ल्याएको आतंक अझ भयावह छ । उनको परिवार र नातागोताकै ११ जनाले त्यस कहालीलागदो द्वन्द्वमा ज्यान गुमाएका छन् । आफ्नी देवरकी गर्भवती अवस्थाकी छोरी बन्दनालाई सैनिकहरूले छिन्चुको पुलमा लगेर तडपाई-तडपाई मारेको दृष्ट उनको आँखा अगाडि आजभोलि पनि नाचिरहेको छ । ●

बेलरानीको वेदना

बेपत्ता पति लिखराम थारुको तस्वीरका साथ पन्नी बेलरानी र अनु ।
तस्वीर: दिनेश गौतम ।

● दिनेश गौतम

'तिमो बुबा आउनु भो ?' स्कूलमा साथीहरूले यो प्रश्न सोध्दा १२ वर्षीया अनु थारुको अनुहार अँध्यारो हुन्छ। मुटुमा भक्कानो पर्छ। दिनभरि पद्न मन लादैन। घर पुगासाथ आमा बेलरानीलाई कति सोधिन् कति; जवाफ नपाएपछि उनले आजभोलि सोध्नै छाडेकी छन्। तर पनि बेपत्ता भएका बुबा लिखराम घर फक्के आशा उनले गरिरहेकै छन्।

नेपालगञ्जदेखि करीब ३६ किलोमीटर पश्चिम बर्दियाको मोहमदपुरमा छ लिखरामको घर। सदरमुकाम गुलरिया जान साइकलमा एक घण्टा लाग्छ। ईटाको गारो लगाएको र टायलले छाएको आफ्नो घरमा बसेर बेलरानीले श्रीमान् आउने आशा मारेकी छैनन्। नेपाली सेनामा भर्ना हुने निवेदन दिन २०५९ साल असार २८ गते आफ्नो घरबाट निस्केका उनका पति अहिलेसम्म फर्केका छैनन्।

बेलरानी भनिन्त, बेपत्ता हुनु अघि काखकी छोरीलाई हेरेर लिखराम पटक पटक टोल्हाउँथे। आँखाभरि आँशु पार्थे। गरिबीका कारण आफूले पद्न नसकदाको पीडाले उनलाई भत्भती पोल्थ्यो। भर्खरै बिहे गरेकी श्रीमती बेलरानीका इच्छा अनि छोरी र आफ्नो भविष्य सम्झेर उनी चिन्तित हुन्थे। उनी कहिले किताब समाएर पढ्थे त कहिले नोकरी गर्ने मुडमा हुन्थे।

पढे पनि जागिर वा रोजगारी पाउने निश्चित नहुने भएकोले त्यसबेला १९ वर्ष पुगेका लिखराम छटपटाइरहेका थिए। त्यहि बेला गाउँकै हरिप्रसाद थारुले उनका अगाडि एउटा प्रस्ताव राखे।

भूमिसुधार कार्यालय नेपालगञ्जका कर्मचारी मुक्तिबहादुर स्वाँरलाई घरमा काम गर्ने कामदार चाहिएको र लिखरामको लागि त्यो राम्रो अवसर हुनसक्ने उनले बताए । जति पढन सक्यो त्यति पढाइदिने स्वाँरको आश्वासन पनि उनले सुनाए । मुक्ति बहादुरको छोरा रमेशबहादुर स्वाँर सेनामा क्याप्टेन रहेछन् । पछि सेनामा जागिर समेत लगाइदिने आश्वासन लिखरामले पाए । यसरी लिखराम मुक्तिबहादुर स्वाँरको घरमा जान मञ्जुर भए । कण्ठपुर-द, भैंसाहीमा रहेको स्थानीय विद्यालयबाटबाट लिखरामले द कक्षा उत्तीर्ण गरेका थिए । घरमा पढ्ने वातावरण छैन, पढन पनि पाइने भयो, पछि जागिर पनि पाइएला भन्ने सोची उनले स्वाँर परिवारको घरमा काम गर्न थालेका थिए ।

तर लिखरामका सपना पूरा हुन सकेनन् । उनले पढन पाएनन् । त्यहाँ काम गर्दा उनले कहिन्नै जस पनि पाएनन् । खाना पकाउँदा स्वाँर परिवारले कहिले दाल चर्को भो भन्दै त कहिले के भन्दै गाली गर्थे । रमेश स्वाँरले त उनलाई पिट्ने पनि गर्थे । यसरी त्यहाँ बस्नै नसक्ने अवस्था भएर चार महिनापछि उनी आफ्नै घर फर्किए ।

केही समयपछि नेपाली सेनामा भर्ना खुलेको सूचना गाउँघरमा फैलियो । उनी सेनामा भर्ना हुनका लागि निवेदन दिन नेपालगञ्जको राँभास्थित श्री नं ४ बाहिनी आर्मी ब्यारेकमा पुगे । नेपालगञ्जदेखि करीब ६ किलोमिटर उत्तरपूर्वी दिशामा रहेको यो ब्यारेक सुनसान ठाउँमा रहेको छ । गाउँकै भान्जा नाता पर्ने राजकुमार थारू पनि उनीसँगै गएका थिए ।

त्यसै दिन अर्थात् असार २८ गतेदेखि उनी बेपत्ता भएका हुन् । सेनामा भर्नाका लागि निवेदन दिन गएको बेला आर्मी ब्यारेक राँभाबाट उनी बेपत्ता भएको परिवारको दावी छ । श्रीमती बेलरानीका अनुसार लिखरामलाई नेपालगञ्जकै रमेशबहादुर स्वाँरले बेपत्ता पारेका हुन् । “स्वाँर परिवारले उहाँलाई न त पढायो, न त जागिर नै दिलायो । उल्टै बेपत्ता बनायो,” बेलरानी भन्छन् ।

सेनामा भर्नाका लागि निवेदन दिन सँगै गएका राजकुमार थारू भने फर्कें आए । राजकुमार भन्छन्, “राँभा ब्यारेकमा लिखरामलाई अचानक सेनाले कब्जामा लियो । उनका बारेमा अनेक प्रश्न सोधे । यसरी केरकार गर्नेमध्ये रमेशबहादुर स्वाँर पनि थिए । म डराएँ । ‘लिखराम कस्तो केटा हो, हामीलाई बता ?’ भनेर धम्क्याउँदै सेनाका एक अधिकारीले सोधे ।” लिखराम आफ्नो मामा (आण्टीको भाइ) पर्ने राजकुमारले बताए ।

“यो माओवादीमा लागेको छ कि छैन ?” सैनिक अधिकारीले लिखरामतिर संकेत गर्दै अर्को प्रश्न गरे । राजकुमारले आफू रोजगारीका लागि भारतमै बस्दै आइरहेकोले यस बारेमा खासै केही थाहा नभएपनि लिखराम भने माओवादीमा नलागेको बताए ।

उनले उत्तर दिन नपाउँदै ती सैनिक अधिकारीले राजकुमारको गालामा जोडले थप्पड हाने । उनले हक्काउँदै भने, “तैले यहाँ जागिर खान पाउँदैनस्, यहाँबाट निस्किहाल् ।”

राजकुमार गाला सुम्सुम्पाउँदै व्यारेकबाहिर आए । उता लिखरामलाई भने सैनिकहरूले घिसाउँ व्यारेकभित्र हुले ।

बेलरानीका अनुसार स्वाँर परिवारले लिखराम थारूलाई मजदुरकै रूपमा लामो समयसम्म राज्ञ चाहन्थ्यो । तर, त्यस परिवारको ईच्छा अनुरूप लिखराम नबसेपछि उनीहरू रिसाएका

थिए । त्यसबेला माओवादीले भूमिगत रूपमा जनयुद्ध सञ्चालन गरेको थियो र माओवादीमा लागेको प्रमाणित भएमा कारबाही गर्न वा वेपत्ता पार्न सजिलो हुने थियो । बेलरानी भनिन्, त्यहि भएर स्वाँरले आफ्नो घरमा नबसेको रिसइबी साधन लिखराम माओवादी कार्यकर्ता भएको प्रमाणित गराउन चाहेका थिए । तर लिखराम माओवादीमा संलग्न नभएको बताएपछि स्वाँरले राजकुमारलाई पिटेका थिए ।

पिटाइ खाएर गाउँ फर्केपछि राजकुमारले सम्पूर्ण वृतान्त लिखरामको परिवारलाई सुनाएका थिए । उनका बुबा हरिराम थारू आत्तिदै असार २९ राँझास्थित श्री नं ४ बाहिनी अदडा पुगे । मूल गेटमा डिउटीमा रहेका सेनासँग आफ्नो छोराको हुलिया बताउँदै पक्राउ गरिएको दुःखेसो पोखे । लिखरामलाई अधिल्लै दिन अकै ठाउँ लगिएको सेनाले बताएपछि हरिराम त्यही रून थाले । त्यसपछि उनी नेपालगञ्जस्थित स्वाँरको घरमा पनि गएका थिए । त्यहाँ रमेशबहादुरका कान्ठा भाइले उनलाई यसरी धम्क्याएका थिए, “तेरो छोरा माओवादी हो भने घर आउँदैन, होइन भने आउँन सक्छ । यहाँबाट खुस्कक गइहाल् ।” साँझ परिसकेको थियो । आफूलाई पनि मार्ने पो हुन् कि भन्ने डरले हरिरामले जवाफसवाल गरेनन् । गहुङ्गो मन बोकेर उनी घर फर्किए ।

बेलरानी भनिन्, दिनभर ज्याला मजदुरी गरी कमाएर खानु पर्ने उनको परिवारलाई राजनीतिमा लाग्ने फुर्सद हुने कुरै भएन । माओवादीको धम्की र डरको कारण उनी कहिलेकाही भने जुलुसहरूमा हिँडेकी थिइन् । तर उनका पति कहिल्यै हिँडेनन् ।

वेपत्ता भएको करीब एक महिनापछि चिसापानी सैनिक व्यारेकमा पक्राउ गरी राखिएका बर्दिया, जगतियाका दिनेश चौधरीसँग लिखरामको भेट भएको रहेछ । दिनेशलाई लिखरामले सम्पूर्ण

आफ्नो पतिबारे सत्य-तथ्य अभसम्म बुझ्न नपाउँदा राज्यसँग पनि बे लरानीलाई चित्त दुखेको छ । सरकारले खोजी गरिदिनु पर्ने हो । “किन मेरो श्रीमानलाई बेपत्ता पारिएको हो ? कहाँ लगिएको छ ? मरेको भए मन्यो भनेर हड्डी भए पनि देखाइदिए हुन्थ्यो, बाँचेको भए घर पठाइदिए हुन्थ्यो,” उनी भनिन् ।

कुरा सुनाएका रहेछन्। उनले आफू पक्काउ पर्नुको दोषी क्याट्टेन रमेशबहादुर नै हुन् भनेका रहेछन्।

दिनेश व्यारेकबाट छुट्टेने भएपछि लिखरापले उनलाई एउटा अनुरोध गरेछन् “जसरी भए पनि मोहम्मदपुरस्थित मेरो घरमा गैदिनुहोला। मलाई जसरी भएपनि यहाँबाट छुटाउँने व्यवस्था गर्न भनिदिनुहोला।” तर डर र त्रासका कारण तत्कालै दिनेश आफै लिखरामको घर गएनन्। दिनेशको सन्देश लिएर जगतियाका एक पाको उमेरका गाउँले २०५९ साउन २७ गते लिखरामको घर पुगेका थिए।

सन्देश पाएको भोलिपल्टे २०५९ साउन २८ गते लिखरामकी आमा सजुदैया दिनेशलाई प्रत्यक्षरूपमा भेट्न जगतिया गइन्। छोरालाई कुटे-नकुटेको सोधिन्। लिखरामलाई जुनसुकै बेला आँखामा पट्टी बाँधिदिने गरेको र खाना खाने बेलामा मात्र खोलिदिने गरेको दिनेशले सुनाए। २०५९ साउन १५ गतेदेखि १८ गतेसम्म चार दिन लिखरामसँग बसेको बेला उनीहरूबीच कुराकानी भएको दिनेशले सजुदैयालाई बताएका थिए।

साँझ-बिहान लट्ठीले हान्ने गरेका कारण लिखरामको जाँघ सुनिएको पनि दिनेशले बताए। साउन २९ गते बिहानै सजुदैया, बेलरानी बालिका अनुसहित चिसापानी ब्यारेक गए। डिउटीमा खटिएको सैनिकले हाकिमलाई बोलाइदिए। भित्रबाट आएका हाकिमले लिखराम नामको केटा त्यहाँ नभएको बताउँदै हप्किदफ्की गरेका थिए। आफ्नी सानी छोरीलाई बोकेर बेलरानी घरबाट भण्डै ४२ किलोमिटर पश्चिममा रहेको रङ्गभा व्यारेक पनि पुगिन्। त्यहाँबाट पनि उनी रुदै फर्कनु पर्यो।

आफ्ना पति जिउँदै रहेछन् भनेर थाहा पाउँनु बेलरानीका लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा थियो। तर दुबै ब्यारेकमा उनले निराशाको सामना गर्नु पर्यो। ‘लिखराम नामको कुनै मानिस यहाँ छैन’ भन्ने सेनाको रुखो जवाफ उनले पाइन्।

चारैतिर दौड़ुङ्गा पनि बेलरानीले आफ्ना पतिको पत्तो लाउँन सकिनन्। एक्ती महिला उनी सधैं त्यसरी दौडिरहन पनि सकिदनथिन्। घर-व्यवहार चलाउनु पर्ने जिम्मेवारी पनि उनको काँधमा थियो। उनको आर्थिक अवस्था पनि एकदमै नाजुक थियो। पति वेपत्ता भएपछि दुई छाक टार्न उनी आफैले ज्याला-मजदुरी गर्न नगाइ सुखै थिएन।

पछि राहतस्वरूप एक लाख रुपैयाँ सरकारबाट उनले पाइन्। त्यो रकम सारेगाहो पर्दा प्रयोग गरौला भनेर बैकमा राखेकी थिइन। राहत लिएपछि भन तनाव शुरू भयो। उनका जेठाजु गत जेठ महिनामा रोजगारीका लागि मलेशिया जाने भएपछि उनले बेलरानीसँग पैसा मागे। उनी अठेरो अवस्थामा परिन्। दिऊँ भने आफूसँग भएको पैसा भनु त्याति नै थियो। फेरि पैसा

फक्केर आउला वा नआउला भन्ने चिन्ता पनि उनलाई लाग्यो । तर पछि उनले ‘पैसा नदिए तेलाई पाल्दिन्, जे सुकै गर’ भनेर जेठाजुको धम्की खानु परेपछि फक्काइदिने कागजी शर्तमा सापटस्वरूप ७० हजार दिइन ।

पति नहुँदा छोरीको पढाइ र आफ्लो भविष्य सम्फेर उनी दुःखित हुन्छिन् । पहिला छुट्टिने कुरै नगर्ने जेठाजु र जेठानीको फरक व्यवहार देखेर उनीमाथि भनै पीडा थपिएको छ । पति भएको भए यस्तो दुःख भोग्नु त पढैनथ्यो भन्दै एकान्तमा उनी आँशु बगाउँछिन् । ६ कक्षामा पढिरहेकी छोरी स्कूलबाट दगुँदै आएर ‘मम्मी, मम्मी, मेरो बुबा त मरिसक्यो भन्छन, हो?’ भन्निन् । ‘हैन, छोरी तिम्रो बाबा आउनुहुन्छ’ भन्दै त्यतिबेला बेलरानी रोईरहेकी छोरीसँगै आफ्ला आँखाबाट बोगका आँशु पुच्छिन् ।

एकलो भएर बाँच्दा छरछिमेकका मानिसहरूले हेने गरेको तीतो अनुभव छ बेलरानीसँग । दिउँसो घरको काम गर्निन् । कोही व्यक्तिसँग दुःखका कुराकानी गर्न पाउँदा पनि आफ्लो मन तिकै हलुका भएको महसुस गर्निन् । थारू उत्थान केन्द्रले बोलाएको बेला दुन्दू पीडित महिलाका रूपमा उनी कहिलेकाहीं घर छोडेर सदरमुकाम गुलरिया पुगिन्छ । घरबाट एकली महिला यसरी बाहिर निस्किएको स्थानीय समाजले पचाउँन सबैदैन । मान्छेहरूले यसलाई नराम्रो दृष्टिले हेर्न्छ । उनलाई दुःख लाग्छ ।

सदरमुकाम गुलरियामा रहेको दलित सेवा संघ नामको एउटा संस्थाले उनकी छोरी अनुलाई केही समय अधि एकजोर कपडा, कापि र डटपेन दिएको थियो । संघले बेलरानीलाई तीनवटा बाखा निःशुल्क रूपमा पाइन् । नेपाल रेडक्रस सोसाइटीले दश हजार रुपैयाँ दिएको थियो । त्यही पैसाले भैसी किनेकी छन् । भैसीले दिने तीन लिटरसम्म दूध बेचेको पैसा ससुराले नै राख्छन् । कुम्भर महिला सामुदायिक वनले पनि दुन्दूपीडित भनेर बेलरानीलाई बँगुर दिएको छ । अहिले बँगुरका पाँच भाले र चार पोथी छन् ।

आर्थिक रूपमा स्वावलम्बी बन्न बेलरानीलाई शीपमूलक तालिमहरू लिने इच्छा छ । कुनै संघसंस्थाले बुन्ने, सिलाउने जस्ता तालिम दिए उनी सहभागी बन्न चाहन्छिन् । सदरमुकाम गुलरियामा सिलाइ पसल खोल्ने मन छ उनलाई ।

बेलरानी सपनामा आफ्ला पतिलाई देखिरहन्छिन् । लिखरामले रातो सर्ट लगाएको देखिछन् । सपनामा कुराकानी पनि हुन्छ । “म भरतपुरमा बस्छु भन्नुहुन्छ । छोरीलाई त मैले केही ल्याउँन पाइनै भन्नुहुन्छ । त्यहि बेला म जाग्छु र रून मन लाग्छ ।”

आफ्नो पतिबारे सत्य-तथ्य अझसम्म बुझ्न तपाउँदा राज्यसँग पनि उनलाई चित्त दुखेको छ । सरकारले खोजी गरिदिनु पर्ने हो । “किन मेरो श्रीमान्लाई बेपत्ता पारिएको हो ? कहाँ लगिएको छ ? मरेको भए मयो भनेर हड्डी भए पनि देखाइदिए हुन्थ्यो, बाँचेको भए घर पठाइदिए हुन्थ्यो,” उनी भनिछन् ।

बेलरानी सपनामा आफ्ना पतिलाई देखिरहन्छन् । लिखरामले रातो सर्ट लगाएको देखिछन् । सपनामा कुराकानी पनि हुन्छ । “म भरतपुरमा बस्नु भन्नुहुन्छ । छोरीलाई त मैले केही ल्याउँन पाइन भन्नुहुन्छ । त्यहिं बेला म जाग्नु र रुन मन लाग्छ ।”

बेलरानीको जस्तो वेदना यस जिल्लाका थुपै परिवारहरूले अनुभव गरिरहेका छन् । वास्तवमा बर्दिया द्वन्द्वकालमा सबैभन्दा बढी मानिस बेपत्ता हुने जिल्लामध्ये पर्दछ ।

सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता नागरिक सम्बन्धी अधिकार सम्पन्न आयोग बनाउन २०६४ साल जेठ १८ गते सरकारलाई आदेश दिएको थियो । तर न त आयोग बनेको छ, न त बेपत्ता नागरिकको खोजीका लागि सरकारले कुनै चासो वा चिन्ता नै देखाएको छ । बेपत्ताको अत्तोपत्तो नहुँदा बेलरानीजस्ता पीडितहरूको विचल्ली भएको छ । पीडकहरू भने स्वतन्त्र रूपले हिंडिरहेका छन् ।

बेलरानी आँखाभरि आँशु पाँदै भनिछन्, “न त सास नै पाइएको छ, न त लाश नै देखिएको छ । बेपत्ता पार्ने सैनिकसँग सोधखोज पनि नगरेको सुन्दा सरकारप्रति नै धृणा जागेको छ ।”

घटनाका दोषी रमेशबहादुर स्वाँर भएको बताउँदा पनि उनलाई केही नगरिएकोमा पीडित परिवारलाई निकै चोट पुगेको छ । हराएका पति कहाँ छन् वा उनको अवस्था कस्तो छ भन्ने बारे स्वाँरलाई थाहा भएकोले तत्काल उनीबाट जानकारी पाउँन चाहेको बेलरानी बताउँछिन् । हाल स्वाँर आफ्नो पदबाट राजीनामा दिएर अफगानिस्तान गएको बुझियो । सरकारले देखिलाई आममाफी दिने भयो भने पनि बेलरानी माफी दिने पक्षमा छैनन् । विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ-संस्था वा अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रबाटै भए पनि बेपत्ता पार्ने विरुद्ध कारवाही हुनु पर्ने उनको माग छ ।

पछिल्लो समाचार अनुसार लिखरामको चिसापानी व्यारेक नजिकै रहेको केरली खोलामा हत्या गरिएको सुन्नमा आएको छ । तर, यसको आधिकारिक पुष्टि हुन सकेको छैन । ●

आहत भएको मन

बाँदरमुढे घटनाकी घाइते दुर्गामाथा मगर ।
तस्वीर: एकल सिलवाल ।

● एकल सिलवाल

पचपन्न वर्षीया दुर्गामाथा मगरलाई त्यस दिन कतिवेला उज्यालो होला र माइत पुगौला भई भएको थियो । उनी २०६२ साल जेठ २३ गते सोमबार बिहान सधैँभन्दा चाँडै उठिन् । साविकको घरधन्दातिर मन गएन । मुखसम्म धुन भ्याइनन् । पति सत्तबहादुरले गोठका दुईवटा लैना भैसीको दूध दुहिसकेका थिए । बेच्न छुट्याएर पनि कराहीभरी बाँकी रहेको दूध अगेनामा तात्वैथियो । दुर्गा ‘चिया खान माइतै पुग्छु, बरू बेलुका चाँडै फकौला’ भन्दै बाटो लागिन् । त्यतिवेला उनका चार छोराछोरीमध्ये हुकेका दुई घरमा थिएनन् अरू दुई साना चाहिं ओछ्यानमै थिए ।

घरैमुनि रहेको देवेन्द्रपुर बजारबाट ६ बजे नै काठमाडौंका लागि छुट्ने बस भेट्न पाए बेरै नलागी माइतमा टेकिन्थे उनका खुट्टा । माइत आएकी दिदीबाट भेट्न आउने निम्ता पाएकी दुर्गा एकै मिनेट भए पनि चाँडै पुगेर दिदीको मुख देख्ने हतारमा थिइन् । ६ बज्दानबज्दै देवेन्द्रपुर बजार पुगिन् । बस आउन ढिला गन्यो । उनको माइत छिमेककै कल्याणपुर गाउँमा पर्छ । त्यसअघि प्रायः पैदल नै जाएन् । हिंद्दा एक घण्टाको बाटो हो तर त्यस दिन बस आउला र चाँडै लैजाला भन्ने आशमा डेढ घण्टा पर्खेको उनले पत्तै पाइनन् । बस आएपछि उनी चढिन् र अन्तिमबाट तेश्रो लहरको ऐउटा सिटमा बसिन् ।

घामको पारो चढौंदै जाँदा सडकछेउमा बस पर्खनेहरू पनि बढौंदै थिए । भेटेजति सबैलाई सोहोँदै बस अघि बढयो । दुर्गाको ओर्लने ठाउँ जति नजिकिदै थियो उति नै बस खचाखच हुँदै गयो । यात्रुले खाँटिएर टेक्ने ठाउँ सकियो । सिलिडको डण्डीमा भुण्डिन खोज्नेहरूले समात्ने ठाउँसम्म पाउँन छाडे । दुर्गाले भित्रबाट नदेखे पनि सडक वरपरबाट हर्नेहरूले छतमा समेत मौरीको गोलो भै भपक्क यात्रुको भारीले लच्किएको बस लर्वरिदै गुडिरहेको देखेका थिए । भीडभाडमा जेलिएकी दुर्गाको ओर्लने ठाउँ नजिकिदै थियो । अन्तिम समयतिर बाहिर केही नदेखेपनि मान्छेहरू बोलेको गल्याडमल्याड आवाज कानमा गुञ्जिएको उनलाई याद छ । त्यत्तिकैमा आँखा र कान एकैचोटी द्याम्मै बन्द भएछ । उनले केही थाहा पाइनन् ।

होशमा आउँदा अनुहार भिजेजस्तो लाग्यो । पूरै छोपिएको आँखा च्यातेर हेरिन् । धमिलो देखियो । हातले अनुहार छामिन् । रगतै रगत लाग्यो । ढाड असाध्यै दुखिरहेको थियो । त्यस ‘कालो बिहानी’ बारे सम्भर्है उनी भनिन्छ, “‘ओहो, म कहाँ आएँछु, के भएछ, किन यसरी जतातै दुखैछ’ भनेर सोधै । गाडी बममा परेर पट्कियो भनेको सुनें । मेरो निधारमा सिलाइ भइरहेको थाहा पाएँ । त्यसपछि फेरि बेहोश भएँछु । होश खुल्दा काठमाडौं, छाउनी अस्पतालको बेडमा थिएँ ।”

त्यस दिन डेढ सय जना यात्रुले खचाखच बसलाई लक्षित गरी चितवनको माडीमा तत्कालीन विद्रोही नेकपा (माओवादी) का कार्यकर्ताहरूले विद्युतीय धराप विष्टोट गराउँदा ३५ सर्वसाधारण र तीन सैनिक गरी ३८ जनाको ज्यान गएको थियो । बमको छर्रसँगै उछिद्विएर बाँचेका सयभन्दा बढी यात्रुमा ७० जना घाइते थिए । तिनैमध्ये जीवनभर दुखिरहने चोट लिएर बाँच्न बाध्य थोरै घाइतेहरूको सूचीमा पर्छिन् दुर्गामाया ।

त्यसवेला उमेरले ६६ हिउँद खाइसकेका उनका पति सन्तवहादुर बिहान दुर्गालाई माइततिर विदा गरेर भाइको घर छाउन गएका थिए । खरले छानो छाइरहाँदा द्याम्म पड्केको आवाज सुने । लौ कहाँ के पड्क्यो भन्दै उनी काममै लागे । त्यसको आधा घण्टापछि कल्याणपुरबाट आएका केही मान्छेले बसमा बम पड्केर दुर्गा पनि त्यसमा परेको खबर ल्याए । सन्तवहादुर भसङ्ग हुँदै छानाबाट हामफालेर उतैतिर दगुरे । कल्याणपुर गाविसको बाँदरमुढे खोलामा बमले उछिट्याएर कच्चाकुचुक पारेको बसको भग्नावशेष देखे । लाशहरू लडिरहेका थिए । घाइतेहरूलाई नजिकैको वसन्तपुर प्राथमिक स्वास्थ्य चौकी लगिएको रहेछ । उतै हानिए उनी । “त्यहाँ गएर यता खोज्छु नि भेट्दिन, उता खोज्छु नि भेट्दिन । एम्बुलेन्समा राखेर भरतपुरतिर लगिसके पो भन्छन् । उतै भेट्लु कि भनेर

अको एम्बुलेन्समा उठेर गएँ । बाटोमा पर्ने जगतपुरबाटै हेलिकोप्टर चढाएर काठमाडौं लैजान ठिक्क पारेको रहेछ । देखेर बोलाएँ, तर केको बोल्न सक्नु । होशै थिएन्, ” सन्तबहादुर सम्भन्धन् ।

सात दिनको उपचारपछि दुर्गा छाउनी अस्पतालबाट निकालिइन् । त्यहाँका डाक्टरहरूले निको भयो भनेर डिस्चार्ज गरिदिए पनि उनलाई पत्यार लागेन । हिंडन त कता हो कता उनी उभिने सक्षमनथिन् । खुट्टा टेक्न खोज्यो भने सिङ्गे ज्यान उधिनिएर भित्तामा ठोकिन पुरथयो । अस्पताल छोडेर डेरामा सरेको चार दिन बित्यो, ढाडको दुखाइ कम हुनुको साटो सुतेर यताउता फर्क्न पनि नसक्ने अवस्थामा पुगिन् । त्यसपछि जानेहरूको सल्लाहमा त्रिपुरेश्वरस्थित काठमाडौं नर्सिङ होम गइन् । पतिलाई गाउँमा क्रृष्ण खोजेर खर्चको जोहो गर्न भनिन् । त्यहाँ एकसरे गर्दा मेर्लदण्ड भाँचिएको पत्ता लाय्यो । भर्ना भइन् । दिनमै हजार रूपैयाँ बेडको तिर्नुपथ्यो । औषधि पनि किन्नुप्यो । पैसा थिएन । एधार दिनमा २१ हजार रूपैयाँ सकिएपछि उनको सातो गयो । आफ्नै आग्रहमा अस्पताल छाडेर डेरामा सरिन् । डेराबाट एम्बुलेन्स चढेर अस्पताल धाउँदै एक महिना बित्यो । त्यसबेलासम्म उपचार खर्च एक लाख पुगिसकेको थियो ।

काठमाडौंबाट फर्केपछि ११ दिन चितवनको आशा अस्पतालमा बसिन् । उनलाई निको बनाउन डाक्टरको क्षमताले केही अर्थ राख्दैनथ्यो । किनभने उनीसँग त्यसका लागि चाहिने पैसा थिएन । छरछिमेकमा क्रृष्ण दिने कोही बाँकी नरहेपछि उनका पति सन्तबहादुरले गोठका हलगोरू र दुझवटा दुहुना भैसी बेचिसकेका थिए । कसैले दया गरेर दिने राहतको आश गर्नु बाहेक कुनै उपाय बाँकी थिएन । आशा अस्पतालमा बेरै नलागी १२ हजार रूपैयाँ सकिएको दिन उनलाई याद छ । सरकारले नहेरे पनि विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूबाट दिइएका सानातिना राहत सहयोग जम्मा गरेर जेनतेन चलेको उपचार फेरि रोकियो ।

बमकाण्डका दोषी जो भए पनि उनीहरूमाथि कारबाही भएको दुर्गमाया हेर्न चाहन्छिन् । तिनीहरूलाई कसैले क्षमा दिने कुरा गरे मान्ने छैनन् उनी । उनको मनभित्र गुम्साएको आक्रोश बाहिर निस्कियो, “केको क्षमा गर्नु ? हामीलाई न गरिखानु, न मरिजानु बनाएपछि तिनीहरूलाई पनि त्यस्तै गराउनुपर्छ । हामीलाई पुक्लुक्क मारिदिएको भए दुःखै हरण हुन्थयो । न काम गरेर खान सक्ने, न बाँच्न सक्ने-यस्तो दोधारमा राखिदिएपछि तिनीहरूलाई पो किन छुट दिने ?”

धाउ गम्भीर थियो । अस्पतालको बेड छाडौनै नहुने अवस्था हुँदाहुँदै पनि उपचार गर्ने आर्थिक स्रोत नहुँदा उनले त्यसपछि पाँच महिनासम्म घरमै बसेर कष्ट सहनु पन्यो । २०६२ पुसमा १० हजार रुपैयाँ जुटाएर मेडिकल कलेज भरतपुर पुगिन् । त्यसले ६ दिन भर्ना भएर बस्न पुग्यो । सकिएपछि घरै फर्किङ्गन् ।

तिर्न नसके घरघडेरी पास गरिदिने शर्तमा ४० हजार रुपैयाँ ऋण खोजेर २०६२ फागुन १८ गते फेरि काठमाडौं नर्सिङ्ग होम पुगिन् । त्यहाँ डाक्टरले हेरेपछि थाहा भयो घरमै थलिएर बस्दाबस्दै उनको मेरुदण्डको हाड बाङ्गिएको रहेछ । यस्तो गम्भीर अवस्थामा पनि उनी अस्पताल भर्ना हुन सकिन्त । डेरमै बसेर अस्पताल धाउँन थालिन् । खर्चले २४ बैशाख २०६३ सम्म पुग्यो । त्यसपछि फेरि घरै फर्केकी दुर्गा दोहोन्याएर काठमाडौं गइनन् ।

उभिन नसक्ने, सुत्न-उठ्न अरूको सहारा चाहिने, दिशा गर्दा ढाड दुखेर मुर्छा पर्ने, पिसाब तरोकिने, ज्यान भत्भती पोल्ने जस्ता पीडैपीडाको घर भइन् उनी । अरूले उठाइदिए हिवलचेयरमा फलामका पातैपाताको पेटी लगाएर ज्यान अद्याउनसम्म सक्रिन् । त्यही रीतले साथमा पैसा हुञ्जेल चितवनका विभिन्न अस्पताल र सिद्धिएपछि घरमा ओहोरदोहोर गईं तीन वर्ष बित्यो । चौथो वर्ष लागेपछि उनी मुश्किलले उभिन र पाइलो सार्न सक्ने भइन् ।

तीन वर्ष ओछ्यानमा थलिंदा एक दिन पनि शान्तिसँग बितेन । “जचाउँन जानुपर्दा खटियामा बोकेर बजारसम्म लैजान्थे । खप्नै नसक्नेगरी दुख्थयो । सुत्नासुत्ना पछाडि पूरै छाला गएको थियो । त्यतिबेला बरु मर्न पाए पनि हुन्थयो, बाँचेर आफूले त दुःख पाएँपाएँ, छोराछोरी र जहानले पनि सुख पाउन सकेनन् भन्दै रुदै बसें,” ती दिनहरू सम्भर्दै उनले रसाएका आँखा लिएर भनिन् ।

उनलाई ठूली छोरी र पतिले मिलेर स्याहार गरे । सात कक्षामा पुगिसकेकी छोरी पार्वतीले उनको स्याहार गर्नुपर्दा पढाइ तै छाडून्पन्यो । दिउँसो उनलाई घरमा छाडेर पति ज्याला निमेक गर्न जान्थे । ठूलो छोरो भारत गएर भारी बोक्दै थिए । साना दुई छोराछोरी स्कुल जान्थे । स्याहार गर्ने ठूली छोरी पनि घरभित्रको काममा साँझबिहान मात्र समय दिन भ्याउँथिन् । दुर्गलाई दिनभर एकैपाटो सुन्दा ओछ्यान तातेर आगोले भैं पोल्थयो । फर्काइदिने मान्छे पनि हुँदैनथयो । सकिनसकि पल्टिने प्रयास गर्दागाई हड्डी तै बाङ्गिन पुग्यो ।

घटना भएको ६ वर्ष बित्यो । दुर्गामायाको शारीरिक वा मानसिक कुनै पनि दुखाईं कम भएको छैन । भाँचिएको मेरुदण्ड जोडिए पनि घुँडादेखि पातासम्म जुनसुकै बेला दुखिरहन्छ । दिउँसो मान्छेहरूसँगको भेटधाट र बोलचालबाट पीडा भुल्न सजिलो भए पनि रातभरि सुन्त सकिदनन् । सियोले घोचेजस्तैगरी दुखिरहन्छ । आगो लगाएझै भत्भती पोलछ । लुछे जस्तो हुन्छ । केही काम गर्न हुँदैन । हिँडेर कतै जान सकिदनन् । ढाड दुखेर पाइलो चाल्न मिल्दैन । निहुरिन पनि हुँदैन ।

बिहान सात बजे उठेपछि उनको दिनचर्या शुरू हुन्छ । सकिनसकी पहिले घरको कसिंगर बढाउन् । साँझबिहान ऐया-ऐया गर्दै तीन जनाको लागि खाना पकाउँछिन् । अरूले काटेर न्यादिएको घाँस बाखालाई हालिदिन्छन् । दिउँसो घरमै राखेको सानो पसल कुर्हिन् । दई वर्षअघि त्यो पसल खोल्न उनलाई युरोपियन युनियनले सहयोग गरेको थियो । पसलमा गाउँका ग्राहक फाटफुट आउँछन् ।

दुर्गालाई त्यो पसल सामान बेच्ने थलोभन्दा बढी आफ्नो दुःख भुल्ने बिसौनी भएको छ । “दिन यसरी नै बिल्छ तर रातभर जिउ दुखेर सुत्नै सकिदन । बढीमा चार घण्टा मात्र निदाउँछु । कहिले त रुँदारुँदै रात कट्छ,” उनी भन्छिन् । यो लेखक उनको पसलमा पुगदा छरछिमेकका केही महिला र किशोरीहरू त्यहाँ भेला भएका थिए । उनी केटाकेटीहरूलाई अमिलोपीरो चटपट बनाएर बाँडिरहेकी थिइन् ।

पसल खोल्नुअघि दुर्गालाई युरोपियन युनियनले दुईवटा बच्चासहितको माउ बाखा दिएको थियो । एउटा राखिन् । अर्को बेचेर नपुग पैसा थपथाप गरी १० हजारमा पसलको जग बसाइन् । पछि युनियनले नै पसलका लागि भनेर १० हजार रुपियाँ थपिदियो । त्यसैबाट बढाउँदै लगेर अहिले ३०/३५ हजारको लगानी पुऱ्याएकी छन् । गाउँको पसल, खासै व्यापार हुँदैन । कहिले सय-पचासको सामान बिक्छ । कहिले १-२ सय र कहिलेकाहीं साहै राम्रो हुँदा ४-५ सयसम्मको व्यापार हुन्छ तर धेरैजसो उधारो जान्छ । अधिकांश सामानको किन्ने र बेच्ने मूल्य एउटै छ । जतिमा ल्यायो उतिमै बेच्नुपरे पनि झिंजो

सरकारबाट राहत नपाएको पीडाले आहत भएको मन, घटनाका दोषीहरू खुलमखुला हिँडिरहेको सुन्दा उत्पन्न आवेश र उनीहरूलाई कारबाही गर्न कोही नतमिसंदा उज्जेको असन्तोषले दुर्गाको ज्यानभन्दा ज्यादा मन दुखेको छ । तर, एक मुँही सास छउञ्जेल एउटा त्यान्दो आश कतै जीवित छ ।

मान्दिनन् उनी । किनभने साँच्चै यो पसल उनको व्यवसायभन्दा बढी दुखाइ भुले बाटो मात्र हो ।

धाइते हुनुअघि उनी खेतीकिसान, ज्यालाबनी, घाँसदाउरा, मेलापात सबै गर्थिन् । अहिले दुई पाइला हिंदून पनि आँट आउँदैन । हुक्केका दुई छोराछोरी पढाउन नसकेकामा उनलाई पछूतो छ । पढिरहेकालाई पनि अब छुटाउनुपर्ने अवस्था छ । उनले दुःख पोछ्दै भनिन्, “अब केले पढाउनु ? खर्च दिन सकिदैन । सानी छोरी ११ मा पढ्छे । पढन छोड्दै भन्दा मान्दिन । १२ पास गरेपछि क्याम्पस पढाउनु पन्यो । कोचिड, ट्युसन पनि पढनुपन्यो । पास भएँ भने पढ्दै जान्छु भन्छे । अहिलेसम्म फेल त भा’छैन ।” दुर्गाको एउटा छोरालाई द मुरेरे फाउण्डेशन नेपाल नामक संस्थाले भरतपुरमा निःशुल्क पढाउने व्यवस्था गरिदिएको छ । उनी पनि उता बस्न मानेका छैनन् । उता छोडेर आए भने त कोरारी धान्नु भन्ने चिन्ता दुर्गालाई छ ।

दुर्गाको सम्पत्तिमा टिनले छाएको एउटा सानो घर र १० कट्टा सिंचाई नहुने जग्गा छ । त्यही पनि साहूले खाने बेला भइसक्यो । उब्जाउ केही हुँदैन । उनलाई यतिबेला तीन लाख रुपियाँ ऋण छ । त्यसको वर्षमा सयकडा चौबीसले व्याज तिर्नुपरेको छ । महिनामा ६ हजारको औषधि खाइरहनुपरेको छ । त्यो खर्च पनि ऋण खोजेरै चलाउनुपरेको छ । ऋणको व्याज तिर्न पनि ऋणै काढ्नु परेको छ । “साहूरू पैसा माग्न आउँदा अब यही जग्गा बाँडेर खाओ भन्नुपर्ने भएको छ । सरकारले ऋण तिर्न सहयोग गरे बच्चाहरूलाई एक/दुई कट्टा भए पनि घडेरी रहन्थ्यो, त्यै पनि जानेभो अब,” आफ्नो अगाडि रहेको अँध्यारो भविष्यप्रति चिन्ताग्रस्त छिन् दुर्गा ।

उमेरले ७७ वर्ष पुगेका सन्तबहादुरलाई यतिबेला छोराछोरीलाई पाल्ने कि श्रीमती स्याहार्ने भन्ने पिरलो छ । “बुझ्ने कोही छैन । सरकारले पनि हेरेन । आफ्नो दुःख जे छ आफैसँग छ । मलाई यो बुढेशकालमा के आपत आइलाग्यो ।”

श्रीमती धाइते भएपछि स्याहार्ने कोही भएन, ठूली छोरीलाई स्कुल छुटाउनु पन्यो । सन्तबहादुरले खेती गर्नै छाडिए । दिनभरी ज्यालादारी गरेर घर चलाए । साँझ घर फर्कदा ‘मलाई यस्तो हुँदा पनि छोडेर जाने’ भन्दै दुर्गा रोइरहेकी हुनिथन् । “रोएर के गर्नु ? काम गर्ने कि उसको सुसार गर्ने ? मलाई साहै हत्ते भयो,” सन्तबहादुर भन्छन् ।

पहिला खेतिपातीबाट मजाले खान पुथ्यो । “घटनाको दुई महिनामै गोठ रित्याएर बस्नुपन्यो,” सन्तबहादुरले आँखा रसिला पाँदै वेदना पोखे । पहिले दुःख गरेर मजाले पेटभरि खाएको समझाई उनलाई सपना जस्तो लाग्छ ।

सन्तबहादुरको एउटै आशा भनेको उनका छोराछोरी हुन् । सानो छोराले ‘नआतिनुस्, हामी ठूलो भएपछि केही गँडौं भनेर सान्त्वना दिन्छन् । उनले अनिश्चय प्रकट गरिहाले, “उसले गरेको हामीले भेट्ने हो कि होइन के थेगान ? उसले गर्ने बेलासम्म त हामी ऋणमै दुबेर मरिसक्छौं होला ।” सरकारले राहत दिए हुन्थ्यो जस्तो सन्तबहादुरलाई लाग्छ । श्रीमतीलाई खान लाउन पुग्ने सहयोग मात्र पाए पनि हुन्थ्यो । सरकारले साथ देला भन्नेमा पनि विश्वास छैन उनलाई । उनी निराश छन् ‘हाम्मो आवाज कसले सुन्ना र ।

साठे दुई लाख रुपैयाँ खर्चिएर उपचार गरेकी दुर्गालाई सरकारले १९ हजार ६ सय ७५ रुपैयाँको बिलको मात्र पैसा दियो, त्यो पनि एक वर्षपछि । बरू केही गैरसरकारी र अन्य संघसंस्थाहरूले सहयोग गरेका थिए । घटना आलो छँदा कसैले बच्चाहरूलाई कापीकलम र पोशाक दिए । तर, उनको घाउले राज्यबाट मलम पाएको छैन । त्यसबेला सरकारले विष्फोटमा परी मारिएका व्यक्तिहरूको परिवारलाई जनही डेढ लाख रुपैयाँका दरले राहत दिएको थियो भने घाइतेहरूलाई उपचारमा लागेको खर्च व्यहोर्ने आश्वासन दिएको थियो । मृतकका परिवारहरूले सरकारी घोषणा अनुसारको राहत पाए तर घाइतेहरूले तत्काल उपचार गर्दाको खर्चमध्ये सानो अंश मात्र सरकारबाट सोधभर्ना पाएका थिए । अपाङ्गताको अवस्था हेरी बढीमा २ लाख क्षतिपूर्ति दिने सरकारी व्यवस्था छ । तर दुर्गा सरकारबाट ठिगिएको महसुस गरिन्छ ।

यो बिध्न बाधा आइपर्नुमा आफ्नो दोष पो छ कि भनेर घोत्तिन थालिन उनी । तर, त्यस्तो केही पाउँदिनन् । वास्तवमा माओवादीका कार्यकर्ताहरूले त्यस दिन दुर्गालाई निशाना बनाएर बसमा बम पड्काउनु पर्ने कारण केही थिएन । उनी न तिनको पक्षमा थिइन् न त विपक्षमा । हतियार बोकेर कुनै पक्षसँग लड्न गएकी पनि थिइनन् । चाँडै माइत पुगौला भनेर बस चढ्नु नै उनको कसुर थियो त ? दुर्गालाई लाग्छ- आफ्ना कामले हिंडेका निर्दोष मान्छे चढेको बसमा बम पड्काउनेहरू नै दोषी हुन् ।

बसमा राज्यका केही सैनिकहरू चढेको आशंकाले त्यत्रा निर्दोष व्यक्तिहरू निशाना बनेको उनलाई थाहा छ । त्यसले उनको मनमा कहिल्यै नमेटिने एउटा प्रश्न पैदा गरेको छ, “जोसँग रिसइबी थियो उनैलाई बसबाट भारेर जे गर्नुपर्थ्यो गरेको भए हुन्थेन ?” युद्ध गरिरहेका दुई पक्षबीचको दुश्मनीबाट आफ्नो जीवनमा दुःखको बज बर्षिएको ठान्ने दुर्गा दोषीहरूलाई भेट्नाउन पाए सोध्ने थिइन्, “मेरो के गल्ती थियो र यस्तो सजाय पाउनु पन्यो ?” उनी बमकाण्डका दोषी जो भए पनि उनीहरूमाथि कारवाही भएको हेर्न चाहन्छन् । तिनीहरूलाई कसैले क्षमा दिने कुरा गरे मान्ने छैनन् उनी । दुर्गाको मनभित्र गुम्सिएको आक्रोश बाहिर निस्कियो, “केको क्षमा गर्नु ? हामीलाई न गरिखानु, न

मरिजानु बनाएपछि तिनीहरूलाई पनि त्यस्तै गराउँनुपर्छ । हामीलाई पुक्लुक्क मारिदिएको भए दुःखै हरण हुन्थयो । न काम गरेर खान सक्ने, न बाँच्न सक्ने- यस्तो दोधारमा राखिदिएपछि तिनीहरूलाई पो किन छुट दिने ?”

सरकारबाट राहत नपाएको पीडाले आहत भएको मन, घटनाका दोषीहरू खुलमखुला हिंडिरहेको सुन्दा उत्पन्न आवेश र उनीहरूलाई कारवाही गर्न कोही नतमिसंदा उड्जेको असन्तोषले दुर्गाको ज्यानभन्दा ज्यादा मन दुखेको छ । तर, एक मुट्ठी सास छउञ्जेल ऐउटा त्यान्द्रो आश कतै जीवित छ । कुराकानीपछि म उनीबाट बिदा हुन लागदा उनले भनिन्, “तपाईंहरू यसरी आउनुहुन्छ, कहीं न कहीं कुरा पुऱ्याइदिनुभयो भने समस्या हल हुन्छ कि भन्ने आशा लाग्छ । अरू क्यै नभए पनि उपचारमा लागेको ऋण तिर्न र सास छउञ्जेल औषधि खान सहयोग पाए पुरथयो । यस्तो घटना फेरि कतै नदोहोरियोस् ।”

बाँदरमुढे घटनामा मारिने र घाइते हुनेहरूमा अधिकांश माडीकै अयोध्यापुरी र कल्याणपुर गाविसका बासिन्दा थिए । घाइतेहरूमध्ये धेरैजसोको घाउ निको भइसकेपनि अरू नौ जनाको नियति लगभग दुर्गाकै जस्तो छ । विष्फोटमा परेर बाँचे पनि मानसिक चोटले विक्षिप्त अयोध्यापुरी-२ का गंगाबहादुर गुरुड (४५) ले औषधि खाँदाखाँदा आजित भई घटनाको ६ महिनापछि आत्महत्या गर्न पुगेका थिए । विष्फोटबाट शारीरिक चोटपटक नलागे पनि घटनापछि डर लाग्ने, हातगोडा लुलो हुने, टाउको दुखिरहने र जिउ पोल्ने जस्ता समस्या भएका घाइतेहरू धेरै छन् ।

बमकाण्डमा जिम्मेवार भनिएका चार जनाको उपनाम माओवादीले घटनाको चौध महिनापछि सार्वजनिक गरेको थियो । २२ साउन २०६३ को दिन सार्वजनिक गरेका नामहरू साहस, सुजन, किसन र हर्क थिए । त्यसबेला सुनिलले मुख्य दोषीहरू सुजन र साहस घटनापछि भागेकाले उनीहरूभन्दा कम जिम्मेवार मानिएका किसन र हर्कलाई श्रमकैदमा राखिएको बताएका थिए ।

बाँदरमुढे बमकाण्डका दोषी जो भएपनि छानविन गरी कानूनबमोजिम दण्ड दिनुपर्ने आवाज उठाउन पीडितहरूले छाडेका छैनन् । माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले बाँदरमुढे घटनालाई ‘दशवर्षे जनयुद्धको सबैभन्दा ढूलो कलंक’ सावित भएको र दोषीलाई सजाय दिएरै छाडने बताएका थिए । तर मूतकका आफन्त र घाइतेहरू माओवादीले घटनामा संलग्न केहीलाई भगाई सम्पूर्ण दोष उनीहरूमाथि थोपरेर बाँकीलाई चोख्याएको आशंका गर्न्छन् । घटनाका अर्का एक घाइते कृष्ण अधिकारी भन्छन्, “गल्ती गरेर भागेपछि सजायबाट उन्मुक्ति मिल्ने र भागेकालाई दोषी देखाएर माओवादी उम्किन पाउने हो भने त्यस दिन बस चढ्ने यात्रु तै दोषी हुन् भनेर प्रमाणित गरिदिए हुन्छ, हामी तै जेल जान्छौं ।” ●

मलम लगाइदिने कोही छन्

लक्ष्मी थपलियाका साथ छोरी मैया । फाइल फोटो ।

● रामकुमार एलन

“देब्रे पाखुरामा अझै पाँचवटा गोली छन् । हेर्नुस् न, दुईवटा डल्ला यहाँतेर छन्,” उनले आफ्नो हात अगाडि साँदै भनिन्, “तीनवटा दबेका छन् । हातै चल्दैन । त्यसमाथि यी दाहिने पिंडुलामा पनि छर्रा गाडियो । अनि देब्रे तिघामा पनि छर्राले खाएको छ । चिरेर निकालेको, स्टिल पनि हालेको ।”

पाँचवटा गोलीका छर्रा दबेका देब्रे पाखुरा र त्यसमाथि नचल्ने हत्केला तान्दै ५४ वर्षीया लक्ष्मी थपलियाले अगाडि थपिन्, “तर, अब म केही बोल्दिन्नै । मैले बोलेर के हुन्छ ? घाउ देखाएर के हुन्छ ? अहँ, म कोहीसँग अब बोल्दिन्नै । एफएममा पनि कुरा गरिन्नै । मेरो फोटो जतातै निकालेर के भो ? मेरो उपचार त भएन । हो, म अब केही बोल्दिन्नै ।”

मकवानपुरको चुरियामाई, मयुरधापमा रहेको लक्ष्मीको घरमा यो लेखक पुग्दा उनी छोराबुहारी र नातीनातिनासँग बसिरहेकी थिइन् । हेठौंडा नगरपालिकासँगै जोडिएको चुरियामाई गाविसका पूर्वउपाध्यक्ष मीनबहादुर थपलियाकी पत्नी हुन् । लक्ष्मी उनकै भाषामा ‘अधमरो भएर बाँचेकी’ महिला हुन् ।

२०६१ असार ५ गते राती सँगै सुतेका श्रीमान मीनबहादुरलाई भरूवा बन्दुक हानेर मारियो । त्यही बन्दुकको छर्रा गाडिएर लक्ष्मी गम्भीर रूपमा घाइते भइन् । श्रीमान् त

मारिए नै, उनी पनि अधकलचो जीवन बाँचिरहेकी छिन् । देव्रे पाखुरामा गोलीका पाँच छर्रा लागेकी लक्ष्मी ४ महिना काठमाडौंको एउटा अस्पतालमा बसिन् । त्यहाँ देव्रे तिघा र दाहिने पिंडुलाको छर्रा चिरेर निकाल्नु पञ्चो ।

त्यसपछि मात्र उनले श्रीमानको काजिक्या गरेकी थिइन् । तर घाउ जाति भएन । हात ठीक हुन्छ कि भनेर उनी ९ महिनासम्म फेरि अस्पतालमा बसिन् । उनका कान्छा छोरा सेनामा थिए । लक्ष्मीले सेनाकै छाउनी अस्पताल, काठमाडौंमा पनि लामो समय कुरिन् । तर पाखुराको गोलीका छर्रा निकाल्न सकिनन् । पछिलो पटक नेपाल रेडक्रस सोसाइटीले काठमाडौं लगेर उनको छर्रा निकालिदिने भनेपछि लक्ष्मी ऋण गरेर फेरि काठमाडौं पुगिन् । उनले पुनः निराश भएर फर्क्नु पञ्चो ।

लक्ष्मी थाकिसकेकी छन् । जो कोही मानवअधिकारकर्मी, पत्रकार उनको घरमा पुगदा लक्ष्मी ‘उही पुरानो कुरा किन कोट्याउनु ?’ भनेर सुस्केरा हालिन् । तर केही सोधै पर्दैन, उनी आफै पिंडीमा नचलेका हत्केलाका औलाहरू तान्दै एकलै फत्फताउँछिन् र भएको सबै कुरा खरर भन्न भ्याउँछिन् । फेरि पनि बेलाबेला दोहोन्याउँछिन्, “अब कसैले बोलाए पनि जान्न र कोही पत्रकार, मानवअधिकारकर्मीसँग पनि बोल्दिन्न । तस्वीर पनि खिच्च दिन्न ।”

दाहिने पिंडुला र देव्रे धुँडामा स्टिल राखेर अलिअलि हिंदून सके पनि पाँचवटा छर्राका कारण लक्ष्मीको देव्रे हात चल्ने छाडेको छ । “‘फिजियो’ गर भन्छन्, तर हत्केलामा बुढी औला चलाउँदा अर्कै महशुस हुन्छ । अरु औला चलाउँदा अर्कैथरि महशुस हुन्छ । अनि हात चलाउँदा अर्कै । घाउ पनि बेलाबेला पोलेर आउँछ । खपिनसक्नुको पीडा हुन्छ । देव्रे हात भनुङ्याउँदा घाँटी दुख्छ,” लक्ष्मीले अर्को सुस्केरामा यो पनि सुनाइन् । अनि अहिलेसम्म उनका पतिलाई मार्न र उनको यस्तो हालत बनाउँने व्यक्तिलाई कारवाही त कता हो, उसको परिच्यसम्म नखुलदा लक्ष्मीलाई हुनसम्मको पीडा भएको छ ।

मीनबहादुर थपलिया एमालेका तर्फबाट गाविसका उपाध्यक्ष थिए । उनको घर चुरियामाईको कुखेनी नजिकै थियो । उनी घरको बाहिरपटि रहेको सानो कोठामा सुत्थे ।

२०६१ असार ५ गते रातिको घटना सम्भन्धिन् लक्ष्मी । त्यो दिन मीनबहादुरलाई सन्चो थिएन । उनी सुतिसकेका थिए । राति कसैले उनको भ्यालबाट भर्खा बन्दुक छिराएर गोली हानेछ । लक्ष्मीले ‘ऐया’ भनेको सुनिन् र उनी दौडौंदै त्यतातिर गइन् ।

उनका पति मारिइसकेएका थिए । त्यो देखेर लक्ष्मी पनि बेहोश भएर लडिन् । अलिअलि होश आउँदा मुख छोपेका केही आक्रमणकारीहरूलाई उनले देखिन् । तीमध्येको एउटाले

उनलाई भन्यो, “हाम्रो मान्छेले मारेको हो, गल्ती भएछ, त्यसलाई कारबाही गर्छौं।” त्यसपछि उनीहरू त्यहाँबाट हिँडे ।

मारिसकेपछि गल्ती भयो भन्ने अँध्यारोमा त्यो को थियो, लक्ष्मीले अझै बुझ्न सकेकी छैनन् । आवाज सुन्दा उनलाई त्यो व्यक्ति कताकता चिनेको र गाउँकै माओवादी नेता हो जस्तो लाग्छ । ती व्यक्ति अहिले पनि गाउँमै स्वतन्त्र रूपमा हिँडिरहेका छन् । तर गाउँका माओवादीहरू आफूहरूले मीनबहादुरलाई मारेको होइन भन्छन् । लक्ष्मी भन्छन्, “कसले माझ्यो भन्नौं ? मार्नेहरू मुख छोपेर राती अँध्यारोमा आएका थिए । भो बाबु, यो कुरै नगरौं । कति रुनु, कति आँशु बगाउनु ?”

लक्ष्मीले फेरि खुइय: गर्दै सुनाइन्, “बुढा मरेपछि गाउँमा खुशी मनाउनेहरू पनि थिए । अगाडि दुःख मान्ने, पछाडि खुशी हुनेहरू धेरै छन् । तै पनि अनाहकमा उहाँ मारिनु भयो र म यसरी अधमरो भएर बाँचेकी छु ।”

पोहोर जेठमा रेडक्रसले काठमाडौं लगेर आप्रेसन गरिदिने भनेपछि ऋण गरेर काठमाडौं गएकी लक्ष्मीले त्यहाँ पनि आफ्नो हातको उपचार नपाएपछि उनी निराश बन्न पुगेको छिमेकीहरू पनि बताउछन् । त्यतिखेर काठमाडौंमा १८ दिनसम्म अरुको कोठमा पाहुना लागेर कुर्दा उपचार गरिदिने डाक्टर नै भेटिएनन् । अरुकोमा पाहुना बनेर कुरिरहन उनले सकिनन् । फर्किने बेलामा यातायात खर्च भनेर उनलाई कसैले पाँचसयका तीनवटा जति नोट दिन सही गराएको थियो । उनले सही त गरिन्, तर छोरीले चिमोटेपछि पैसा चाहिं लिइनन् ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय मकवानपुरले द्वन्द्वमा मारिएकाहरूका परिवार र घाइतेहरूलाई केही राहत बाँडिएको तथ्यांक देखाउँछ । हात नचलेर अधमरो बनेकी लक्ष्मीलाई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले १५ प्रतिशत घाइते ठहर्याएको छ । अर्थात्, पूरै घाइते भएकोले ३ लाख रुपियाँ पाउने व्यवस्था छ; लक्ष्मीलाई १५ प्रतिशतका दरले ३० हजार रुपैयाँ

पाँचवटा गोलीका छर्रा दबेका देब्रे पाखुरा र त्यसमाथि नचल्ने हत्केला तान्दै ५४ वर्षीया लक्ष्मी भन्छन्, “तर अब म केही बोलिदैन् । मैले बोलेर के हुन्छ ? घाउ देखाएर के हुन्छ ? अहै, म कोहीसँग अब बोलिदैन् । एफएममा पनि कुरा गर्दिनँ । मेरो फोटो जतातै निकालेर के भो ? मेरो उपचार त भएन । हो, म अब केही बोलिदैन् ।”

दिइयो । “यस्तो मान्छेलाई सद्दे देख्ने तिनका आँखा...,” लक्ष्मी आक्रोश पनि पोछिछन् ।

त्यतिमात्र होइन, छात्रवृत्ति दिने भन्दै तीन वर्ष अघि अर्थात् २०६५ सालमा चैतको घाममा धपेडी गरेर शिक्षा कार्यालय मकवानपुरले लक्ष्मीको परिवारका केटाकेटीको फोटो खिचेर लग्यो । उनका कलिला नातिनातिना कृपा, स्मित र स्मृतिलाई छात्रवृत्ति दिने भनिएपनि उनीहरूले त्यो पाएनन् । एकपछि अकों गर्दै पीडा थियो । शान्ति तथा

पुनर्निर्माण मन्त्रालयले द्वन्द्वमा मारिएका परिवारका विधवा महिलालाई २५ हजार रुपियाँ दिने भनेपछि जिल्ला विकास समिति मकवानपुरमार्फत लक्ष्मीले २५ हजार रुपियाँ पाएकी छिन् । यो बीचमा पाएको ५५ हजार रुपियाँले उनको खर्च त टरेको छैन तै, पीडाले उनको ज्यान सुकेको छ, मलम लगाइदिने कोही छैन । बेलाबेलामा लक्ष्मी आक्रोशित हुन्छिन् । फेरि गलिछन् र आँशु बगाउँन खोजिछन्, अनि भन्छिन्, “मेरो फोटो बेच्न पनि दिन्नै । एफएममा पनि बोल्दिनै । एमालेलाई पनि अब गुहार्दिनै । कसले के गरे त मेरा लागि ?” उनको अत्यासलागदो सुसेलीसँगै व्यक्त भावनाले द्वन्द्वका बेला मारिएका र घाइतेहरूले खेप्नु परेको प्रतिनिधि पीडालाई बोध गराउँछ । अनि लक्ष्मीहरूलाई राहत दिएको नाममा आहत पार्नेहरूको तस्वीर पनि प्रष्ट पारिदिन्छ ।

घटनाबारे अझसम्म सत्यतथ्य नपाउँदा लक्ष्मी दुखित छन् । द्वन्द्वपीडित सरोकार समूह मकवानपुरका अध्यक्ष तेजप्रसाद चौलागाईँ मीनबहादुर माओवादी विद्रोहीबाटै मारिएको बताउँछन् । निर्दोष मान्छेलाई मारेर गलत काम गरियो भन्ने सन्देश जाने डरले माओवादी पार्टीले उक्त दोष नस्वीकारेको उनी बताउँछन् । चौलागाईँ आफै पनि द्वन्द्वपीडित घाइते हुन् । २०५८ फागुन १६ गते माओवादीको आक्रमणमा परेका चौलागाईँको पनि दाहिने खुट्टामा स्टिल फिट गरिएको छ । उनी पनि अहिलेसम्म न्याय पाउँन सफल भएका छैनन् ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले द्वन्द्वपीडित घाइतेहरूलाई राहत दिन वर्गीकरण गरेको प्रक्रिया लगत भएको चौलागाईँ बताउँछन् । राहत पुनर्स्थापना कार्यदल नामको कार्यदलले हैरै नहेरी हचुवाको भरमा घाइतेको प्रकृति घोषणा गरेकाले धेरै घाइतेहरूमाथि अन्याय

“त्यतिमात्र होइन, श्रीमान् मार्ने पनि चिनिएन । माओवादीले मारेको भनिए पनि उसले स्वीकारेन । राज्यले त्यस्तालाई कारवाही गरेन । सबैको मन नमिलाई कसरी पुनर्मिलन हुन्छ ? कसरी द्वन्द्वको घाउ निको हुन्छ ?” लक्ष्मी भन्छिन् ।

हुन गएको उनको धारणा छ । चुरियामाईंकी लक्ष्मी थपलिया १५ प्रतिशत घाइते भएको वर्गीकरण पनि यसैको परिणाम भएको तर्क उनी गर्छन् । तर जिल्लास्तरमा शान्ति समितिका कामहरू अगाडि बढेका छैनन् । घाइतेहरूको उपचारका लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्था भएपनि त्यस्तो सिफारिस प्रायः हुन सकेको छैन । “राज्यले सुविधा त दिन्छु भन्ने तर कनिका छरेजस्तो गर्ने ?” चौलागाई प्रश्न गर्छन् ।

अहिले फेरि शान्ति मन्त्रालय माओवादीकै भागमा परेको छ । चौलागाई भन्छन्, माओवादीमै पनि त्यस्ता घाइतेहरू छन् । कसैले राहत पूरै पाउने र कसैले कम पाउने नजीरले द्वन्द्वपीडित घाइतेहरूको भावनामा ठेस पुगेको पाइएको छ । साँच्चै घाइतेहरूको वर्गीकरण न्यायोचित छैन कि भनेर एकपटक पुनर्मूल्याङ्कन गर्ने हो कि भन्ने अवस्था आएको देखिन्छ । जिल्लास्तरीय शान्ति समितिले गर्नु पर्ने सामान्य प्रशासनिक काम पनि पूरा नहुँदा द्वन्द्वपीडितहरूले अन्याय महसुस गरेका छन् ।

मकवानपुरमा द्वन्द्वपीडितहरूको समूह नै सामाजिक संस्थाको रूपमा क्रियाशील रहेको छ । द्वन्द्वमा परेर परिवार गुमाएकाहरूको परिवारलाई राहतका अलावा अन्य कुनै सीपमूलक तालिमहरूको माग गर्ने, बेपत्ता परिवारहरूको खोजीका लागि दबाव दिने, बेपत्ता परिवारका सदस्यहरूलाई आयआर्जन र न्यायमा पहुँच पुऱ्याउन सहयोग गर्ने काममा समूहले काम गर्दै आएको छ । यस्तै, द्वन्द्वका बेला हराएकाहरूका परिवारहरू अहिलेसम्म प्रशासनमा आइपुगेका छैनन् । मकवानपुरको भीमफेदी, गोगने, शिखरपुरका तीनजना विभिन्न समयमा राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएको भनेर भर्खरै जिल्ला शान्ति समितिमा निवेदन परेको शान्ति सचिव दीपेन्द्र ढकालले बताए । अहिले पनि नागरिक बेपत्ता भएको र द्वन्द्वका बेला घाइते भएकाहरूको संख्या बढिरहेको द्वन्द्वपीडित सरोकार समूहले जनाएको छ ।

द्वन्द्वपीडितहरूले नै खोलेको समूह पनि साधारण नागरिक समाजका सदस्यको भूमिकामा मात्र सीमित छ । उसले पीडित र परिवारलाई न्यायको वकालत गरेको छ तर दाता र

लक्ष्मी थपलिया भन्छिन्, “मलाई थाहा छैन । २ लाख ३० हजार रूपैयाँ लिएको हुँ । कति मेरो हो ? कति श्रीमानको ? अनि जसले पनि घाइते भनेर सहानुभूति दिन्छन्, उपचार गर्ने भनेर काठमाडौं बोलाउँछन् । मलाई मात्र होइन, बालबच्चालाई पनि दुःख दिएर साधारण सुविधा वितरणमा अन्याय भएको छ ।”

स्रोतको अभावमा व्यवसाय गर्नका लागि कुनै कार्यक्रम दिन सकेको छैन । द्वन्द्वको घाउ पुरिएको जस्तो देखिए पनि थुप्रै मानिसहरू अहिले पनि उपचार र औषधीको अभावमा बाँच्न बाध्य छन् ।

मकवानपुरका द्वन्द्वका घाइतेहरूलाई राज्यले दिने सुविधा वितरणमा समानुपातिक र न्यायोचित होस् भन्ने घाइतेहरूको छ । उनीहरू गाउँमा सामान्य नागरिक भएर बाँच्न चाहन्छन् । घाइते बनेको बेलाको आर्थिक अवस्था र अहिलेको अवस्थामा फरक भएपनि द्वन्द्वका घाउ बोकेकाहरूको जीवन पीडादायी छन् । जिल्लाका द्वन्द्वपीडितहरूका लागि कुनै अन्तराष्ट्रिय, राष्ट्रिय निकायहरूले पनि कार्यक्रम ल्याएका छैनन् । “कुनै काममा व्यस्त भए न घाउ कम दुख्ने हो । केही छैन, जता गयो, निराशा मात्र छ,” लक्ष्मी थपलियाले गुनासो गरिन् ।

उपचार बाहेक घाइतेहरूले आफ्ना बालबच्चाको शिक्षा र स्वास्थ्यमा पनि राज्यले सहयोग गर्नु पर्ने माग गरेका छन् । अधिकांश द्वन्द्वपीडितहरूका बच्चाहरूको पढाइमा समस्या परेको छ । हालैको एक तथ्याङ्क अनुसार मकवानपुरमा द्वन्द्वका बेला १ सय ७६ जना मारिएका थिए र ७६ जना घाइते भएका थिए । जिल्ला शान्ति समिति मकवानपुरमा तर्याँ उजुरीहरू परिरहेकै छन् । घाइतेहरूकै मात्र कुरा गर्ने हो भने पनि धेरै परिवार र तिनका सदस्यहरू प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएका छन् ।

पीडितहरू शान्ति प्रक्रिया छिटौ टुङ्गिएको देखन चाहन्छन् । अनाहकमा पाइएको दुख, सास्ती खेपेको र मानव जीवन नै हरण गर्नेहरू कार्बाहीमा नपरेकोमा दुःख उनीहरू व्यक्त गर्छन् । अधिकांश पीडितहरू राज्यले उनीहरूलाई दिने राहतसुविधाबारे अनभिज्ञ छन् । लक्ष्मी थपलिया भनिछन्, “मलाई थाहा छैन । २ लाख ३० हजार रुपियाँ लिएको हुँ । कति मेरो हो ? कति श्रीमानको ? अति जसले पनि घाइते भनेर सहानुभूति दिन्छन्, उपचार गर्ने भनेर काठमाडौं बोलाउँछन् । मलाई मात्र होइन, बालबच्चालाई पनि दुःख दिएर साधारण सुविधा वितरणमा अन्याय भएको छ ।”

उनी अगाडि थप्छन्, “त्यतिमात्र होइन, श्रीमान् मार्ने पनि चिनिएन । माओवादीले मारेको भनिए पनि उसले स्वीकारेन । राज्यले त्यस्तालाई कारबाही गरेन । सबैको मन नमिलाई कसरी पुनर्मिलन हुन्छ ? कसरी द्वन्द्वको घाउ निको हुन्छ ?” ●

‘त्यस्तो युद्ध नदोहोरियोस्’

गौमती घर्टी ।

तस्वीरः खेमबहादुर बुढा ।

● खेमबहादुर बुढा

२०५३ भद्रै द गतेको रात, उवा-द लुडचान रोल्पाकी गौमती घर्टी, ४६, का लागि एक कालो रात सावित भयो । उनी त्यो रातलाई कहिल्यै विसंत सकिनन् । त्यो रात बन्दुकधारीहरूको एउटा जत्था आएर उनका प्राणभन्दा प्यारा पति कालीबहादुर घर्टीको हत्या गरेको थियो । त्यो वीभत्स क्षण उनका आँखा अगाडि अझै ताजै रहेको छ ।

केही अधिसम्म आफूसँग कुराकानीमा व्यस्त पति कालीबहादुर एकैछिन पछि गोलीको तारो बनेका थिए । पाँच-छ जनाको हतियारधारी समूहले घरमा प्रवेश गरेर गोली हान्दा पतिको शरीरबाट भलभल्ती रगत बोगेको थियो । त्यो घटना सम्झौदा गौमतीका आँखा अझै पनि रसाउँछन् । “मैले हेदहिँदै मेरो पतिको हत्या भएको थियो,” उनी भनिन्, “आप्नै आँखाले देखेको त्यो घटना म कहिल्यै विसंन् । मेरो प्याराको प्राण पखेह उडेको त्यो कालो रातले मेरो जीवन नै कहालीलाग्दो बनायो ।” आफ्नै अगाडि पतिलाई गोली हानेर हत्या गरेको दृश्यले गौमतीलाई सधैँ पोलिरहेको छ । त्यो घटनाले एकातिर उनको मन जलेको छ भने अकोंतिर आँशु अझै रोकिएका छैनन् । एकलै परिवार चलाउँने समस्या त छैद्छ ।

“त्यो दिन सम्झौदा साहै मन दुख्छ,” उनी भनिन् । आफ्नो विगत सम्झौदा उनको आँखा रसाउने मात्र होइन, गला अवरुद्ध समेत हुन्छ । पतिको हत्यापछि जीवनमा सबै कुरा गुमाएको

जस्तो लागेको छ उनलाई । पतिको अनाहकमा हत्या गएपछि उनले कठिन संघर्ष गरिरहनु परेको छ । परिवारको जीवनचर्या अहिले निरस, कष्टप्रद र पीडामय बनेको छ ।

२०५२ साल फागुन १ गते रोल्पाबाट तत्कालीन नेकपा माओवादीले 'जनयुद्ध' शुरू गरेको थियो । सशस्त्र द्वन्द्वको शुरूवातपछि प्रहरी र माओवादीबीच लुकामारी शुरू भएको थियो । माओवादीले गाउँका जाली फटाहाहरूका विरुद्ध भन्दै हत्याको शुरूवात गरे । त्यसै हत्याको श्रृंखलामा परे कालीबहादुर पनि । नेपाली कांग्रेसको कार्यकर्ता हो भनेर उवा-द लुड्चान रोल्पा घर भएका कालीबहादुरको ३२ वर्षको उमेरमै माओवादीले हत्या गरे । उनी कांग्रेसका गाउँ तहका सक्रिय कार्यकर्ता थिए । अगाडि देखिनै कांग्रेस पार्टी छाइन उनलाई माओवादीले उर्दी पनि गर्दै आएको थियो । तर, उनी आफ्नो राजनैतिक विचारबाट विचलित नभएपछि अन्तमा उनको हत्या नै गरियो ।

कालीबहादुरलाई माओवादीबाट धम्की आउने गरेको कुरा उनले पत्ती गौमतीलाई बेला-बेलामा सुनाउने गरेका थिए । तर, हत्या नै गरिहाल्लान् भन्ने चाहिं उनलाई लागेको थिएन । फरक राजनैतिक विचार मान्न सकिन्छ भन्ने कुरामा उनी दृढ थिए । "मलाई त्यस्तो चिन्ता छैन । अरु विचार राख्दैमा के होला र ?" त्यति बेला पतिले सुनाएको कुराको स्मरण अझै पनि भइरहेको गौमतीले सुनाइन् । "पटक-पटक मानै धम्की आएपछि रातको समयमा उहाँ लुकेर बस्नु हुन्थ्यो," पछिल्ला दिनको सम्झना गर्दै उनले भनिन् । तर, पछि गएर केही नगर्लान् भन्ने ठान्दै उनी घरमै बस्ने गरेका थिए । "माओवादीले गाउँमै मिलेर बस्ने भनेको हल्ला आएपछि घरमै बस्न थाल्नु भएको थियो," उनले भनिन् । त्यो हल्ला अहिले उनलाई षड्यन्त्र थियो भन्ने लागेको छ । पतिको हत्या भएको २०५३ भाद्र द गतेको त्यो साँझको निर्दियी घटना गौमती यसरी स्मरण गरिन्न : तीन छोरा र एक छोरी गोठमा थिए । घरमा म, उहाँ र द महिनाकी काल्न्ती छोरीमात्र थियौ । म खाना पकाइरहेकी थिएँ । उहाँले छोरीलाई छातीमा राखेर खेलाई राजु भएको थियो । एककासी मुखमा कालो पटी बाँधेका ५/६ जनाको समूह घरभित्र प्रवेश गन्यो । सबैका हातमा भरूवा बन्दूक थिए । कसैलाई पनि चिन्न सकिएन । उहाँलाई बाहिर निस्क भने । तर, उहाँले 'मेरो के गल्ती छ र म निस्कनु ?' भन्नुभयो ।

त्यक्तिकैमा एक जनाले गौमतीलाई लातले हिर्कायो । उनी बेहोश भएर लडिन् । बेलुकीको करिब द बजेको हुँदो हो । बलिरहेको टुकी पनि आक्रमणकारीहरूले निभाई दिए । कालीबहादुर छोरीलाई छातीमै टाँसेर उभिए । त्यक्तिकैमा बन्दुक पट्केको आवाज आयो । अँध्यारो भएकाले कतै केही देखिएन । तर, यक्तिकैमा कालीबहादुरले 'ऐया, ऐया' भनेको आवाज सुनियो । बत्ती बालेर गौमतीले हेर्दा उनी रगताम्मे अवस्थामा पल्टिएका थिए । त्यस बेलासम्ममा आक्रमणकारीहरू घरबाट निस्किसकेका थिए । कालीबहादुरको कम्मरमा

गोली लागेको थियो । रगत भल्भल्ती बरिरहेको थियो । छोरी पनि भुइँमा पल्टिएकी थिइन् । छोरीको खुट्टामा पनि बारूद लागेर फोकाफोका उठेको थियो । कालीबहादुरले ‘छिटो अस्पताल लैजाऊ’ भनिरहेका थिए । गौमती र उनकी छोरी असहाय भएर रोडरहे । सहयोग गर्ने कोही भएन् । कालीबहादुर रातभर छटपटाई रहे । भोलिपल्ट बिहान ११ बजे उनको प्राण गयो ।

“मेरो श्रीमान्‌को ज्यान गएको ठाउँ हेर्न मन लागेन,” गौमतीले भनिन्, “न न्याय पाइएको छ, न त राहत । गाउँमा बस्न मन लाग्दैन । त्यसैले छाडेका हौं ।”

पति छटपटाई रहेको त्यो रात गौमतीलाई अहिले जस्तै लागिरहेको छ । जीवनभर सँगै रहने बाचा एकै छिनमा बिलाएको त्यो क्षणमा समवेदना प्रकट गर्ने समेत कोही भएन् । जीवनभर माया गर्ने र सँगसँगै जीवन धान्ने लालसा केवल सपना बन्यो । “छिमेकीहरू समेत कोही आएनन् । समयमै अस्पताल पुऱ्याएको भए बाँच्नु हुन्थयो होला,” गौमती भनिछन्, “कसैले सहयोग नगरेपछि बढी रक्तश्रावका कारण उहाँको मृत्यु भयो ।” यतिमात्र होइन, कालीबहादुरको मृत्युपछि पनि लाश उठाउन कोही आएनन् । त्यतिबेला डर र त्रासको अवस्था कायमै भएकाले गाउँलेहरू आफ्नो घरबाट बाहिर निस्केनन् । सहयोग गरेमा आफ्हरू पनि मारिइने डरले छिमेकीहरू नआएका हुन् कि भन्ने अनुमान गौमतीले गरिन् । लाश घरमै लडिरहेको थियो तर भोलिपल्टसम्म पनि त्यहाँ कोही देखा परेन । पछि कोही गाउँले आएपछि त्रासदीपूर्ण अवस्थामा दाहसंस्कार गरिएको थियो ।

कालीबहादुर पेशाले किसान थिए । उनी गाई-भैसी, भेडा-बाखाको रेखदेख गर्ने र गाउँको बारी खनिखोसी गरेर परिवार पाल्ये । पेट पाल्ने र नाड्गो शरीर ढाक्ने मेसो कृषि नै थियो । घरको मूली उनी नै भएकोले परिवारको पालनपोषणको जिम्मेवारी पनि उनैमाथि थियो । तर उनको हत्या भएपछि घरको मियो नै भाँचियो । बाली लगाउने मान्छे पनि भएनन् । चाडबाडमा मीठो-मसिनो जुटाउने कोही भएन् । गौमती भनिछन्, “घर व्यवहार चलाउनै मुश्किल पर्न थाल्यो ।” एकातिर पति वियोग, अकार्तिर घरधन्दा स्याहार्नु पर्ने बाध्यताले गौमतीका दिन कष्टकर बने ।

घर्ती परिवारले छिमेकीलाई काममा सघाएर आफ्नो बारी जोताउने गर्न थाले । सधैं अर्काको भरमा खेती चलाउँन संभव नभएपछि ११ वर्षमै जेठो छोरा मुलमानले हलो जोत्न थाले । उनले बुबाले समाउने गरेको हलो समाएपछि परिवालाई केही सजिलो भयो । तर, कापी कलम

समाउने उमेरको छोराले बाबुको बिंडो थाम्नु पर्ने अवस्थाले आमालाई पिरोलिरह्यो । गौमती भनिछन्, “घरको समस्याले छोराछोरीलाई पढाउँन सकिन ।”

देशभर बाक्सिलाईको द्वन्द्व गाउँमा पनि भनै चकिदै थियो । कमाएर ल्याउने पतिको हत्या भएपछि चुल्होमा आगो बाल्न मुश्किल परिरहेको बेला दुःखका दिन थपिदै गए । त्यसैमाथि कहिले माओवादीको अभियानमा जानु पर्ने, कहिले चन्दा दिनु पर्ने बाध्यता आयो । तर, पनि गौमतीले आफ्नो परिवारलाई सम्हाल्दै गइन् । बिस्तारै गाउँमा बसेर गरिखान नसक्ने अवस्था उत्पन्न भएपछि ६ जनाको परिवारसहित २०५७ फागुन १० गते पुर्वोली घर छाडेर दाढ घोराहीमा उनले विस्थापित हुनु पन्यो ।

भएको सम्पत्ति छाडेर घोराही भरेपछिको विस्थापित जीवन भनै कष्टकर बन्यो । ठूलो संख्यामा रहेको परिवारको गाँस-बासको व्यवस्था गर्नु गौमतीका लागि ठूलो चुनौती सावित भयो । “कोठा भाडा तिर्नु पर्ने, पाँच छोराछोरीको मुखमा गाँस जुटाउनु पर्ने जस्ता समस्याले भनै सतायो,” उनले ती दिनको सम्भन्ना गरिन् । घोराहीमा उनले दिनभरी काम खोजेर बिताउँन थालिन् । घर बनाउनका लागि प्रयोग हुने दुंगा बोक्ने काम पाइन् । त्यही कामबाट आर्जन गरेको पैसाले केही समय परिवार पाल्ने जोहो गरिन् । तर पनि उनले आफ्नो कामको उचित ज्याला पाइनन् । उनी कैयौं पटक ठगिइन् । त्यसैमाथि घोराहीको महँगी । राम्रो वातावरण भएमा गाउँ फर्क्ने बिचार उनले गर्न थालिन् । घोराही भरेको २ महिनापछि उनी र उनको परिवार रोल्पाको सुलिचौर फर्कियो । तर, गाउँमा फर्किएपछि भनै खतरा हुने डर कायमै थियो । त्यसैले उनको परिवार सुलिचौर प्रहरी चौकी नजिकै सानो कोठा भाडामा लिएर बस्यो । त्यहाँ पनि मजदुरी गर्नु बाहेक अर्को विकल्प रहेन । आफ्ना स-साना बालबालिकासहित उनले दैनिक मजदुरीको काम थालिन् ।

शोकमाथि शोक थपियो । एकदिन चैत-वैशाखको चर्को घाममा गौमतीको जेठो छोरा मुलमान सुलिचौर नजिकै लुङ्गी खोलामा पौडी खेल गएका थिए । त्यहाँ उनको दुब्रेर मृत्यु भयो । ठूल्ठला दुंगा पल्टाउने काम सकेर करिब १२ बजेको घाममा थकाई मारिरहेको बेला पौडी खेल गएको अवस्थामा छोरो मरेको खबरले उनी थप मर्माहत भइन् ।

आमालाई काम सधाउने छोरो मरेपछि परिवारमा भनै विपत्ति थपियो । भाइ बहिनीको रेखदेख गर्ने समेत कोही भएन । मुलमान नदीमा दुब्रेको सुन्नासाथ गौमती हतारिदै नदी किनारमा पुगेकी थिइन् । छोराका साथीहरूले शब किनारमा ल्याएको देखेपछि उनको होस् नै उड्यो । पतिको मृत्युले निष्पाएको दुःखमा छोराको मृत्युले थप पीडा थोपन्यो । त्यो क्षण उनी निकै रोइन्, कराइन् । तर, साथ दिने कोही भएन । एउटी आमाले गरेको मजदूरीले

परिवारलाई एक छाक टार्न मुश्किल पर्न थाल्यो । यस्तो अवस्था देखेपछि नजिकका आफन्तले जेठी छोरीको बिहे गराई दिने सल्लाह दिन थाले ।

सुलिचौर इलाका प्रहरी चौकीमा भान्छे काम गर्ने उवा-६ रोल्पाकै बलु धर्तीमगरसँग १४ वर्षकी जेठी छोरी सुनकुमारीको बिहे भयो । बिहे गरेको ३/४ वर्षसम्म पनि सन्तान नभएपछि बलुले सुनकुमारीलाई बाँझी भन्दै कुटपिट र दुर्घटवहार गर्न थाले । सँगै बस्न सक्ने अवस्था नआएपछि सुनकुमारीले जिल्ला अदालत रोल्पामा सम्बन्ध

विच्छेदको मुद्दा दायर गरिन् । अदालतबाट सम्बन्ध विच्छेद भएपछि जेठी छोरी पनि अहिले आमासँगै बसिरहेकी छिन् । छोरीको बिहेपछि ज्वाँइले सहयोग गर्नाल्न भन्ने उनको आशा आशामै सीमित रह्यो । असल ज्वाँइ नपाउँदा छोरीको जीवन बर्बाद भएको महसुस गौमतीले गरिरहेकी छिन् । कान्छी छोरी सरिताको खुट्टामा लागेको बारूदको घाउको उपचार पनि उनले गर्न सकिनन् । त्यसमाथि बन्दुकको आवाजले छोरीको मस्तिष्कमा गहिरो असर परेको स्वास्थ्यकर्मीले बताएपनि उपचारको कुनै पहल नै भएको छैन । गौमती आफ्नी सुस्त मनस्थितिकी कान्छी छोरीको अवस्था देखेर आफ्नो पतिको हत्या भएको त्यो निर्दियी साँझ सम्भन्निन्छन् । उनी एकलै चिन्तित बन्ने, टोलाएर बस्ने, रुने, कराउने गरिन्छन् ।

२०६० सालमा सुलिचौर प्रहरी चौकी लिबाड सदरमुकाममा सन्यो । गौमतीले सुलिचौरमै बसिरहन असुरक्षित महसुस गरिन् । त्यसपछि उनी लिबाडमा विस्थापित भइन् । त्यहाँ केरि दुःखका दिन शुरू भए । गौमतीले परिवार पाल्न पुनः संघर्ष गर्नु पर्यो । उनी गिट्टी फुटाउने, घर बनाउन प्रयोग हुने दुंगा, इटा, सिमेन्ट बोक्ने काममा लागिन् ।

पति र छोरा गुमाएको पीडा भए पनि उनले राज्यसँग सहयोगको पहल गर्ने मेलोमेसो नपाएर कसैसँग गुहार मागिनन् । मजदुरी गरेरै जीवन गुजारा गर्दै आइन् । लिबाड आएपछि संघ-संस्था र कांग्रेस पार्टीको पहलबाट माइलो छोरा धनप्रसाद र कान्छो छोरा मनप्रसाद धर्तीलाई कपिलवस्तुमा रहेको बालगृहमा संरक्षण र पढाउनका लागि लगियो । “दुई वटै छोराहरूले पढ्न पाउँने भए भन्ने थाहा पाएपछि खुशी लाग्यो,” गौमतीले भनिन्, “तर परिवार बिछोडिएको पीडा त छैदैथियो ।” बालगृहमा कक्षा ४ बाट अध्ययन शुरू गरेका धनप्रसादले २०६५ सालमा एसएलसी उत्तीर्ण गरेका छन् भन्ने कान्छो छोरा मनप्रसाद बाल गृहमै कक्षा

शान्ति प्रक्रियापछि एक पटक गाउँ पुगेकी उनले भृत्यका लागेको घर र बाँझो बारी देखेपछि गहभरि आँशु भारेकी थिइन् । अहिले गौमतीको मन भाँचिएको छ । हाल उनी परिवार लिएर घर फर्कने अवस्था नभएको बताउँछिन् ।

१० मा अध्ययन गर्दैछन् । बुबा गुमाएका धनप्रसाद र मनप्रसाद आमाबाट बिछोडिएर अध्ययन गर्न पाएको भए पनि जीवनमा निकै न्यासो लागेको बताउँछन् । एसएलसी उत्तीर्ण भएपछि कपिलवस्तुकै एक निजी विद्यालयमा पढाउँदै खर्चको जोहो गरेर उच्च माविको पढाई शुरू गरेका धनप्रसाद अहिले आफ्नै जिल्ला सदरमुकाम लिबाड फर्केका छन् । उनले त्यहाँ आइएमई फाइनान्सको शाखा कार्यालयमा कार्यालय सहयोगीको पदमा काम गर्ने अवसर पाएका छन् । अहिले उनले कमाएको केही पैसाले नै परिवार पालिएको छ । उनी बालकल्याण उच्च माविमा कक्षा १२ मा अध्ययन समेत गर्दैछन् । सुस्तमनस्थितिकी सरिता लिबाड धारपानीमा रहेको अपाई विद्यालयमा कक्षा २ मा पढिरहेकी छिन् ।

अहिले गौमतीको दिनचर्या भाडामा लिएको लिबाड-६ खाद्य टोलमा रहेको एउटा सानो र अँध्यारो कोठाको परिधिमा खुस्त्रिएको छ । कोठाको एक छेउमा चुल्हो छ, त्यही भान्छाका सामग्री छरिएका छन् । एक छेउमा ओछ्यान छ । गौमतीको शरीरमा पुरानो एकसरो लुगा छ । लुगाको रंग पनि उनको अनुहारको रंग उडेजस्तै अवस्थामा छ ।

साँझ-बिहान उनलाई के खाने भन्ने चिन्ताले सताउँछ । देशमा शान्ति प्रक्रिया शुरू भएपछि पनि उनको मनमा शान्ति आएको छैन । २०६३ मा जिल्लास्थित मानवअधिकार सचेतन केन्द्र, हुरेकको पहलमा गाउँ फर्केकी उनी धेरै दिन त्यहाँ बस्न सकिनन् । तीन दिन मात्र बसेर उनी लिबाड फर्केकी थिइन् । “मेरो श्रीमान्तको ज्यान गएको ठाउँ हेर्न मन लागेन,” उनले भनिन्, “न न्याय पाइएको छ, न त राहत । गाउँमा बस्न मन लाग्दैन । त्यसैले छाडेका हाँ ।” उनको दैनिकी अचेल बाँचका लागि संघर्ष गर्नमै बितिरहेको छ । उनी लिबाड आएपछि मजदूरीमै तल्लीन छिन् । गौमती आजभोलि लिबाडमा बन्दै गरेका घरहरूमा कहिले गिट्टी फुटाइरहेकी हुन्छिन् त कहिले सिमेन्टका गहाँ भारी उठाइरहेकी भैटिन्छिन् ।

गाउँ छाडेपछि घर र बारीको रेखदेख गर्ने कोही छैन । पहिले माओवादीले नै बारी भोगचलन गरेका थिए । शान्ति प्रक्रियापछि माओवादीले बारी चलाउँ छाडे । त्यसपछि भने त्यो बाँझै र अलपत्र अवस्थामा छ । एक ठाउँको पायक पर्ने बारी छिमेकी जेठाजु नाता पर्नेले कमाएपनि बाँकी बारी बाँझो रहेको छ । हुंगाको छानो भएको घर भन्किने अवस्थामा पुगेको छ । शान्ति प्रक्रियापछि एक पटक गाउँ पुगेकी उनले भत्किन लागेको घर र बाँझो बारी देखेपछि गहभरि आँशु भारेकी थिइन् । अहिले गौमतीको मन भाँचिएको छ । हाल उनी परिवार लिएर घर फक्ने अवस्था नभएको बताउँछिन् ।

परिवारका सदस्य मारिएकाहरूलाई सरकारले राहत दिन्छ भन्ने कुरा सुने पनि कहाँ र कसरी राहत लिने उनलाई थाहा छैन । विस्थापित तथा निरक्षर भएकाले उनले अलि जानकारहरूको

सहयोगमा पहिलो पटक ५० हजार र दोस्रो पटक ५० हजार गरी एक लाख राहत द्वन्द्वताका नै पाइन् । तर, सहयोग गर्नेहरूले नै धेरै जसो रकम खाइदिए । “त्यत्रो रकम पाएपनि मसँग त एक पैसा पनि रहेत,” गौमती भनिछन् । शहीद परिवारलाई सरकारले १० लाख दिने भनेको कुरा आफूले सुने पनि अरु रकम नपाएको उनी बताउँछिन् ।

कालीबहादुरको हत्या भएको १४ वर्ष बितिसकदा पनि गौमती र उनको परिवारलाई हत्याको कारण अझै थाहा छैन । “हत्या किन गरियो ? उहाँको के गल्ती थियो ? शान्ति प्रक्रिया चलिरहे पनि कसैले हामीलाई बताएको छैन,” गौमती भनिछन्, “मेरो श्रीमान्नको हत्या के कारणले गरियो ? त्यसको जानकारी हामीलाई दिनु पर्ने हो । हत्यामा संलग्न दोषीको छानविन गरी कारवाही गर्नु पर्ने हो । तर अहिलेसम्म त्यस्तो भएको छैन ।”

“मेरो श्रीमान्नलाई गोली हानी हत्या गर्नेहरू अहिले पनि खुल्ला रूपमा हिँडिरहेका छन्,” उनी भनिछन् । गाउँमा प्रहरी बोलाउने र सुराक्षी गर्दै भन्ने आरोपमा माओवादीले गाउँमा कालीबहादुरलाई खोज्ने गरेकाले उनीहरूले नै मारेको उनको आशंका छ । “दोषीलाई पत्ता लगाउने र कानूनी दायरामा लिने काम त सरकारको हो नि ? त्यसो भा’छैन,” गौमती गुनासो गर्छिन् ।

लाखौं रूपैयाँ दिए पनि पतिको ज्यान नफरिने भएकोले दोषीलाई पत्ता लगाएर कारवाही गरिए मात्र आफ्नो मनमा सन्तोष हुने गौमती बताउँछिन् । आर्थिक अभावकै कारण बुबाको सम्भन्नामा कुनै स्मारक वा चौतारी निर्माण गर्न नसकेको छोरा धनप्रसाद बताउँछन् । उनी भन्नन, “सरकारले शहीदको सम्मानमा स्मारक बनाइदिए पनि सन्तोष मिल्ने थियो ।”

गौमती अब उप्रान्त त्यस्तो युद्ध नदोहोरियोस् भनिछन् । उनको जस्तो कसैको पनि सिंदूर पुछिनु नपरोस् भन्ने कामना गर्छिन् । मान्छे मार्नेलाई दण्ड नहुने संस्कृतिको अन्त्य हुनु पर्नेमा उनको

कालीबहादुरको हत्या भएको १४ वर्ष बितिसकदा पनि गौमती र उनको परिवारलाई हत्याको कारण अझै थाहा छैन । “हत्या किन गरियो ? उहाँको के गल्ती थियो ? शान्ति प्रक्रिया चलिरहे पनि कसैले हामीलाई बताएको छैन,” गौमती भनिछन्, “मेरो श्रीमान्नको हत्या के कारणले गरियो ? त्यसको जानकारी हामीलाई दिनु पर्ने हो । हत्यामा संलग्न दोषीको छानविन गरी कारवाही गर्नु पर्ने हो । तर, अहिलेसम्म त्यस्तो भएको छैन ।”

जोड छ । तर पनि पतिको हत्याबाट निराश बनेको जीवनमा छोराछोरीको भविष्यप्रतिको चिन्ताले संघर्ष गरेर बाँच्ने विश्वास गौमतीमा पलाएको छ ।

अहिले गाउँ जान केही सहज भए पनि बाँझो बारी र भत्किन लागेको घरबाट गुजारा चलाउन गाहो छ । राज्यले दिने भनेको बाँकी सहयोग दिएमा जीवन चर्या अलि सहज हुने घर्ती परिवारका सदस्यहरू बताउँछन् । कान्छी छोरीको सुस्तमनस्थितिको अवस्था र बिग्रिएको जेठी छोरीको घरबारले दुखी तुल्याएको छ त्यस परिवारलाई । छोराहस्त्वाई पद्धन खर्च जुटाउनै गाहो भइरहेको समस्याबीच गौमतीले साँझ बिहान छाक टार्नकै लागि गिट्टी फोइनु परिरहेको छ । परिवारका लागि साँधुरो एउटै कोठाको भाडा तिनै गाहो परिरहेको छ । मासिक ६ सय ५० कोठा भाडा र खाना सहित ५/६ हजारले पनि महिनाभर खान पुर्दैन । आफ्नो पतिको रगतमा उभिएर शान्ति प्रक्रिया अगाडि बढे पनि यस पीडित परिवारले न्याय नपाएको अनुभूति गरिरहेको छ । सरकारले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग बनाई पीडितलाई न्याय दिने प्रयत्न गरेको उनलाई जानकारी छैन । गौमती भन्छिन्, “मेरो श्रीमान्‌को हत्यारालाई कानूनी कारबाही होस् र हामीलाई सरकारले तीति मात्र होइन, व्यवहारमै न्याय दिलाओस् ।” ●

तथ्य र सन्दर्भ

सद्क्रमणकालीन न्याय

सद्क्रमणकालीन न्याय देश विशेषको परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार परिभाषित र निर्धारित हुन्छ। न्याय विधि र प्रक्रिया पीडित समूह र समाजका बृहत् क्षेत्रहरूसँगको व्यापक परामर्शमा आधारित हुनुपर्छ। सद्क्रमणकालीन न्याय सफल हुन द्वन्द्ररत् सबै पक्षहरू राजनीतिक र संस्थागत रूपमा संलग्न हुनुपर्छ। उनीहरू सबैमा स्वामित्वको भावना हुनुपर्छ। सद्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूलाई सरकार र राजनीतिक दलहरूबाट पूर्णतया स्वतन्त्र भएर सञ्चालन गर्न दिइनुपर्छ।

सद्क्रमणकालीन अवस्थामा रहेका देशहरूले विगतका व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूलाई विद्यमान न्यायिक र गैरन्यायिक संरचनाबाट पूर्णतया सम्बोधन गर्न सक्दैनन्। उनीहरूले विगतलाई विसर्त पनि सक्दैनन्। त्यस्तो अवस्थामा, धेरै मुलुकले सत्यको खोजी गर्न, पीडितहरूलाई हर्जाना उपलब्ध गराउन, न्याय प्रदान गर्न, जवाफदेही बन्न, र राष्ट्रिय मेलमिलापतर्फ अगाडि बढ्न सद्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूलाई प्रयोग गर्दछन्।

सद्क्रमणकालीन न्याय के हो ?

सद्क्रमणकालीन न्याय विगतका मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्ने एउटा उपाय हो। यसबाट राष्ट्रहरू र तिनका जनता दीगो शान्ति तथा मेलमिलापतर्फ अधि बढ्न सक्छन्। देशहरू तानाशाही शासनबाट लोकतन्त्रितर जाँदा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट शान्तितिर जाँदा सद्क्रमणकालीन न्यायमा तलका ४ विशेष न्यायिक र गैर-न्यायिक कुराहरू पर्दछन्:

सत्यको खोजी

सत्यको खोजी गर्न द्वन्द्वोत्तर देशहरूमा सत्य निरूपण आयोगहरू गठन गर्ने प्रचलन छ। यस्ता आयोग अधिकारिका रूपमा मान्यता प्राप्त, अस्थायी र गैरन्यायिक निकायहरू हुन्छन्। यिनले व्यक्ति र राज्यका संस्थाहरूका उल्लङ्घनका मूल कारणहरू पत्तो लगाउँछन्। यिनले पीडितहरूको पीडालाई बुझ्ने, स्वीकार गर्ने र सम्बोधन गर्ने कार्यमा सहयोग पुर्याउँछन्। अभियोजनको बाटो खुला गर्नन् र मेलमिलापका प्रक्रियाहरूलाई टेवा दिन्छन्। यस्ता आयोगहरू पूर्वी टिमोर, लाइबेरिया, मोरक्को, पेरु, सियरा लियोन र दक्षिण अफ्रिकालगायत ३० भन्दा बढी देशहरूमा स्थापना गरिसकिएका छन्। जाँचबुझ आयोग सत्य निरूपण आयोग जस्तै हो तर यसको कार्यक्षेत्र अलि साँधुरो हुन्छ र प्रायः कुनै विशिष्ट घटना, समयावधि वा उल्लङ्घन आदिमा यो सीमित हुन्छ। जाँचबुझ आयोग द्वन्द्वका बृहत् कारणहरू भन्दा व्यक्तिहरूको जिम्मेवारी निर्धारण गर्ने कार्यमा केन्द्रित हुन्छ र यसको कार्य अवधि छोटो हुन्छ।

अभियोजन

जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्धअपराध र मानवअधिकारका अन्य गम्भीर उल्लङ्घनहरूको सुनुवाइ गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी राष्ट्रिय अदालतसँग रहेको हुन्छ। प्रभावकारी अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न राष्ट्रिय

अदालतले सकेन वा चाहेन भने मात्र अन्तर्राष्ट्रिय वा “मिश्रित” अदालत (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधीश संलग्न) प्रयोग गरिनुपर्छ। द हेग (नेदरल्यान्ड्स) मा सन् १९८८ मा स्थापना गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले जातिहत्या, युद्धअपराध र मानवताविरुद्धको अपराधमा पुर्ख गर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय वा मिश्रित अदालत बोस्निया र हेर्जेगोभिना, कम्बोडिया, पूर्वी टिमोर, कोसोभो, सियरा लियोन, रुवान्टा र पूर्व युगोस्लाभियाका लागि पनि स्थापना गरिएका छन्। गम्भीर अपराधका पीडकहरूले आफू शान्ति सम्झौताका हिस्सेदार भएपनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत आममाफी र अन्य राज्यक्षमा पाउनु हुँदैन।

पीडितलाई हर्जाना

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पीडितहरूलाई अनुसन्धान र अभियोजनको अधिकार मात्र प्रदान गर्दैन। त्यसले उनीहरूलाई उपचार र हर्जाना पाउने अधिकार पनि दिन्छ। हर्जाना मौद्रिक अथवा वस्तुगत मात्रै हुनुपर्छ भन्ने छैन। क्षमायाचना गर्ने र पीडितको अवस्थालाई पहिचान गर्ने स्मारकहरू बनाउने जस्ता प्रतीकात्मक कार्यहरू पनि हर्जानाका उपाय हुन सक्छन्। राज्यद्वारा तथ्यको प्रमाणीकरण र सत्यको स्वीकार पनि हर्जानाका महत्वपूर्ण उपाय हुन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले तयार गरेको न्याय तथा हर्जानाका अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्गनिर्देशनहरूले विभिन्न प्रकारका हर्जानाहरूको पहिचान गर्न्छन्। धेरै द्वन्द्वोत्तर समाजहस्तमा पीडितहरूको संख्या अत्याधिक रहेको हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा सबैभन्दा बढी प्रभावित भएका समुदाय वा क्षेत्रहस्तमा सामूहिक हर्जाना दिनेबारे विचार गर्नु पर्ने हुन्छ। हर्जाना कार्यक्रमहरू विस्तृत र एकीकृत दुवै हुन सक्छन्। यसका उपायहरू सामूहिक र एकल हुन सक्छन्। यिनमा वस्तुगत र प्रतीकात्मक दुवै खाले हर्जाना रहेको हुनुपर्छ।

संस्थागत सुधार

संक्रमणमा रहेको द्वन्द्वोत्तर राज्यमा विभिन्न सुधारहरू गर्नुपर्ने हुन्छ। खासगरी द्वन्द्वलाई बढावा दिएका वा अधिनायकवादी सत्ताको समर्थन गरेका राज्यका संस्थाहरूको रूपान्तरण गर्न यस्तो सुधार आवश्यक हुन्छ। संस्थागत सुधार प्रक्रियाले यस्ता संस्थाहरूलाई मानवअधिकारको सम्मान गर्ने, शान्ति कायम गर्ने र कानूनी शासनको सुरक्षण गर्ने सक्षम र स्वच्छ संस्थामा रूपान्तरण गर्नुपर्छ।

संस्थागत सुधारका लागि तलका कुराहरू गर्न सकिन्छ:

- सुपरिवेक्षण, उजुरी र अनुशासनसम्बन्धी कार्यविधिहरू सिर्जना गर्ने।
- नयाँ कानूनी ढाँचाको स्थापना वा सुधार गर्ने।
- नैतिक निर्देशिका र आचारसंहिताको विकास वा संशोधन गर्ने।
- पर्याप्त तलब, उपकरण र पूर्वाधारहरू प्रावधान तयार गर्ने।
- सुरक्षाफौज, प्रहरी वा न्यायसेवा जस्ता सरकारी सेवाबाट अनुपयुक्त कर्मचारीहरूलाई ‘भेटिङ्ग’ (vetting) अर्थात मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट छानेर हटाउने।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल (वैशाख २०६४) मा आधारित ●

पीडित र आँकडाहरू

कुनै पनि द्वन्द्वमा हताहत हुनेहरूको संख्या र क्षतिको हद निश्चित गर्न गाहो हुन्छ । नयाँ आँकडा र तथ्यांकहरू निरन्तर आइरहे हुँदा सूचना संकलन गर्न र त्यसलाई प्रमाणित गर्न समय लाग्छ । विभिन्न निकायहरूले संकलन गर्ने आँकडाहरू उनीहरूले गर्ने द्वन्द्वपीडितको परिभाषा र तथ्यांक संकलनको विधिमा निर्भर हुने हुँदा तिनका तथ्यांकहरू फरक हुन सक्छन् ।

मृत्यु: संचार माध्यमहरूले प्रायः गरी १३,००० हताहत भएको उल्लेख गर्ने गरेका छन् । कसै-कसैले १४,००० पनि उल्लेख गर्न्छन् । अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इस्टेक) का अनुसार फागुन १, २०५२ देखि भदौ १५, २०६३ सम्म द्वन्द्वकालमा १३, २६५ मानिसहरूको मृत्यु भएको थियो ।

शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयले २०६६ मा तथ्यांकलाई परिमार्जित गरी मर्नेहरूको संख्या १६, २७८ पुऱ्यायो । माओवादी द्वन्द्वमा जनधनको क्षति निर्धारण गर्न गठित कार्यदलले संकलन गरेको तथ्यांकलाई उद्धृत गर्दै चैत १५, २०६७ मा सरकारले द्वन्द्वमा १७, २६५ जना मारिएको जनायो ।

वेपत्ता: राष्ट्रसंघको “जबर्जस्ती वेपत्तासम्बन्धी कार्यसमूह”का अनुसार सन् २००३ र २००४ दुबै वर्ष नेपाल विश्वमै सबैभन्दा बढी मानिसहरू वेपत्ता हुने देशमा परेको थियो । बैशाख १४, २०६७ सम्ममा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वमा मानिसहरू वेपत्तासम्बन्धी ३, ३९७ जति जाहेरी परेका थिए । चैत २०६७ मा शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयले द्वन्द्वमा १, ३०२ मानिसहरू वेपत्ता भएको जानकारी दिएको थियो ।

रेडक्सको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी) को चैत २०६७ को एक आँकलन अनुसार नेपालमा द्वन्द्वका कारण १, ३०० भन्दा बढी मानिसहरू वेपत्ता भएका थिए । केही स्थानीय गैरसरकारी संस्था र पारिवारिक समूहहरूले वेपत्ता हुनेहरूको संख्यालाई बढी तै देखाएका छन् । उदाहरणका लागि, वेपत्ता हुनेहरूका परिवारहरूको समाज (एसओएफडी) ले नेपालमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित ५, ७०० वेपत्ताका मुद्दाहरू रहेको बताएको छ ।

विस्थापित: आन्तरिक रूपमा विस्थापित मानिसहरूको संख्या सन् २००२ को अन्तसम्ममा १०-१५ लाखसम्म भएको अनुमान गरिएको छ । शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको चैत २०६७ को तथ्यांक अनुसार द्वन्द्वको कारण आन्तरिक रूपमा विस्थापित मानिसहरूको संख्या ७८, ६७५ रहेको जनाइएको छ । मानवीय मामिलाहरूको संयोजनका लागि राष्ट्रसंघीय कार्यालय (युएनओसीएचए) को जुलाई २०१० को आँकलनमा ५०, ००० वेपत्ता रहेका थिए । यी तथ्यांकमा द्वन्द्वका कारण देश छोडेर हिंदून बाध्य भएका हजारौ मानिसहरू पद्देनन् ।

अपाङ्ग: द्वन्द्वका कारण ४, ३०५ मानिसहरू अपाङ्ग भएको कुरा शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको चैत २०६७ को तथ्यांकले बताउँछ । अन्य केही स्रोतहरूले अपाङ्गको संख्यालाई ५, ८०० सम्म देखाएका छन् ।

दुहुरा: बाल मजदुरसम्बन्धी गैरसरकारी संस्था सिविनको सेक्टेम्बर २००६ को एक प्रतिवेदन अनुसार ८, ००० भन्दा बढी बालबालिकाहरू दुहुरा बनेका थिए । शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको चैत २०६७

को तथ्यांकले १२१ टुहुराहरू भएको देखाउँछ । अन्य आंकलनहरूले टुहुरा हुनेहरूको संख्या २५,००० सम्म रहेको देखाएका छन् ।

विधवा: बैशाख २०६७ सम्ममा सरकारको आपतकालीन सहयोग कार्यक्रम (इएसपी) ले ४९९ विधवाहरूलाई दृन्द्रमा भएको उनीहरूको क्षतिको लागि हर्जाना दिइएको अभिलेख देखाउँछ । अन्य स्रोतहरूले दृन्द्रका कारण ९,००० सम्म महिलाहरू विधवा बनेको आंकलन गरेका छन् ।

सम्पत्तिको क्षति: शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको चैत २०६७ को तथ्यांक अनुसार दृन्द्रको कारण जम्मा १२,६५७ नीजि सम्पत्तिहरूको क्षति भएको थियो । त्यस बाहेक अनेकौं सरकारी कार्यालयहरू, विद्यालयहरू, पुलहरू र प्रहरी चौकीहरू क्षतिग्रस्त भएका थिए । सन् २००७ मा मन्त्रालयले ५ अर्ब रुपैयाँ बराबरको सरकारी सम्पति ध्वस्त भएको अनुमान गरेको थियो । संयुक्त राज्यको अन्तराष्ट्रिय विकाश विभाग (डीफिड) ले २४६.६ मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको भौतिक संरचना नष्ट गरिएको आंकलन गरेको थियो ।

अन्य प्रभावहरू: मारिएका, वेपत्ता पारिएका, विस्थापित भएकाहरूका परिवारका सदस्यहरूको जीवनमा दृन्द्रले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्द्यो । त्यस प्रकारका परिवारका सदस्यहरूको संख्या ४,००,००० देखि ५,००,००० सम्म भएको अनुमान गरिएको छ । अधिकांश पीडितहरू युद्धका मानसिक मनोवैज्ञानिक आघातबाट गुज्जिरहेका छन् र आफ्ना एक वा एकभन्दा बढी कमाएर ल्याउने व्यक्ति दृन्द्रमा गुमाएको हुँदा उनीहरूले आर्थिक कठिनाइको सामना गर्नु परिरहेको छ । ●

युद्धको अभिलेखन

पीडितहरूको सही पहिचान हुन सकोस् द्वन्द्व नदोहोरियोस् र त्यसबाट शिक्षा लिन सकियोस् भन्नका लागि कुनै पनि द्वन्द्वको बिस्तृत लेखाजोखा गर्नु आवश्यक हुन्छ । समय सँगसँगै नयाँ तथ्यहरू थपिदै जाने दैँदा द्वन्द्वको अभिलेखन गर्ने काम-कालन्तरसम्म चलिरहन्छ । नेपालमा भएको द्वन्द्वको बिस्तृत अभिलेखन भैसकेको छैन । तर, केही प्रयासहरू भने भएका छन् ।

उदाहरणका लागि अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले द्वन्द्वपीडितहरूको पाश्वर्चित्र संलग्न विस्तृत अनलाइन तथ्यांक संकलन गरेको छ । उत्पीडनको किसिम, घटनास्थल, लिङ्ग, बसोबासको ठेगाना, राजनैतिक सम्बन्ध, जातीयता, शिक्षा, व्यवसाय, भाषा, उमेर, अर्थिक र वैवाहिक अवस्था आदि जस्ता पीडित बारेका सूचना उक्त वेभसाइटबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ: <http://www.insec.org.np/victim/>

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय अन्तर्गतको आपतकालीन शान्ति सहयोग परियोजनाको आधिकारिक वेभसाइटमा द्वन्द्वमा मारिएका र एकल महिला वा बिधुवाहरूबारे उनीहरूका नाम, ठेगाना र हर्जानाका बिवरणहरू सहितको तथ्यांक संकलन गरेर राखेको छ ।

नेपालय द्वारा प्रकाशित तीनबटा सचित्र पुस्तक पनि द्वन्द्वपीडितहरू र दशक लामो युद्धका असरहरूको अभिलेखनका उल्लेखनीय उदाहरण हुन् । ती मध्येको पहिलो पुस्तक, अ पिण्ड वार (डिसेम्बर २००६) मा युद्धबाट प्रभावित सर्वसाधारण जनताका १७२ तस्वीरहरू संकलन गरिएको छ । अर्को पुस्तक नेभर अगैन (सन् २००८) मा पहिलो पुस्तकमा आधारित घुस्ती फोटो प्रदर्शनीमा आएका दर्शकहरूका टिप्पणीहरू संकलन गरिएको छ । मंसीर २०६३ मा सम्पन्न बृहतशान्ति सम्झौता भएको तीनवर्ष पछि पहिलो पुस्तकमा समेटिएका मध्येको ५५ जना व्यक्तिहरू कस्तो अवस्थामा छन् भन्ने कुराको पुनःचर्चा तेस्रो पुस्तकले गर्दछ । यी पुस्तक नेपाली भाषामा पनि प्रकाशित छन् । यी निशुल्क उपलब्ध छैनन्, तर यी सामग्रीसम्बन्धी जानकारीहरू यस वेभसाइटमा पाइन्छ: <http://www.apeoplewar.com> ●

द्वन्द्वपीडितका आवाजहरू

पीडितहरूले आफ्ना दुःख र चिन्तालाई अरूहरूले भन्दा राम्ररी बुझेका हुन्छन् । सच्चा संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाले पीडितहरूका अनुभवहरू व्यक्त गर्नमा, उनीहरूका हक अधिकारहरूमा जोड दिनमा र उनीहरूका आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कन गर्नमा द्वन्द्वपीडितहरूको सहभागीतालाई निश्चित गर्दछ । पीडितहरूका आवाजहरू अभिलेखित गर्न रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आइसीआरसी), एमनेष्टी इन्टरनेशनल, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (आइसीटीजे), एड्भोकेसी फोरम र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) जस्ता थुप्रै प्रमुख मानवीय र अधिकारवादी संस्थाहरूले देशका विभिन्न भागहरूमा पीडितहरूसँग अन्तरवार्ता, सर्वेक्षण र समूह केन्द्रित छलफल आदि आयोजना गरेका छन् । त्यस्ता दुई प्रमुख सर्वेक्षणबाट लिइएका मुख्य अंशहरू तल दिइएका छन्:

पीडितका अनुभूतिहरू

असोज, २०६४ मा एड्भोकेसी फोरम र संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (आइसीटीजे) ले द्वन्द्वबाट प्रभावित १७ जिल्लाका ८१ पीडितहरूसँगको सर्वेक्षण पूरा गरे । पीडितहरू बेपत्ता, गैरन्यायीक हत्या, यातना र बलात्कारसँग सम्बन्धित थिए । सर्वेक्षणका अलावा विभिन्न जिल्ला र क्षेत्रीय केन्द्रहरूमा १० वटा समूह केन्द्रित छलफल आयोजना गरिएका थिए । पीडितहरूका अनुभूतिहरूको सारांश तल दिइएको छ :

- विहिकरण र छुवाछुतजस्ता संरचनात्मक भेदभावलाई सबै पीडितहरूले द्वन्द्वका प्रमुख कारण माने ।
- सर्वेभन्दा बढी उल्लेख गरिएको मानवअधिकार उल्लंघनमा यातना (५१ प्रतिशत) थियो, त्यसपछि वेपत्ता (२३ प्रतिशत) र गैरन्यायीक हत्या (२० प्रतिशत) उल्लेख गरिएका थिए ।
- सत्य र मेलमिलाप आयोग अनि वेपत्ता भएकाहरूलाई पत्तो लगाउने आयोग स्थापना गर्नु पर्ने कुरामा सबै सहमत देखिए । तर, नगण्य पीडितहरू (०.३ प्रतिशत) ले मात्र सत्य निरूपण आयोगले दण्डहिताको संस्कारलाई अन्त्य गर्ने विश्वास व्यक्त गरे ।
- अत्यन्त धेरै (९० प्रतिशत) ले विगतका मानवअधिकार उल्लंघनमा जिस्मेवार पाइएकाहरूको न्यायिक जाँच गर्नुपर्ने र उनीहरूलाई सजाय दिनुपर्ने बताए ।
- प्रहरीमा उजुरी दिने मध्ये भण्डै दुई-तिहाई पीडितहरूले प्रहरीले कारबाही नगरेको, उनीहरूलाई हैरान पारेको, उनीहरूको निवेदन नलिएको वा दर्ता नगरेको बताए । असी प्रतिशतभन्दा बढीले सेना सहयोगी नहुने कुरा बताए । नेपाल बार एशोसियेन, मानवअधिकारवादी संस्थाहरू र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्ता संस्थाहरू भने उनीहरूका उजुरीलाई सम्बोधन गर्न सहयोगी रहेको उनीहरूले बताए ।
- भण्डै ८० प्रतिशत सहभागीहरूले जिल्लाका शान्ति समितिहरूबाटे पढेका वा सुनेका थिएनन् र आफ्ना मुद्दाहरूलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयमा दर्ता गर्नुपर्छ भन्ने कुराबाट उनीहरू अनभिज्ञ थिए ।

- सर्वेक्षणका सहभागीले प्रहरी र सेनामा अत्यन्तै थोरै भरोसा देखाए, भण्डे दुईं-तिहाईले उनीहरूमा कुनै विश्वासै नगर्ने बताए। भण्डे ४० प्रतिशतले राजनैतिक पार्टीहरू, माओवादीहरू र संसदमा आफ्नो विश्वास नभएको बताए। सहभागीहरूले अदालतहरूमा सबैभन्दा बढी भरोसा देखाए। पाँच खण्डमध्ये चार खण्डले अदालतहरूमा पूँण वा केही हृदसम्म भरोसा गर्ने बताए। अदालतपछि गैरसरकारी संस्थाहरू र राष्ट्रसंघीय निकायहरूमा बढी भरोसा प्रकट गरे।
- भण्डे दुईं तिहाईले “आममाफी” को अर्थ आफूले बुझेको बताए। तिनका चार खण्डमध्ये तीन खण्डले मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताहरूलाई आममाफी दिन नहुने बताए।
- सबैसँग शान्ति र मिलाप गरी बस्नु मेलमिलाप हो भन्ने परिभाषा ८० प्रतिशतले गरे। विगतलाई बिस्तु वा उल्लंघनकर्ताहरूलाई आममाफी दिनसँग मेलमिलापलाई अत्यन्तै कम सहभागीहरूले जोडे।
- बहुसंख्यक उत्तरदाताहरूले स्वास्थ्य, शिक्षा, बसोबास, लताकपडा र रोजगारीजस्ता आधारभूत आवश्यकतालाई तत्कालको खाँचेको रूपमा पहिचान गरे। क्षतिपूर्ति, शिक्षा, शान्ति, सुरक्षालाई भावी आवश्यकताको रूपमा पहिचान गरे।
- आफ्ना पति वा घरका पुरुष सदस्यहरूले मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरूबाट पीडित हुँदा महिलाहरूले आफ्नो सामान्य भ्रमिकालाई व्यापक रूपमा परिणत गर्नु परेको समूह केन्द्रित छलफलले देखायो। द्वन्द्वमा लैङ्गिक हिंसा र बलाकार उल्लेखनीय पक्षहरू थिए तर सम्भवतः त्यस प्रकारका घटनाप्रति सामाजिक कलहु लगाइने हुँदा अत्यन्तै कम महिला (१ प्रतिशतभन्दा केही बढी) ले बलाकार भएको उल्लेख गरे।
- बालबालिकाहरू द्वन्द्वमा संलग्न भएकोले र द्वन्द्वबाट पीडित भएकोले सर्वेक्षणका सहभागीहरूले परिवारिक एकाईहरूमा युद्धको त्रास र मनोवैज्ञानिक प्रभाव कायमै रहेको बताए।
- द्वन्द्वको ऋममा ठूलो संख्यामा दलित र जनजातिहरू, खासगरी थारुहरू, मानव अधिकार बहनका प्रत्यक्ष पीडितहरू थिए। सामाजिक अवसरहरू र सुविधाहरूबाट दलित र जनजाति समूहहरूलाई बहिष्कृत गरिनु द्वन्द्वका कारणहरू मध्येको प्रमुख कारण रहेको सहभागीहरूले बताए।

स्रोत: नेपाली आवाजहरू: न्याय, सत्य, हर्जना, मेलमिलापसम्बन्धी पीडितहरूका अनुभूतिहरू र नेपालमा संक्रमण (एडभोकेसी फोरम र संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र, सन् २००८)

वेपत्ताहरूका परिवारका आवश्यकताहरू

द्वन्द्वमा मारिएका मानिसका परिवारले शोक मनाउँन सक्छन् र आफ्ना दुःखहरूको टुङ्गो लागेको देख आउँछन् तर वेपत्ता भएका मानिसका परिवारहरू भने आफ्ना हराएका प्रियजनहरूबाटे जानकारी पाउँने आशा गर्दै पीडा र सन्तापमा बाँचिरहेका छन्। सन् २००८ मा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी) ले सन् १९९६-२००६ को नेपाली द्वन्द्वको ऋममा वेपत्ता भएका मानिसका परिवारहरूलाई आवाज प्रदान गर्ने र उनीहरूका आवश्यकताहरूको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले एउटा अध्ययन गरेको थियो।

अन्तरवार्ताहरू, समूह केन्द्रित छलफल र सहभागी अवलोकनको माध्यमबाट आईसीआरसीले नेपालका ७५ मध्ये द्वन्द्वबाट अत्यन्त प्रभावित जिल्लाहरूका द६ परिवारका अनुभूतिहरू संकलन गरेको थियो ।

- धैरेजसो परिवारहरूले आफ्नो प्राथमिकताप्रति सहमति जनाएः वेपत्ता पारिएका आफन्तबाटे उनीहरू उत्तर चाहन्छन् र आफ्ना अनन्दाताहरूको अनुपस्थितिमा आर्थिक सहयोग चाहन्छन् । थोरै संख्यामा रहेका शिक्षित र शहरीया परिवारले मात्र न्यायलाई आफ्नो प्राथमिकता भएको जनाए ।
- बहुसंघ्यक परिवारहरू आफ्ना हराएका परिवारजनहरूको मृत्यु भइसकेको स्वीकार्न बाध्य थिए । त्रियासी प्रतिशत परिवारहरूले मृत शरीर बुझाइए र दाह संस्कार गर्न पाएमात्र हराएका आफन्तजनहरूको मृत्यु भएको प्रमाणित हुने बताए ।
- सर्वेक्षणामा सहभागी अधिकांशले मानसिक आघातसँग मेल खाने प्रभावका लक्षणहरू देखिएको र केहीले मानसिक रोगबाट असक्त बनेको बताए । वेपत्ता व्यक्तिहरूका पत्नीहरूले आफ्नो घरमा लाञ्छनाहरू सहै आएका छन्; आफ्ना सासुससुराबाट अपमानित भएर केहीले घर छाडे र केही भने घर बसेर पनि कष्टकर जीवन बिताइरहेका छन् । उनीहरूको समुदायमा आफन्त हराएका कारण भोग्नु परेका समस्याहरूबाटे अत्यन्त कम सुभवुभ छ र वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका पत्नीहरूले एउटा विधवासरह जीवन बिताउँन अस्वीकार गर्दा उनीहरूले कल्पित हुनु परेको छ ।
- त्यस्ता अल्पसंघ्यक परिवारहरूले आफ्ना घरका सदस्यहरूको भरणपोषण गर्ने क्रममा चुनौतीहरू भेलिरहेका छन् र थोरै संख्यामा रहेका केही परिवारहरूसँग आर्थिक कमाइ गर्ने सदस्य नभएकोले खानको लागि भीख माग्नुभन्दा अरु विकल्प छैन ।
- घरमूली नै वेपत्ता पारिएपछि र उनीहरूको अवस्था अस्पष्ट रहेकोले अल्पसंघ्यक परिवार हरूलाई घरजग्गा नामसारी गर्न कठिन भएको छ । ती मुहाहरूलाई सुलभाउँका लागि उनीहरू वेपत्ता व्यक्तिहरूको वैधानिक अवस्थाको माग गर्दछन् ।
- आफन्तहरू वेपत्ता हुनुमा जिम्मेवार पक्षहरूलाई सजाय दिनुपर्ने परिवारजनहरू बताउँछन् । उनीहरू सुराकी, निर्देशन दिने व्यक्ति वा राजनैतिक तहका व्यक्तिहरूलाई पनि जिम्मेवार ठान्छन् । अधिकांशले आममाफीलाई ठाडै अस्वीकार गर्दछन् । पीडितहरूलाई कानूनी सुनुवाई सुनभ हुनुपर्ने र त्यो उनीहरूको स्थानीय क्षेत्रमै मिलाइनु पर्नेमा उनीहरू विश्वास गर्दछन् ।
- परिवारहरूका राहतसम्बन्धी धारणाहरूमा हर्जाना पाउँने र दोषीले आफ्नो दोष कबुल गर्नुपर्ने कुरा नै प्रमुख देखिन्छन् । यसै कारण धैरैका लागि अन्तरिम राहत अत्यावश्यक हुन गएको छ भने हर्जाना र क्षतिपूरिका लागि सत्य-तथ्य पर्खिनु पर्ने हुन्छ ।
- सत्य-तथ्य थाहा हुन गएमा परिवारहरू आफ्ना वेपत्ता पारिएका सदस्यहरूलाई शहीदको रूपमा सम्मानित भएको देख चाहन्छन् र उनीहरूको सम्भन्नामा स्मृति बनेको हेर्न चाहन्छन् ।
- राज्यबाट पीडित अधिकांश व्यक्तिहरू माओवादीको नेतृत्वमा बनेको सरकारले वेपत्तासम्बन्धी मुहालाई सम्बोधन गर्नेछ भने विश्वास गर्दछन्, जबकि माओवादीबाट पीडित व्यक्तिहरूले भने विरलै मात्र यस्तो विश्वास गर्दछन् ।

- सरकारी तहका आधिकारिक पक्षले बेपत्ता पारिएकाहरूको मुद्रालाई सम्बोधन नगरिएमा लगभग ५० प्रतिशत परिवारहरू आन्दोलनमा उत्रन तयार छन् र तीमध्ये १५ प्रतिशत परिवारहरू भविष्यमा नयाँ विद्रोहको थालनी हुने सम्भावना देख्छन्।

स्रोत: क्याम्पलीज़ अफ् मिसिङ् पर्सन्स इन् नेपाल: अ स्टडी अफ् देर निःस नेपालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका परिवार: उनीहरूको आवश्यकताबारे एक अध्ययन (रेड क्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, काठमाडौं, अप्रिल २००९) ●

पुनर्स्थापना र राहतका प्रयासहरू

सरकारबाट हुने पुनर्स्थापना र राहतका कामहरू शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत् हुन्छन् । वि.सं. २०६३ मा तत्कालीन सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबीच भएको वृहत् शान्ति समझौताका बँडाहरूलाई कार्यान्वयन गराउँन सरकारले फागुन २०६३ मा नेपाल शान्ति समृद्धि कोषको स्थापना गरेको थियो । मन्त्रालयमा आपतकालीन शान्ति सहयोग परियोजना पनि छ, जसले वृहत् शान्ति समझौतामा गरिएका प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा उत्तर्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्छ । परियोजनाले द्वन्द्वको बेला मारिएका व्यक्तिहरूको परिवारलाई पनि सहयोग गर्छ ।

पुनर्स्थापना र राहतसम्बन्धी विवरण					
	अवस्था	कुल संख्या	राहत पाएका	साउन ५, २०६८ सम्मको लक्ष्य	बाँकी रहेका
१	मारिएका	१७२६५	१३५३८	२२८३	१४४४
२	अपहरित	१४३८	२२१	९९८	२१९
३	वैपत्ता पारिएका	१३०२	१११७	१०५	...
४	अपाङ्ग	४३०५	१२९७	२५००	५०८
५	व्यक्तिगत सम्पत्ति गुमाएका	१२६५७	१४६३१	१३५०	९८४४
६	विस्थापित	७८६७५	२८०००	००	५०६७५
७	दुहरा पारिएका	१२१	...	१२१	...

स्रोत: शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, नेपाल (चैत २०६७)

चैत २०६७ सम्ममा सरकारले द्वन्द्वको बेला मारिएका व्यक्तिहरूका जम्मा १२,५३८ नातेदारहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरिसकेको छ र द्वन्द्वको बेला ध्वस्त पारिएका ५,५६० भौतिक पूर्वाधार मध्ये १,९६८ बटा पूर्वाधारहरू पुनः निर्माण भइसकेका छन् । २०६७ को साउन ५ गतेसम्ममा सरकारले अरु २,२८३ जनालाई क्षतिपूर्ति दिने लक्ष्य राखेको छ ।

अहिलेसम्म राहत र पुनर्निर्माणका लागि सरकारले रु ३.७ अर्ब खर्च गरिसकेको छ र यो आर्थिक वर्षमा रु २,४४ अर्ब बजेट विनियोजन गरेको छ । द्वन्द्वपीडितलाई प्रदान गरिएको राहतसम्बन्धी ताजा जानकारी आपतकालीन शान्ति सहयोग परियोजनाको आधिकारिक वेभसाइटमा पाइन्छ: <http://www.epsp.gov.np>

महत्वपूर्ण अनलाइन लिंकहरू:

आपतकालीन शान्ति सहयोग परियोजना: <http://www.epsp.gov.np>

नेपाल शान्ति समृद्धि कोष: <http://www.nptf.gov.np> ●

बिसौं शताब्दीका युद्ध र द्वन्द्वमा भएका मृत्युहरू

बिसौं शताब्दीमा विशेष गरी दुई विश्व युद्धहरू लगायत अन्य धेरै युद्ध र द्वन्द्वहरू भए। मानव पीडाको शताब्दी थियो त्यो। ती युद्ध र द्वन्द्वहरूमा ठायाकै कति जनाले आफ्नो ज्यान गुमाए भन्ने कुनै तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। अमेरिकाका भूतपूर्व राष्ट्रपति जिम्मी कर्टरका राष्ट्रिय सुरक्षा सल्लाहकार जिबानेउ ब्रेजनस्कीका अनुसार सन् १९९१ सम्म बिसौं शताब्दीका युद्ध र द्वन्द्वहरूमा करिब १६ करोड ७० लाखदेखि १७ करोड ५० लाख मानिसहरू मारिएका थिए। अन्य विशेषज्ञ र खोजकर्ताहरूका अनुसार १८ करोड ७० लाखदेखि २५ करोड ८० लाख मानिसहरू ती युद्ध र द्वन्द्वमा मारिएका थिए।

विश्वभरिका पहिले र अहिले चल्दै गरेका द्वन्द्वसम्बन्धी विभिन्न तथ्याङ्कहरू भेटिन्छन्। निम्न तथ्याङ्क अमेरिकामा रहेको कोर्नेल विश्वविद्यालयको शान्तिसम्बन्धी अध्ययन हुने कार्यक्रमका लागि डा. मिल्टन लेटेन्वर्गले तयार परेका हुन्। यसलाई सन् २००६ मा तयार गरिएको थियो। डा लेटेन्वर्गको भनाइ अनुसार सन् १९४५ देखि २००० सम्ममा करिब ४ करोड ९० लाख मनिसहरूले युद्ध र द्वन्द्वहरूमा ज्यान गुमाइसकेका छन्। उनको तालिकामा नेपालको द्वन्द्वमा मारिएकाहरूको संख्या पनि सामेल छन्। तर, ती तथ्याङ्कहरू सन् २००० मा गरिएका अध्ययनमा आधारित छन्। पछिल्लो आधिकारिक तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा सन् १९९६ देखि २००६ सम्ममा चलेको द्वन्द्वमा १७,२६५ मानिसहरू मारिएका थिए।

बिसौं शताब्दीमा द्वन्द्व र युद्धबाट भएका मृत्युहरू

क्षेत्र	द्वन्द्वका पक्षहरू	मृत्यु		जम्मा
		सर्वसाधारण	सैनिकहरू	
त्याटिन अमेरिका				
अर्जेन्टिना				
१९५५	सशस्त्र बल र व्यक्तिहरू	२,०००	२,०००	४,०००
१९७६-७९	“बेपत्ता बनाइएकाहरू”	१५,०००- ३०,०००	...	१५,०००-३०,०००
१९८२	फलकल्याण्ड/मर्टिनास	०	१,०००	१,०००
बोलिभिया				
१९५२	क्रान्तिकारी र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००
१९५५-६७	छापामार विद्रोह	२,००,०००
ब्राजिल				
१९८०	दक्षिणपन्थी आतंकवाद	१,०००
चिली				
१९७३	सैनिक कूर र अलेन्डे सरकार	५,०००
१९७४	सैनिक जुन्तार हत्या	२०,०००	०	२०,०००
कोलम्बिया				
१९८८	पुरातनवादीहरू र सरकार	१,०००
१९८९-९२	उदारवादी र पुरातनवादीहरू	२,००,०००	१,००,०००	३,००,०००
१९८०-८९	सरकार र वामपंथी विपदीहरू	८,०००	०	८,०००
कोस्टारिका				
१९८८	नेशनल युनियन र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००

क्युवा	क्युवाली क्रान्ति	२,०००	३,०००	५,०००
१९५८-५९				
डोमिनिकन रिपब्लिक				
१९६५	गृह युद्ध/अमेरिकी हस्तक्षेप	१,०००	२,०००	३,०००
एल साल्भाडोर				
१९७९-८०	एफ.एम.एल.एन. र सरकार	५०,०००	२३,०००	७३,०००
वाटेमाला				
१९५४	पुरातनवादीहरू र सरकार/अमेरिकी हस्तक्षेप	१,०००
१९६६-६९	सरकार र विपक्षी युआरएनजी	२,००,०००	१७,५००	२,१२,५००
१९९०-९५	आदिवासीहरूको हत्या	१०,०००	...	१०,०००
होण्डुरस				
१९६९	एल साल्भाडोरसंगको 'सकर युद्ध'	३,०००	२,०००	५,०००
जमैका				
१९८०	निर्वाचनमा भएको हिंसा	१,०००	०	१,०००
निकारागुआ				
१९७८-७९	गृहयुद्ध र सोमोजा सरकार	२५,०००	१०,०००	३५,०००
पेरु				
१९८०-९२	सेन्वेरो लुमिनोसो र सरकार	६२,०००	७,०००	६९,०००
मध्य पूर्व				
साइप्रस				
१९७४	नेसनल गार्ड/तुर्की हमला	३,०००	२,०००	५,०००
मिश्र (इजिप्ट)				
१९५५	सुइज हमला/फ्रान्स, इजरायल, संयुक्त अधिराज्य	१,०००	३,०००	४,०००
१९६७-७०	६ दिने युद्ध; एट्सिसनको युद्ध	५०,०००	२५,०००	७५,०००
इरान				
१९७९-८०	सरकार र विपक्षी (विशेष गरी कुर्दहरू)	...	०	१७,०००
१९८०-८८	इरान-इराक युद्ध	०	१०,००,०००	१०,००,०००
इराक				
१९५९	शमार जाति र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००
१९६९-७४	कुर्दहरू र सरकार	२,००,०००
१९८०-८८	इरान-इराक युद्ध	...	८,००,०००	८,००,०००
१९८८	कुर्दहरूको हया	१,००,०००	०	१,००,०००
१९८०-८९	सरकार र कुर्दहरू (केडीपी, पीयूके)	६७,०००
१९९१	खाडी युद्ध	७५,०००
१९९१-९५	सिया/दक्षिण	५०,०००	...	५०,०००
१९८२-२००२	इराक सरकारबाट थप राजनैतिक हत्या	३,५०,०००	...	३,५०,०००
इजरायल				
१९४८	अरब लीग र इजरायल	०	८,०००	८,०००
१९७३	योम किपर युद्ध र इजिप्ट, सिरिया	०	१६,०००	१६,०००
१९८७-२०००	इत्तिहादा	१३,०००	१३,०००	

जोडन					
१९७०	प्लानेस्टाइनी/सिरियालीहरू र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००	
लेवनान					
१९५८	गृह युद्ध	१,०००	१,०००	२,०००	
१९७५-८९	गृह युद्ध/सिरियाली र इजरायली हस्तक्षेपहरू	१,३१,०००	
सिरिया					
१९८१	सरकारबाट मुसलमानहरूको आम हत्या	१०,०००	०	१०,०००	
टर्की					
१९८४-२०००	सरकार र कुर्द अभियानहरू	३०,०००	०	३०,०००	
यमन रिपब्लिक					
१९४८	याह्या परिवार र सरकार	२,०००	२,०००	४,०००	
१९६२-६९	गृह युद्धका साथै इंजिट्टको हस्तक्षेप	१०,०००	
१९९४	सीमा युद्ध र यमन सरकार	...	४,०००	४,०००	
जनगणतान्त्रिक यमन					
१९८६	गृह युद्ध			१०,०००	
दक्षिण एशिया					
अफगानिस्तान					
१९७८-८९	गृह युद्ध/सोभियत हस्तक्षेप	१०,००,०००	
१९९०-२०००	गृह युद्ध			१०,००,०००	
बंगलादेश					
१९७१	गृह युद्ध/भारतीय हस्तक्षेप	१०,००,०००	५,००,०००	१५,००,०००	
१९७५-८९	चितागङ्गमा स्वायत्तताको संघर्ष			१,०००	
भारत					
१९४६-४८	विभाजनसँग सम्बन्धित आन्दोलन	८,००,०००	०	८,००,०००	
१९४७-४९	काश्मीरमार्गी भारत र पाकिस्तान	१,०००	२,०००	३,०००	
१९४८	भारत र हैदराबाद	१,०००	१,०००	२,०००	
१९६२	चीन-भारत युद्ध	१,०००	१,०००	२,०००	
१९६५	भारत र पाकिस्तान/कच्चको युद्ध	१३,०००	७,०००	२०,०००	
१९७१	भारत र पाकिस्तान (पाकिस्तानी गृह युद्धर्णग सम्बन्धित)	०	११,०००	११,०००	
१९८३	आसामको चुनावी हिंसा	३,०००		३,०००	
१९८३-२०००	शिख स्वायत्तता अभियान			२५,२००	
१९९०-२०००	काश्मीर	९,०००	२०,०००	२९,०००	
नेपाल					
१९९६-२०००	माओवादी विद्रोह र सरकार	५,०००	
पाकिस्तान					
१९७३-७७	बलुचीहरू र सरकार/अफगानी हस्तक्षेप	६,०००	३,०००	९,०००	
श्रीलंका					
१९७१	माओवादी र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००	
	सरकार र पृथकतावादी तमिल इलम भारतीय हस्तक्षेप/सिन्हाली पिपुल्स लिबरेरेशन फ्रन्टको हस्तक्षेप	१५,०००	
१९८३-८९					

१९९०-२००२	सरकार र तमिल इलम	५०,०००
सुदूर पूर्व बर्मा				
१९४८-५१	करेत विद्रोही र सरकार/चिनियाँ हस्तक्षेप	८,०००
१९५०	बर्मी कम्युनिष्ट पार्टी र सरकार	५,०००
१९८१-९३	सरकार र विपक्षी (मुख्यगरी करेन)	०	९,०००	९,०००
क्याम्बोडिया				
१९७०-७५	गृह युद्ध/इण्डोचिनियाँ द्वन्द्व	१,५६,०००
१९७५-७८	पोट सरकार र नागरिकहरू	१७,७०,०००	...	१७,७०,०००
१९९०-९४	सरकार र खमेरज	२५,०००
चीन				
१९४६-५०	गृह युद्ध	५०,००,०००	१२,००,०००	६२,००,०००
१९५०-५१	तिब्बत कञ्जा	०	१,०००	१,०००
१९५१-५३	कोरियामा चिनियाँ जनसेनाको मृत्यु (कोरियाली युद्धमा हेर्तुहोस्)			
१९५६-५९	तिब्बती विद्रोह	२,००,०००
१९८३-८४	सरकारी हत्याहरू	५,०००	०	५,०००
१९८९	तियनानमेन चोक	१,०००	०	१,०००
झाड्डोनेशिया				
१९४५-४६	स्वतन्त्रताको संघर्ष	४,०००	१,०००	५,०००
१९५०	मोलुकानहरू र सरकार	५,०००
१९५३	दारल इस्लाम र सरकार	१,०००
१९५६-६०	कम्युनिष्टहरू र सरकार	...		३०,०००
१९६५-६६	क. गर्ने प्रत्यन्पष्टिको आमहत्या	५,००,०००	०	५,००,०००
१९७५-८९	पर्वी टिमोरको कञ्जा	१,२०,०००	११,०००	१,३१,०००
२०००	टिमोरको जनमतसंग्रह पछिको घटना	२-३,०००	...	२-३,०००
२०००	आचे खेत्रको विद्रोह	२,०००	...	२,०००
कोरिया (उत्तर र दक्षिण)				
१९४८	योस्स विद्रोह	०	१,०००	१,०००
१९५०-५३	कोरियाली युद्ध (चिनियाँ जनसेना, अमेरिका र राष्ट्रमण्डलीय मृत्यु)	२८,२८,०००	१,६७,२००	४५,००,०००
लाओस				
१९६०-७३	गृह युद्ध/इण्डोचिनिया द्वन्द्व	१२,०००	१२,०००	२४,०००
१९७५-८७	सरकार/भियतनाम र नेशनल लिबरेसन फ्रण्ट	३०,०००	१०,०००	४०,०००
मलाया (अहिले मलेशिया)				
१९५०-६०	गृह युद्धमा संयुक्त अधिराज्यको हस्तक्षेप	१३,०००
फिलिपिन्स				
१९५०-५२	हुकबालाहप र सरकार	५,०००	४,०००	९,०००
१९७२-२०००	मुसलमानहरू (एमएनएलएफ, एमआइएलएफ), नर्याँ जनसेना र सरकार	१,००,०००	२०,०००	१,२०,०००
ताइवान (चीन)				
१९५४-५५	जनविद्रोह	५,०००
भियतनाम				

१९४५-५४	स्वतन्त्रता संघर्ष र फ्रान्स	३,००,०००	३,००,०००	६,००,०००
१९६०-७५	उत्तरी भियतनाम र दक्षिणी भियतनाम संयुक्त राज्य अमेरिका	१२,००,०००	१,१५,८००	२३,५८,०००
१९७९	चीन र भियतनाम	०	५६,०००	५६,०००
१९७९	कम्बोडियामाथि भियतनामी हमला	...	२५,३००	२५,३००
१९८०-८८	चीन र भियतनाम/सीमा	०	१,०००	१,०००
उप-सहारा क्षेत्र, अफिका अगोला				
१९६१-७५	स्वतन्त्रता संघर्ष र पोर्चुगल	३,००,०००	३,००,०००	६,००,०००
१९८०-९५	गृह युद्ध/क्युबाली-दक्षिण अफिकी हस्तक्षेप	१०,००,०००
१९९५-२०००	गृह युद्ध	१,००,०००
बुरुण्डी				
१९७२	हुतहरू र सरकार/आमहत्या	८०,०००	२०,०००	१,००,०००
१९८८	जनविद्रोह	२,००,०००	०	२,००,०००
१९९३	जनविद्रोह	२,००,०००	०	२,००,०००
क्यामरुन				
१९५५-६०	स्वतन्त्रताको संघर्ष र फ्रान्स	३२,०००
चाड				
१९६५-८९	सरकार र लिबियाका विपक्षी	२८,०००
इथियोपिया				
१९७८	सोमालियाको हमला	१,५०,०००
१९६२-८९	इरिट्रियन र अन्य विपक्षी र सरकार	१०,००,०००
१९९८	इथियोपिया- इरिट्रिया युद्ध	१,००,०००
धाना				
१९८१	कनकम्बा र नानम्बा	...		१,०००
गिनी-बिसाउ				
१९६२-७४	स्वतन्त्रताको संघर्ष र पोर्चुगल	५,०००	१०,०००	१,५०,०००
केनिया				
१९५२-६३	स्वतन्त्रताको संघर्ष र संयुक्त अधिराज्य	१,००,००० देखि ३,००,००० सम्म
लाइबेरिया				
१९९०-९५	गृह युद्ध	१,००,०००	...	१,००,०००
माडागास्कर				
१९४७-४८	स्वतन्त्रताको संघर्ष र फ्रान्स	३,०००	२,०००	५,०००
मोजाम्बिक				
१९६५-७५	स्वतन्त्रताको संघर्ष र पोर्चुगल	३०,०००
१९८१-८८	गृह युद्ध	१,००,०००
नामिबिया				
१९६७-८९	स्वापो स्वतन्त्रता र दक्षिण अफिका	१३,०००
नाइजेरिया				
१९६७-९०	गृह युद्ध	१०,००,०००	१,००,०००	२०,००,०००
१९८०-८१	कट्टरपन्थी मुसलमान र सरकार	५,०००

१९४८	कट्टरपन्थी मुसलमान र सरकार	१,०००
१९९९-	क्षेत्रीय जनविद्रोह	१०,०००	...	१०,०००
ख्वाण्डा				
१९५६-८५०	तुस्ती र सरकारबाट आमहत्या	१,०२,०००	३,०००	१,०५,०००
१९९०-९५		१०,००,०००
सिरालियोन				
१९९९-२०००	सरकार र विद्रोहीहरू	५०,०००	...	५०,०००
सोमालिया				
१९८०-९०	जनविद्रोह	५,०००	५,०००	१०,०००
१९९०-९३	जनविद्रोह	३,००,०००
दक्षिण अफ्रिका				
१९८५-८९	अफ्रिकी राष्ट्रिय कांग्रेस र इन्काशा	५,०००	...	५,०००
सुडान				
१९५५-७२	गृह युद्ध	५,५०,०००
१९८३-९०	गृह युद्ध	५,००,०००	१०,०००	५,९०,०००
१९९०-१९९५	गृह युद्ध	५,००,०००
१९९५-२०००	गृह युद्ध	१०,००,०००
युगाण्डा				
१९६६	बनगान्डानहरू र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००
१९७१-७८	इरी अमिनका आमहत्याहरू	३,००,०००	०	३,००,०००
१९७६-७९	तान्जानियाको हमला	...	३,०००	३,०००
१९८१-८५	ओबोटे सरकारबाट आमहत्या	३,००,०००	०	३,००,०००
१९८१-८८	राष्ट्रिय विद्रोही सेता र सरकार/एनआरए र विपक्षी	१,००,०००	६,०००	१,०६,०००
१९९०	विद्रोही सेता र सरकार	५०,०००	...	५०,०००
पश्चिम सहारा				
१९७५-८९	पोलिसारियो र भोरबको	४,०००	८,०००	१२,०००
जायर/कड्डो				
१९६०-६५	गृह युद्ध	१,००,०००
१९९६-९७	जायरमा हुतु शरणार्थीहरू	२,००,०००	०	२,००,०००
१९९८-२०००	गृह युद्ध	१५,००,०००
जामिब्या				
१९६४	जनविद्रोह	१,०००
जिम्बाब्वे				
१९७२-७९	बहुमतको शासनको लागि संघर्ष			१२,०००
१९७९-८७	सरकार र जापु, एमएनआर	२,०००	०	२,०००
दक्षिणी अफ्रिका				
अल्लेरिया				
१९५४-६२	स्वतन्त्रताको संघर्ष र फ्रान्स	१०,००,०००
१९६२-६३	विद्रोही नेता र सरकार	१,०००	१,०००	२,०००
१९९०-९५	सरकार र मुसलमान अतिवादीहरू	३०,०००
१९९३-२०००	सरकार र मुसलमान अतिवादीहरू			१,००,०००
मोरक्को				

१९५३-५६	स्वतन्त्रताको संघर्ष र फ्रान्स	३,०००	०	३,०००
ट्यूनिसिया				
१९५२-५४	स्वतन्त्रताको संघर्ष र फ्रान्स	३,०००	०	३,०००
रस, बाक्तन र स्वतन्त्र राज्यहरूको राष्ट्रपण्डिलका सदस्यहरू				
अर्मेनिया / अजरबैजान				
१९९२-९४	नागर्नो-काराबाखमाथिको युद्ध	...	१०,०००	१०,०००
चेचिया				
१९९४-९६	रस र चेचन विद्रोहीहरू	(चेचनहरू) ८०,०००
		...	१५,०००	(रसियनहरू) १५,०००
१९९९-२०००	रस र चेचन विद्रोहीहरू	(चेचन) १५,०००
		...	३,५००	(रसियन) ३,५००
पूर्व युगोस्लाभिया (सर्विया, क्रोएशिया, बोस्निया, हर्जगोभिना)				
१९९१-९६	गृह युद्ध			३,००,०००
जर्जिया			२,५००	२,५००
१९९४	गृह युद्ध र अब्खाजिया	...		
कोसोभो				
१९९८-९९	सर्विया र कोसोभेली विद्रोहीहरू	१०,०००	...	१०,०००
ताजिकिस्तान				
१९९२-९६	गृह युद्ध			१,००,०००
जम्मा				लगभग ४०, ९६८,००० (४ करोड ९० लाख जति)

“डेथ्स् इन वार्ट एन्ड कन्फिक्टस् इन ट्वेन्टीएथ सेन्चुरी”, कोर्नेल विश्वविद्यालय, शान्ति अध्ययन कार्यक्रम, सामयिक कार्यपत्र (सन् २००६)। अनलाइन लिंक- अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका लागि नेदरल्याण्ड इन्स्टिच्युट: <http://bit.ly/lvp1h> ●

दृन्द्रोत्तर देशहरूको सूची

नेपालमा जस्तै आन्तरिक दृन्द्र व्यहोरेका देशहरू विश्वमा थुप्रै छन् । तलको तालिकाले ती देशका नामहरू, दृन्द्रको मिति र वर्तमान अवस्थाबारे जानकारी दिन्छ । यो तालिका राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (युएनडीपी) ले सन् २००८ मा तयार गरेको हो । यो तालिकामा सन् १९९० मा शीतयुद्ध टुङ्गिएपछि अन्त्य भएका वा उल्लेखनीय रूपमा क्षीण बनेका आन्तरिक दृन्द्रहरू संलग्न छन् ।

क्र.सं.	देश	दृन्द्रको मिति काल	वर्तमान स्थिति
१	अफगानिस्तान	१९७८-१९९१, १९९१-२००२, २००५	विद्रोह जारी
२	अंगोला	(२००१) १९७५-१९९४, १९९३-२००२	शान्ति
३	अजरबैजान	१९९१-१९९४	शान्ति
४	बोस्निया र हर्जेगोभिना	(१९९०) १९९२-१९९५	शान्ति
५	बुरुण्डी	१९९१-२००२	शान्ति, तर लागू गर्ने चुनौती
६	क्याम्बोडिया	१९७०-१९७५, १९७८-१९९१	शान्ति
७	चाद	१९६५-१९८८, १९९०, २००६-२००७	पुनः विद्रोह जारी
८	कंगो (लोकतान्त्रिक गणतन्त्र)	१९९६-१९९७, १९९८-२००१	विद्रोह जारी
९	कंगो, गणतान्त्रिक	१९९३-१९९७, १९९८-१९९९	शान्ति
१०	कोट ई'भ्वा	२००२-२००४	
११	क्रोएशिया	१९९१-१९९३	शान्ति
१२	एल साल्भाडोर	(१९८०-१९९१) १९७८-१९९१	शान्ति
१३	एरेट्रिया	१९७८-१९९१	शान्ति, तर सीमा विवाद
१४	इथियोपिया	१९७४-१९९१	शान्ति, तर सीमा विवाद
१५	जर्जिया	१९९१-१९९४	शान्ति, तर भूमिसम्बन्धी समाधान अनिर्णीत
१६	ज्वाटेमाला	१९६५-१९९५	शान्ति
१७	गिनी-विसाउ	१९९८-१९९९	शान्ति
१८	हाइटी	१९९१-१९९५	अस्थिरता कायमै
१९	इण्डोनेशिया (आच्चे)	१९९०-२००६	शान्ति
२०	कोसोभो	१९९८-१९९९	शान्ति, तर अस्पष्ट स्थिति
२१	लेवनान	१९७५-१९९०	विस्तृत सम्झौता
२२	मोजाम्बिक	१९७६-१९९२	शान्ति
२३	नामिबिया	१९७३-१९८९	शान्ति
२४	लाहोरिया	१९८९-१९९०, १९९२-१९९७, १९९९-२००३	शान्ति
२५	नेपाल	१९९६-२००६	शान्ति (चैत २०६४ मा चुनाव)
२६	निकारागुआ	(१९८७-१९९१), १९७८-१९७९, १९७९-१९९०	शान्ति
२७	पपुआ न्यू गिनी	१९८९-१९९६	शान्ति
२८	स्वाप्नडा	१९९०-१९९३, १९९४, १९९८-१९९९, २००१	शान्ति
२९	सियरा लिओन	१९९१-१९९६, १९९७-२००१	शान्ति
३०	सोलोमन द्विहारू	१९९८-२००३	शान्ति
३१	सोमालिल्याण्ड क्षेत्र	१९८८-१९९१	भूमिसम्बन्धी समाधान अनिर्णीत
३२	श्रीलंका	१९८३-२००२, २००५	विद्रोह जारी
३३	सुडान (उत्तर/दक्षिण)	१९८३-२००२	शान्ति
३४	ताजिकिस्तान	१९९२-१९९७	शान्ति
३५	टिमोर-लेसे	१९७५-१९९९	शान्ति
३६	युगाण्डा	१९७९-१९९१	शान्ति

स्रोत: पोष्ट-कन्फिलक्ट इकनमिक रिकोभरी: इनेबलिङ् लोकल इनजेनिंजटी, युएनडीपी (सन् २००८), पृष्ठ ७ ।
इन्टररेट लिङ्क: <http://bit.ly/mQayqw> ●

सत्य निरूपण आयोग

नेपाल सरकार र कम्युनिष्ट पार्टी माओवादीबीच भएको वृहत् शान्ति सम्झौतामा व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताको परिपूर्तिका लागि सरकारले जुलाई २००७ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी विधेयकको मस्यौदा तयार गरेको थियो । नोभेम्बर २००८ मा सरकारले बेपत्तासम्बन्धी विधेयकको मस्यौदा जारी गयो । यी दुवै विधेयक अहिलेसम्म पारित भएका छन् । यी विधेयकहरूको मुख्य उद्देश्य दृन्घटको समयमा भएका अपराधहरूको सत्यतथ्य जम्मा पारी दृन्घटीडित तथा उनीहरूका परिवारहरूलाई न्याय र राहत पुऱ्याउने संयन्त्रको स्थापना गर्नु हो । सन् १९७० को दशकदेखि सत्य निरूपण आयोगहरू विश्वव्यापी रूपमा फैलिए आएका हुन् । सन् १९७४ र २००७ बीचको अवधिमा २८ वटा देशहरूमा कम्तिमा ३२ वटा सत्य निरूपण आयोगहरू स्थापना भएका छन् ।

- अर्जेन्टिना (बेपत्ता भएका व्यक्तिहरू सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग, १९८३)
- बोलिभिया (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग, १९८३)
- चाड (पूर्व राष्ट्रियति हाब्रे र उनका सहयोगीहरूद्वारा गरिएका अपराध र हिनामिना सम्बन्धी छानबिन आयोग, १९९१)
- चिली (सत्य र मध्यस्थता सम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग, २००३, राजनैतिक गिरफ्तारी र यातनासम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग, २००३)
- प्रजातान्त्रिक गणतान्त्रिक कंगो (सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग, २००३)
- ईब्वेडर (सत्य निरूपण र न्याय आयोग, २००३)
- एल सलभ्याडोर (सत्य निरूपण आयोग, १९९२)
- जर्मनी (जर्मनीमा सेड निरंकुशताको इतिहास र परिमाणको मूल्यांकनको छानबिनसम्बन्धी आयोग, १९९२)
- घाना (राष्ट्रिय मेलमिलाप आयोग, २००२)
- ग्रेनेडा (सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग, २००१)
- ग्वाटेमाला (मानवअधिकार उल्लंघनको ऐतिहासिक पुष्टिकरण र हिसात्मक क्रियाकलापबाट पीडित ग्वाटेमालाका जनताहरू सम्बन्धी आयोग, १९९७)
- हैटी (सत्य निरूपण र न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग, १९९५)
- इण्डोनेशिया (सत्य निरूपण र मेलमिलापसम्बन्धी आयोग, २००५)
- लाइबेरिया (सत्य निरूपण र मेलमिलापसम्बन्धी आयोग, २००५)
- मोरोक्को (समानता र मेलमिलाप आयोग, २००४)
- नेपाल (पञ्चायतकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू सम्बन्धी छानबिन आयोग, १९९०)
- नार्वाजेरिया (मानवअधिकार हनन सम्बन्धी छानबिन आयोग, १९९९)
- पनामा (सत्य निरूपण आयोग, २००१)
- पाराग्वे (सत्य निरूपण र न्याय आयोग, २००३)
- पेरु (सत्य निरूपण र न्याय आयोग, २०००)

- सेरा लिओन (सत्य निरूपण र न्याय आयोग, २००२)
- दक्षिण अफ्रिका (सत्य निरूपण र न्याय आयोग, २००२)
- दक्षिण कोरिया (शंकास्पद रूपमा मारिएका व्यक्तिहरू सम्बन्धी राष्ट्रिय सत्य निरूपण आयोग)
- श्रीलंका (दक्षिण, पश्चिम र सदारागामुवा प्रान्तमा वेपत्ता पारिएका र जबर्जस्ती हटाइएका सम्बन्धी राष्ट्रपतीय छानबीन आयोग, केन्द्रीय, उत्तर पश्चिमी, उत्तरी केन्द्रीय र उभा प्रान्तमा वेपत्ता पारिएका र जबर्जस्ती हटाइएका सम्बन्धी राष्ट्रपतीय छानबिन आयोग, उत्तरी र पूर्वीय प्रान्तमा वेपत्ता पारिएका र जबर्जस्ती हटाइएका सम्बन्धी राष्ट्रपतिय छानबीन आयोग)
- टिमोर लेस्टे (स्वीकरण, सत्य निरूपण र मेलमिलापसम्बन्धी आयोग, २००२)
- युगाणडा (युगाणडामा वेपत्ता पारिएका सम्बन्धी छानबिन आयोग, १९७४ र मानवअधिकार हनन् सम्बन्धी छानबिन आयोग, १९८६)
- उरुवे (वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था र कारणसम्बन्धी आयोग, १९८६ र शान्ति आयोग, २०००)
- संघीय गणतान्त्रिक युगोस्लाभिया (सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग, २००१)

स्रोत: एमनेष्टी इन्टरनेशनल : <http://bit.ly/jjPIy4> ●

उपयोगी जानकारीहरू

सरकारले द्वन्द्वपीडितहरूलाई के कस्ता अन्तरिम राहतको व्यवस्था गरेको छ ?

नेपाल सरकारले नागरिकलाई प्रदान गर्ने राहत, क्षतिपूर्ति र आर्थिक सहायताको व्यवस्थालाई पारदर्शी र न्यायोचित बनाउने उद्देश्यले २०६६ साल पौष १ गतेदेखि लागू हुने गरी “नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी कार्यविधि, २०६६” को व्यवस्था गरेको छ ।

मिति २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसीर ५ गते (विस्तृत शान्ति समझौता भएको दिन) सम्मको अवधिलाई नेपाल सरकारले द्वन्द्वको अवधि मानेको छ । यस द्वन्द्वकालमा तत्कालीन सरकार र एकिकृत नेक.पा. (माओवादी) पक्षबाट घटेका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडितहरूलाई राहत दिने व्यवस्था सरकारले गरेको छ ।

द्वन्द्वमा मृत्यु भएका व्यक्तिका आश्रितहरू, द्वन्द्वको क्रममा अपाङ्ग भएकाहरू, विस्थापित भएकाहरू, बेपत्ता भएका वा तिनका परिवारहरू, द्वन्द्वरत् पक्षहरूले अपहरण गरेका व्यक्तिहरू र क्षति पुन्याइएको जनधन आदिलाई ‘द्वन्द्वपीडित’ मानिएको छ ।

राहतका लागि शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयमा २ बटा निकायहरू स्थापना गरिएका छन् ।

१. **द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति, परिवार तथा संरचनाको लगत संकलन कार्यदल:** वि.सं. २०६४ मा स्थापना गरिएको यस कार्यदले बेपत्ता भएका, अपहरणमा परेका, टुहुरा, घाइते, अपाङ्ग र मृत्यु भएका, विस्थापित भएका व्यक्ति वा परिवारहरू, व्यक्तिगत सम्पत्तिको क्षति र ध्वस्त भएका भौतिक संरचनाहरूको विवरण संकलन गर्दछ । यस कार्यदलको म्याद २०६८ साल असार मसान्तसम्म रहेको छ ।

२. **राहत तथा पुनर्स्थापना एकाई:** सरकारले तयार गरेको निर्देशिका अनुसार यस एकाईले पीडितहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्दछ । यस एकाईको म्याद २०६८ साल असार मसान्तसम्म रहेको छ ।

राहतका किसिम

१. **द्वन्द्वका कारणले मृत्यु भएका व्यक्तिका हकदारले पाउने आर्थिक सहायता**

द्वन्द्वका कारण मृत्यु भएका व्यक्तिका हकदारले सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट रु. १ नाख प्राप्त गर्न सक्छन् । यो राहत प्राप्त गर्न निम्न कागजातहरूको साथमा निवेदन दिनुपर्छ:

१. नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र (नाबालकको हकमा जन्म दर्ता प्रमाणपत्र र निजको संरक्षकको नागरिकताको प्रमाणपत्र) ।
२. नाता प्रमाणित पत्र ।
३. सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाबाट नाबालकको संरक्षक भएको व्यहोरा प्रमाणित गरेको कागजात (नाबालकको हकमा संरक्षकले निवेदन गर्दा मात्र) ।

४. दुई प्रति हालसालै खिचेको फोटो (नाबालकको हकमा नाबालक र संरक्षक दुवैको २/२ प्रति)।
५. मृतकको मृत्युदर्ता प्रमाणपत्र (उपलब्ध भएसम्म मात्र)।

निवेदकले निवेदनको साथमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई मृत्युको कारण खुले प्रमाण उपलब्ध गराउनु पर्छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयले व्यवहारमा मान्यता दिने प्रमाणका केही उदाहरणहरूः

- सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले गरेको सर्जमिन कागज ।
- तत्कालीन सशस्त्र द्वन्द्वका विद्रोही पक्ष ने.क.पा. माओवादीले गरेको घटना प्रमाणीकरण पत्र ।
- स्थानीय शान्ति समिति वा राजनैतिक दलहरूले घटना सम्बन्धमा गरेको सिफरिस पत्र ।
- उक्त घटना घट्दा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सूचना ।

द्वन्द्वका कारण मृत्यु भएका व्यक्तिहरू भन्नाले तलका अवस्थाका व्यक्तिहरू पर्दछन् :

१. द्वन्द्ररत् पक्षहरूबाट चलेको गोली लागी मृत्यु भएका व्यक्तिहरू,
२. द्वन्द्वका सिलसिलामा बिच्छ्याइएको बारुदी सुरुङ्ग, विद्युतीय धराप आदिमा परी मृत्यु भएका व्यक्तिहरू,
३. द्वन्द्वका क्रममा भएको बम विष्फोटमा परी मृत्यु भएका व्यक्तिहरू,
४. द्वन्द्वका सिलसिलामा द्वन्द्ररत् पक्षको अपहरणमा परी मारिएको पुष्टि भएका व्यक्तिहरू,
५. द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्ररत् पक्षबाट गोली वा अन्य हतियार प्रहार गरी वा कुटपिट गरी मृत्यु भएका व्यक्तिहरू,
६. द्वन्दपछि पनि द्वन्द्वका समयमा छाडिएका बेवारिसे बम विष्फोटमा परी वा बारुदी सुरुङ्ग वा विद्युतीय धरापमा परी मृत्यु भएका व्यक्तिहरू,
७. द्वन्द्वका क्रममा वेपत्ता पारिएकाहरूमध्ये मृत्यु भएको भनी पुष्टि भएका व्यक्तिहरू,
८. द्वन्द्वका समयमा कर्तव्य पालनामा खटिएको अवस्थामा मृत्यु भएका सुरक्षाकर्मी तथा सरकारी कर्मचारीहरू ।

२. द्वन्द्वका कारण मृत्यु भएका मृतकको विधवाले पाउने अन्तरिम राहत

द्वन्द्वका कारण मृत्यु भएका मृतकको विधवाले सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला विकास कार्यालयबाट रु. २५ हजार पाउँछिन् । द्वन्द्वका क्रममा मृत्यु भएका व्यक्तिका विधवा पत्नी(हरू) ले पुनर्विवाह नगरेको हकमा मात्र राहत पाउँछन् । मृतकका एकभन्दा बढी पत्नीहरू छन् भने उनीहरूले बराबर दामासहीमा रकम पाउँछन् । तर सरकारी कोषबाट तलब सुविधा प्राप्त गर्ने व्यक्तिको पत्नीलाई यस्तो आर्थिक सहायता उपलब्ध हुँदैन ।

३. द्वन्द्वका कारण वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका नजिकका हकदारले पाउने आर्थिक सहायता

यस्तो अवस्थामा हकदारले सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट रु. १ लाख पाउँछन् । यसका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयले नजिकको हकदार वा नाबालकको हकमा संरक्षक यकिन गर्नुपर्ने

हुन्छ । यकिन गरेपछि जिप्रकाले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउँन शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको लगत संकलन कार्यदलमा विवरणहरू र सिफारिस पठाउँछ ।

४. द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत् पक्षहस्ताट ३० दिनभन्दा बढी अवधिसम्म अपहरण वा वेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा नजिकको हकदारले पाउने अन्तरिम राहत

यस्तो अवस्थामा पीडितहरूले सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट रु. २५ हजार पाउँछन् । राहत पाउँन कुनै पनि व्यक्ति द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत् पक्षहस्ताट ३० दिनभन्दा बढी अवधिसम्म अपहरण वा वेपत्ता पारिएको र सो अवधिपछि उक्त अवस्थाबाट मुक्त भएको हुनुपर्छ । द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत् पक्षहस्ताट अपहरण वा वेपत्ता पारिएको कारणाले क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी सम्बन्धित वा नजिकको हकदारले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्छ । यसका लागि स्थानीय स्तरको सिफारिस समितिले अपहरण वा वेपत्ता भएको व्यक्ति यकिन गर्नुपर्ने हुन्छ । यकिन गरेपछि शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको लगत संकलन कार्यदलमा विवरणहरू र सिफारिस पठाउँछ ।

५. द्वन्द्वका कारणले घाइते भएकाहरूलाई औषधोपचार गरिसके वापतको खर्च रकम सोधभर्ना सम्बन्धी व्यवस्था

जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट बिल भर्हइ अनुसार यस्तो राहत प्रदान गरिन्छ । द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वका कारण घाइते भएकाहरू वा शान्ति सम्भौतापाच्छि पनि सशस्त्र द्वन्द्वको समयमै बिश्याइएको बाल्दी सुरुङ्ग वा अन्य विष्फोटक पदार्थ विष्फोट भई घाइते भएकाहरूले यो राहत प्राप्त गर्न सक्छन् । त्यस अवधिमा द्वन्द्वका कारणले घाइते भएकाहरूले उपचार गराई आर्थिक सहायता प्राप्त गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा उपचार गराउँदा खर्च भएका सम्पूर्ण कागजप्रमाण साथमा राखी निवेदन दिनु पर्छ ।

घाइते व्यक्ति जिल्ला प्रशासन कार्यालयको सम्पर्कमा आएपछि उक्त कार्यालयले द्वन्द्वका कारणले घाइते भएको हो, होइन यकिन गर्छ । शान्ति सम्भौतापाच्छि पनि सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बिश्याइएको बाल्दी सुरुङ्ग वा अन्य विष्फोटक पदार्थ विष्फोट भई घाइते भएका निवेदनको हकमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले घटना र कारण प्रमाणित गर्छ र स्थानीय स्तरको सम्बन्धित अस्पताललाई उपचारको व्यवस्था मिलाउन सिफारिसका साथ पत्र लेख्छ ।

सरकारी वा सामुदायिक अस्पतालमा उपचार गर्दा लागेको अस्पतालको बिल बमोजिमको खर्चको सोधभर्ना बिरामी र कुरुवा गरी दुई जनाको आतेजाते खर्च भुक्तानी गर्ने व्यवस्था छ । साथै चिकित्सकको सिफारिस बमोजिम किनिएको औषधिको खर्च, भर्ना भएकोमा अस्पतालमा बस्दा सम्मको दैनिक रु. ७५ का दरले एकजना कुरुवालाई लाग्ने खर्च पनि दिइन्छ ।

गैरनाफामूलक सामुदायिक र सरकारी अस्पतालमा बाहेका निजी अस्पतालमा गराएको उपचार खर्चको भुक्तानी गरिदैन । नेपालभन्दा बाहिरको कुनै पनि देशमा जस्तोसुकै अस्पतालमा उपचार गराएको भएपनि सो खर्च भुक्तानी गरिदैन । गैरनाफामूलक सामुदायिक र सरकारी अस्पतालमा उपचार गरिएको भएपनि सो खर्चको रसिद नभएमा त्यसको पनि भुक्तानी गरिदैन ।

६. द्वन्द्वका कारणले घाइते भएकाहरूलाई औषधी उपचारसम्बन्धी व्यवस्था

जिल्ला प्रशासन कार्यालयको सिफारिसमा स्थानीय स्तरमा उपचार हुने भए सोही जिल्लाको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयबाट र केन्द्रीय स्तरको उपचार आवश्यक भए केन्द्रीय स्तरको अस्पतालबाट उपचार गराउने व्यवस्था छ । द्वन्द्व अवधिमा वा शान्ति सम्भकौता भइसकेपछि बम विषफोटमा परी घाइते भई हालसम्म उपचार गराइरहेको हकमा स्थानीय स्तरको उपचार हुन सक्ने रहेछ भने स्थानीय स्तरकै औषधोपचार समितिले सिफारिस गरी औषधोपचार सम्बन्धी व्यवस्था मिलाउँछ । स्थानीय स्तरमा उपचार हुन नसक्ने रहेछ भने उक्त समितिको सिफारिसमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयबाट केन्द्रीय स्तरको उपचारसम्बन्धी व्यवस्था गरिन्छ ।

स्थानीय स्तरको उपचारका लागि घाइते व्यक्ति जिल्ला प्रशासन कार्यालयको सम्पर्कमा आएपछि उक्त कार्यालयले द्वन्द्वका कारणले घाइते भएको हो होइन यकिन गर्छ र स्थानीय स्तरको सम्बन्धित अस्पताललाई उपचारको व्यवस्था मिलाउन सिफारिसका साथ पत्र लेख्छ ।

स्थानीय स्तरको उपचार गर्न आफ्नो लागेको खर्च माग गर्न स्थानीय स्तरको उपचार प्राप्त गर्न लागेको खर्च उपलब्ध गराई पाऊँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा घाइते वा निजका नातेदारले निवेदन दिनु पर्छ । निवेदनका साथमा निम्न कागजातहरू राख्नु पर्छ: चिकित्सकले यो यो औषधि किन्तु भनी स्वीकृति दिएको कागज (प्रेस्क्रिप्शन), माथि उल्लेख गरे अनुसारका औषधि खरिद गर्दाको औषधि पसल (फार्मेसी) ले दिएका बिलहरू (उक्त बिलहरू पछाडि सम्बन्धित अस्पतालले प्रमाणित गरेको हुनुपर्छ), उपचार गर्दा लागेका खर्चहरूको अस्पतालले दिएका बिलहरू, अस्पतालमा भर्ना भएको भए सो सम्बन्धी कागजातहरू, र घटनास्थल वा घरदेखि अस्पताल पुऱ्याउँदाको खर्च भएको कागजात ।

यसरी निवेदन प्राप्त भएपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालयले उक्त खर्च उपलब्ध गराइदिन सिफारिस पत्र आवश्यक कागजातहरू सहित राखी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयसँग निकासा माग गर्छ । उक्त रकम अर्थ मन्त्रालयले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयलाई निकासा उपलब्ध गराउँछ र स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा सम्बन्धित व्यक्तिले भूत्तानी पाउँने गरी निकासा पठाउँछ ।

स्थानीय स्तरको उपचार हुन नसक्ने भएमा सोको व्यहोरा खुलाई जिल्ला प्रशासन कार्यालयले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयलाई केन्द्रीय स्तरको उपचारको व्यवस्था मिलाउन सिफारिसका साथ पत्र लेख्छ ।

उक्त सिफारिस पत्रका साथ घाइते वा निजका आफक्तले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा निवेदन दिनु पर्छ । मन्त्रालयले सो पत्रको आधारमा अस्पतालमा उपचारको व्यवस्था मिलाउन पत्र लेख्छ । घाइतेले फेरि उपचार गर्नु पर्ने भएमा मन्त्रालयले डाक्टरको सिफारिस मार्ग छ ।

केन्द्रीय स्तरको उपचार गर्दा प्रायः गरी अस्पतालले नै खर्चको सोधभर्ना मन्त्रालयबाट पाउँछ । घाइते वा निजका नातेदारले औषधि खरिद गरेको भए मन्त्रालयमा आफै निवेदन दिनुपर्छ । सो निवेदनका साथ डाक्टरले दिएको प्रेस्क्रिप्शन, औषधि पसलबाट प्राप्त बिलहरू (अस्पतालले प्रमाणित गरेको हुनुपर्छ), अस्पताल आउँदा २ जनालाई लागेको हवाई टिकट वा बस टिकट खरिद गरेको प्रमाण, जाँदा वा फर्कदा सतह मार्गबाट २ जनालाई लाग्ने खर्चको अनुमानित रकम, कुरुवा खर्चका लागि भर्ना भई डिस्चार्ज भएको अस्पतालको प्रमाण

पेश गर्नुपर्छ । निवेदन र आवश्यक कागजात प्राप्त गरेपछि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा सचिवस्तरीय बैठक बसी सो उपर निर्णय गरी पीडितलाई चेकमार्फत भुक्तानी गरिन्छ । पीडित आफ्नो जिल्ला फर्किसकेको भए स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयमार्फत उक्त भुक्तानी गर्छ ।

सरकारी वा सामुदायिक अस्पतालमा उपचार गर्दा लागेको अस्पतालको विल बमोजिमको खर्चको सोधभर्ना, बिरामी र कुरुवा गरी दुई जनाको आतेजाते खर्च, चिकित्सकको सिफारिस बमोजिम किनिएको औषधिको खर्च, भर्ना भएकोमा अस्पतालमा बस्दा सम्मको दैनिक रु. ७५ का दरले एकजना कुरुवा खर्च जस्ता खर्चहरू पीडितले पाउँछ ।

७. दृन्धका कारण अपाङ्ग भएकाहरूलाई आर्थिक सहायता

सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार (पूर्ण अपाङ्गता निर्धारण भएमा रु. २ लाख र अन्य अपाङ्गता भएमा प्रतिशत कायम गरी रु. २ लाखको अनुपातमा सो बमोजिम) प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्तो राहत रकम ढूँढको अवधिमा ढूँढका कारण अपाङ्ग भएकाहरूले प्राप्त गर्न सक्छन् । यस्तो रकम प्राप्त गर्नको लागि प्रमाण (गा.वि.स. को सिफारिस, प्रहरी चौकीको सर्जिमिन मुचुल्का, उपचार गरेको भए सोको विल भर्पाईहरू) राखी जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई निवेदन दिनुपर्छ । निवेदन प्राप्त भएपछि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, औषधोपचार समितिले उक्त निवेदनमाथि छानबिन गर्छ । समितिका चिकित्सकहरूले अपाङ्गताको प्रकृति के हो स्पष्ट खुलाएर त्यसको निर्णय गर्दछन् । जिल्ला प्रशासन कार्यालयले शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयको लगत संकलन कार्यदलमा सो निर्णय सिफारिस गरी पठाउँछ ।

उक्त कार्यदलने आफूसँग भएको केन्द्रीय स्तरको ३ जना चिकित्सकहरूको टोली मार्फत अपाङ्गताको प्रकृति अनुरूप अपाङ्गताको प्रतिशत निर्धारण गर्छ र शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालयमा आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन सिफारिस गरी पठाउँछ । मन्त्रालयले उक्त विवरण बमोजिम पीडितहरूको विवरण र निर्धारित प्रतिशत बमोजिम रकम निकासा वा फुकुवाको आदेश राहत तथा पुनर्स्थापना एकाईमा पठाउँछ । उक्त एकाईले स्वीकृत भएका पीडितहरूको विवरण र खर्च गर्ने अद्वितीयारी पत्र सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई दिन्छ ।

पूर्ण रूपमा अपाङ्ग भएमा पाउने रकम रु. २ लाख । अन्य अपाङ्गता भएमा प्रतिशत कायम गरी रु. २ लाखको अनुपातमा सो बमोजिम गरिन्छ । उदाहरणको रूपमा, ५% कायम भएमा रु. १० हजार, १०% कायम भएमा रु. २० हजार, १५% कायम भएमा रु. ३० हजार, २०% कायम भएमा रु. ४० हजार, २५% कायम भएमा रु. ५० हजार, ३०% कायम भएमा रु. ६० हजार, ३५% कायम भएमा रु. ७० हजार, ४०% कायम भएमा रु. ८० हजार, ४५% कायम भएमा रु. ९० हजार, ५०% कायम भएमा रु. १ लाख, ५५% कायम भएमा रु. १ लाख १० हजार, ६०% कायम भएमा रु. १ लाख २० हजार, ६५% कायम भएमा रु. १ लाख ३० हजार, ७०% कायम भएमा रु. १ लाख ४० हजार, ७५% कायम भएमा रु. १ लाख ५० हजार, ८०% कायम भएमा रु. १ लाख ६० हजार, ८५% कायम भएमा रु. १ लाख ७० हजार, ९०% कायम भएमा रु. १ लाख ८० हजार, ९५% कायम भएमा रु. १ लाख ९० हजार, १००% कायम भएमा रु. २ लाख ।

८. द्वन्द्व पीडितका बालबालिका वा द्वन्द्व पीडित बालबालिकाले पाउने छात्रवृत्ति

यस्तो छात्रवृत्ति सम्बन्धित छात्र-छात्र अध्ययनरत् जिल्लाको जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट वितरण गरिन्छ । वितरण गर्ने छात्रवृत्ति रकमः कक्षा १ देखि ५ सम्मको लागि रु. १० हजार, कक्षा ६ देखि ८ सम्मको लागि रु. १२ हजार, कक्षा ८ देखि १० सम्मको लागि रु. १४ हजार, कक्षा १० देखि १२ वा प्रमाणपत्र तहसम्मको लागि रु. १६ हजार ।

यस्तो छात्रवृत्ति द्वन्द्वका क्रममा ज्यान गुमाएका वा बेपत्ता भएका व्यक्तिका ३ जनासम्म छोराछोरीलाई र अपाङ्ग भएका (पचास प्रतिशतभन्दा बढी) कुनै पनि बालबालिकाहरूलाई दिइन्छ ।

छात्रवृत्ति प्राप्त गर्ने हकदार बालबालिका आफैले वा ती बालबालिकाका आमा/बाबु वा संरक्षकले सम्बन्धित छात्र-छात्रा अध्ययनरत् जिल्लाको जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा निम्न कागजातहरू साथ निवेदन दिनुपर्छः

१. पीडितको बालबालिकासँगको नाता प्रमाणित, २. बालबालिकाको जन्मदर्ता वा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र र ३. अध्ययनरत विद्यालयको सिफारिस ।

द्वन्द्वका क्रममा ज्यान गुमाएका व्यक्तिका परिवार, बेपत्ता भएका व्यक्ति वा परिवार वा अपाङ्ग (पचास प्रतिशतभन्दा बढी) भएका व्यक्तिले छात्रवृत्ति पाउँछन् । यो छात्रवृत्ति अठार वर्षको उमेरसम्मका छात्र छात्रालाई, ३ जनासम्म छोराछोरीलाई मात्र दिइन्छ । छात्रवृत्तिको हकदार देशभित्रको कुनै पनि विद्यालयमा अध्ययन गरिरहेको, विद्यालय वा विश्वविद्यालयको औपचारिक शिक्षा लिइरहेको हुनुपर्छ ।

तीन जनाभन्दा बढी छोराछोरीलाई सो सुविधा दिइदैन । तह दोहोन्याउने छात्रछात्रालाई, विदेशमा कुनै पनि विद्यालयमा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीलाई, औपचारिक शिक्षा बाहेक अन्य तालिम तथा प्रशिक्षणमा लागेकाहरूलाई छात्रवृत्ति दिइदैन । कुनै छात्रछात्राले सरकारी वा गैरसरकारी संस्थाबाट छात्रवृत्ति रकम पाइरहेको भए त्यस्तो छात्रछात्रालाई दोहोरो पर्ने गरी सिफारिस गर्न वा छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउँन सकिदैन ।

९. द्वन्द्वका समयमा सरकारी कार्यालयले भाडामा लिएको घर क्षति भएकोमा वा अन्य कारणले घर क्षति भएकोमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

यस्तो क्षतिपूर्ति सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्राप्त हुन्छ । यसमा क्षति बराबरको मूल्याङ्कनपछि कायम हुन आउँने रकम प्राप्त गर्न सकिन्छ । घर क्षति भएको व्यक्ति वा निजका हकदारले क्षतिको आर्थिक सहायता पाऊँ भनी घर निर्माण गरिएको र घर क्षतिग्रस्त भएको वर्ष उल्लेख गरी, घरको सम्भव भएसम्म सबैतिरको फोटो, घर भाडामा लिन-दिन गरेको निर्णय र सोको सम्झौता पत्र संलग्न गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनु पर्छ ।

सरकारी निकाय र सुरक्षा निकायहरूले भाडामा लिएको घर द्वन्द्वरत् पक्षहरूद्वारा क्षति गरिएको भए क्षतिको मात्र मूल्याङ्कन गरी हुन आउँने रकम पाइन्छ । घर ज्यादै पुरानो भएको छ र उत्त घरको हास कट्टि (Depreciation) र अवशेष मूल्य काट्दा प्राविधिकले कायम गरेको क्षति अंकको १५

प्रतिशतभन्दा कम मूल्य हुन अउने भएमा विमा गरिएको भए विमा गरिएकै मूल्य र नगरेको भए प्राविधिकले कायम गरेको क्षति अंकको १५ प्रतिशत रकम खुद क्षति अंक कायम गरिनेछ ।

घर मर्मत गर्दा लाग्ने खर्च, घरका बाँकी रहेका अवशेषको मूल्य दिइदैन । वार्षिक ५ प्रतिशत हास कटि गरेर मात्र दिइन्छ । विमा गरिएको भए क्षति वापतको रकम दिइदैन ।

व्यक्तिगत सम्पति (चल सम्पति) क्षति भएकोमा क्षतिपूर्ति वापत सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट क्षति बराबरको रकम प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसको लागि व्यक्तिगत सम्पति क्षति भएको व्यक्ति वा निजका हकदारले क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी क्षति भएको सम्पति विवरण र प्रमाणासहित निवेदन दिनुपर्छ ।

१०. व्यक्तिगत सम्पति (चल सम्पति) क्षति भएकोमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

द्वन्द्व पीडितलाई सरकारले उपलब्ध गराउने राहतमा यस शीर्षक अन्तर्गत निम्न मापदण्डहरू निर्धारण गरिएको छ:

क) वस्तुगत सम्पति मूल्यांकनसम्बन्धी मापदण्ड

सि.नं.	क्षति भएको वस्तु मापदण्डको निर्धारित	अधिकतम अड्ड रु.
१.	सुन र सुनका गहनाहरू	८० हजार
२.	चाँदी र चाँदीका गहनाहरू	२५ हजार
३.	नगद	१० हजार
४.	भण्डारण गरेको खाद्यान्त (धान, गहुँ, मकै आदि)	७० हजार
५.	लत्ता कपडा (ओड्ने, ओछ्याउने, लगाउने लुगा आदि)	२५ हजार
६.	फर्निचर (टेबुल, कुर्सी, सोफा जस्ता काठका र अन्य सामानहरू आदि)	५० हजार
७.	पशुपंक्षी (गाई, भैंसी, भेडा, च्याढ्या, पंक्षी: कुखुरा, हाँस आदि)	२५ हजार
८.	अन्य धातु (फलाम, पित्तल, काँस आदि)	२५ हजार
९.	इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरू (कम्प्युटर, फ्रिज, रेडियो, स्टेरियो, डेक, सोलार प्यानल आदि)	५० हजार
१०.	डेकोरेशनका सामानहरू (विभिन्न किसिमका डेकोरेशनका सामानहरू)	१० हजार
११.	भाँडाकुँडा (थाल, कच्चेरा, कसौडी, डिक्ची आदि)	२० हजार
१२.	मेशिनरी औजारहरू	२० हजार
१३.	विविध सिफारिस अड्को	४०% कायम गर्ने

नोट: क्षति कायम हुन नसक्ने विषयहरू:

१. भरपाई, तमसुक, जगगा धनी दर्ता प्रमाणपूर्जा वा यस्तै अन्य कागजातहरू
२. किताबहरू
३. बहमूल्य पुरातात्त्विक वस्तुहरू, हिरा, मोती, मुगा आदि
४. मूर्तिहरू/पूजाका सामानहरू
५. जगगाको आयस्ता

**व्यापारिक प्रयोजनको लागि सञ्चय गरिएका तर कुनै आधिकारिक निकायबाट प्रमाणित नभएका
ख) कूल रकममा अपनाइने मापदण्ड**

१. रु. १० हजारसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा पूरै रकम उपलब्ध गराउने ।
२. रु. १० हजारभन्दा बढी रु. २५ हजारसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा रु. १० हजार पूरै उपलब्ध गराउने र त्यसपछिको बाँकी रकममा ५० प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
३. रु. २५ हजारभन्दा बढी रु. ५० हजारसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा रु. १५ हजार पूरै उपलब्ध गराउने र त्यसपछिको बाँकी रकममा ४० प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
४. रु. ५० हजारभन्दा बढी रु. १ लाखसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा रु. २० हजार पूरै उपलब्ध गराउने र त्यसपछिको बाँकी रकममा ३० प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
५. रु. १ लाखभन्दा बढी रु. ५० लाखसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा २५ प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
६. रु. ५० लाखभन्दा बढी रु. १ करोडसम्म क्षति भएको व्यक्तिहरूको हकमा २० प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
७. रु. १ करोडभन्दा बढीको जतिसुकै क्षति भएको भएपनि ७५ प्रतिशतको हिसाबले उपलब्ध गराउने ।
८. क्र.सं. १ देखि ७ सम्मको मापदण्ड अनुसार रकम उपलब्ध गराउँदा लगत्तै माथिल्लो क्र.सं. को हदभन्दा बढी रकमको हकमा मात्र पछिल्लो प्रतिशतबाट हिसाब गरिनेछ ।

११. सुरक्षा व्यवस्थापनको क्रममा कृषि गतिविधि गर्न नपाएर भएको क्षति सम्बन्धी व्यवस्था

सम्बन्धित सुरक्षा निकायको केन्द्रीय कार्यालय, संयुक्त सुरक्षा फौजले उपयोग गरेको रहेछ भने त्यस वापतको क्षतिपूर्ति उक्त संयुक्त सुरक्षा फौजको नेतृत्व गर्ने सुरक्षा निकायको केन्द्रीय संगठनले दिन्छ । यसमा क्षति बराबरको रकम क्षतिपूर्ति स्वरूप प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनु पर्छ । दृन्दको अवधिमा सुरक्षा व्यवस्थापनका लागि राखिएका सुरक्षा निकायहरूले कायम गरेको सुरक्षा क्षेत्रभित्र कृषि गतिविधि सञ्चालन गर्न नपाई क्षति भएकोमा यस्तो क्षतिपूर्ति पाउँन सकिन्छ ।

१२ दृन्दकालमा सुरक्षा निकायले प्रयोग गरेको भाडाका सवारी साधनको क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट क्षति बराबरको रकम पाउँन सकिन्छ । दृन्दकालमा सुरक्षा निकायले प्रयोग गरेका भाडाका सवारी साधनको क्षतिको क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी निवेदन दिनुपर्छ ।

कस्ता रकमको भुक्तानी पाइन्छ ?

- द्वन्द्वको अवधिमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने सिलसिलामा सुरक्षा निकायले प्रयोग गरेको भाडाका सवारी साधन द्वन्द्ररत् पक्षबाट क्षति पुऱ्याङ्गेको क्षतिको मात्र मूल्यांकन गरी हुन आउने रकम ।
- सवारी साधन ज्यादै पुराना भएको छ र उक्त साधनको हास कट्टि र अवशेष मूल्य काटदा प्राविधिकले कायम गरेको क्षति अंकको १५ प्रतिशतभन्दा कम मूल्य हुन आउने भएमा विमा गरिएको भए विमा गरिएकै मूल्य र नगरेको भए प्राविधिकले कायम गरेको क्षति अंकको १५ प्रतिशत रकम खुद क्षति अंक कायम गरिनेछ ।

कस्ता रकमहरूको भुक्तानी पाइदैन ?

- सवारी साधन मर्मत गर्दा लाग्ने खर्च दिइदैन ।
- सवारी साधनका बाँकी रहेका अवशेषको मूल्य दिइदैन ।
- सवारी साधन बनेको वर्ष ब्ल्यूकबाट यकिन गरेर वार्षिक ५ प्रतिशत हास कट्टि गरेर मात्र दिइन्छ ।
- विमा गरिएको भए क्षति वापतको रकम दिइदैन ।

१३ द्वन्द्वकालमा बन्द वा नाकाबन्दीको समयमा भएका सवारी साधन क्षतिवापत क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट क्षति बराबरको रकम पाउँन सकिन्छ । द्वन्द्ररत् पक्षबाट बन्दको कार्यक्रम राखिएको अवस्थामा सरकारको आक्षान अनुरूप सवारी साधन सञ्चालन गर्दा सवारी साधनहरू क्षति भएको हुनु पर्छ । यस्तो राहत प्राप्त गर्न सवारी साधनमा भएको क्षतिको क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनु पर्छ ।

कस्ता रकमको भुक्तानी पाइन्छ ?

- सवारी साधनको इन्जिन, च्यासिससमेत काम नलाग्ने भई पूर्ण रूपले क्षति भएको अवस्थामा क्षतिको ९० प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति वापत पाइन्छ ।
- इन्जिन र च्यासिस निबिग्निएको तर बडी ध्वस्त भएको अवस्थामा खुद क्षतिको ७५ प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइन्छ ।
- सामान्य वा आंशिक क्षति भएको अवस्थामा प्राविधिकबाट मूल्यांकन गराएको आधारमा कूल क्षतिको ५० प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति वापत उपलब्ध गराइन्छ । यसमा सवारी साधनको विमा गरिएको छ वा छैन भनेर बुझ्नु आवश्यक हुँदैन ।

कस्ता रकमहरूको भुक्तानी पाइदैन ?

- सवारी साधन मर्मत गर्दा लाग्ने खर्च दिइदैन ।
- सवारी साधनका बाँकी रहेका अवशेषको मूल्य दिइदैन ।
- सवारी साधन बनेको वर्ष ब्ल्यूकबाट यकिन गरेर वार्षिक ५ प्रतिशत हास कट्टि गरेर मात्र दिइन्छ ।
- विमा गरिएको भए क्षति वापतको रकम दिइदैन ।

१४. द्वन्द्वकालका अन्य अवस्थामा सवारी साधनहरू क्षति भएकोमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट क्षति बराबरको रकम पाउँन सकिन्छ । द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत् पक्षले आव्हान गरेको बन्द वा नाकाबन्दीको अवस्था बाहेक अन्य अवस्थामा द्वन्द्वरत् पक्षबाट सवारी साधन क्षति पुऱ्याइएको हुनुपर्छ । क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्छ ।

कस्ता रकमको भुक्तानी पाइन्छ ?

- सवारी साधनको इन्जिन, च्यासिससमेत काम नलाग्ने भई पूर्ण रूपले क्षति भएको अवस्थामा क्षतिको ९० प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति वापत उपलब्ध गराइन्छ ।
- इन्जिन र च्यासिस नबिग्रिएको तर बडी ध्वस्त भएको अवस्थामा खुद क्षतिको ७५ प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराइन्छ ।
- सामान्य वा आंशिक क्षति भएको अवस्थामा प्राविधिकबाट मूल्यांकन गराएको आधारमा कूल क्षतिको ५० प्रतिशत रकम क्षतिपूर्ति वापत उपलब्ध गराइन्छ । यसमा सवारी साधनको विमा गरिएको छ वा छैन भनेर बुझ्नु आवश्यक हुँदैन ।

कस्ता रकमहरूको भुक्तानी पाइदैन ?

- सवारी साधन मर्मत गर्दा लाग्ने खर्च दिइदैन ।
- सवारी साधनका बाँकी रहेका अवशेषको मूल्य दिइदैन ।
- सवारी साधन बनेको वर्ष ब्लूबुकबाट यकिन गरेर वार्षिक ५ प्रतिशत हास कट्टि गरेर मात्र दिइन्छ ।
- विमा गरिएको भए क्षति वापतको रकम दिइदैन ।

१५ द्वन्द्वकालमा सुरक्षा कायम गर्ने सिलसिलामा सुरक्षा निकायले कसैको सवारी साधनलाई भाडा नदिई प्रयोग गरेको भएमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था

यस्तो राहत रकम सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट १५ हजारदेखि ४० हजारसम्म पाउँन सकिन्छ । द्वन्द्वको अवधिमा द्वन्द्वरत् पक्षले आव्हान गरेको बन्द वा नाकाबन्दीको अवस्था बाहेक अन्य अवस्थामा द्वन्द्वरत् पक्षबाट सवारी साधन क्षति पुऱ्याइएको हुनुपर्छ । द्वन्द्वको अवधिमा सुरक्षा निकायले सवारी साधनलाई भाडा नदिई प्रयोग गरेको क्षतिपूर्ति पाऊँ भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिनुपर्छ ।

क्षति रकम भुक्तानी पाइन्छ ?

- क) ६ महिनासम्मको लागि एकमुष्ट रु. १५ हजार
- ख) ६ महिनादेखि १ वर्षसम्मको लागि एकमुष्ट रु. ३० हजार
- ग) १ वर्षभन्दा बढी समयको लागि एकमुष्ट रु. ४० हजार

१६. संस्कृत द्वन्द्वका क्रममा पीडित भएका व्यक्तिलाई रोजगार वा स्वरोजगार सेवा संचालन गर्ने व्यवस्था

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सेवा प्रदायक संस्थाहरूमार्फत यस्तो राहत वितरण गर्छ । यसमा विभिन्न तालिम, तालिम लिन लाग्ने खर्चहरू र कम्तिमा पचास प्रतिशत प्रशिक्षार्थीलाई रोजगारी सेवा सुविधा दिइन्छ ।

शसन्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएका, वेपत्ता पारिएका, अपाङ्ग भएका, आन्तरिक रूपले विस्थापित भएकाहरू वा तिनका आश्रितहरू (जस्तै विधवा) ले यो राहत पाउँछन् । यसका लागि सरकारबाट गठित लगत संकलन कार्यदलको प्रतिवेदनमा उनीहरूको अभिलेख भएको हुनुपर्छ । माथि उल्लेखित समूहहरूभित्र १८ वर्ष नपुगेका तर प्रचलित श्रम कानूनले काममा लगाउँन बाधा नपर्ने बालबालिका र दुहुरा बालबालिकाहरू पनि पर्न सक्छन् ।

तालिमका प्रकारहरू यस्ता छन्: ढकि, मुढा, कुचो बनाउने, कागजका सामान बनाउने, गाडेन डिजाइनर, स्टोभ, ग्याँस चुलो मर्मत, ढाका कुनाई, बाँसको तान, मेटल ग्रिल, सटर, मोबाइल मर्मत, सिलाई-कटाई, ऊनी सल बुनाई, पैलिक सेट जडान, चिया खेती तथा व्यवस्थापन, बेमौसमी तरकारी उत्पादन, सटरिड कार्फेन्टर, प्लम्बिङ, फर्निचर मेकर, कम्प्युटर सर्भिस टेक्निसियन, सोलास पिभि टेक्निसियन, साइकल तथा रिक्सा मेकानिक्स, अटो मेकानिक, हेयर एण्ड ब्युटी कल्चर, फोटोग्राफी, जुनियर बार्वर, ह्याणड इम्ब्रेडरी, नेपाली हाते कागज निर्माण, टेलर मास्टर, पम्प सेट मर्मत, मौरीपालन, सु मेकर, फेब्रिक पेन्टर, मोटर साइकल मर्मत, छाला वस्तु उत्पादन, डकर्मी, डाइभर (हेभी तथा लाईट), खाद्य प्रशोधन सम्बन्धी (जाम, जेली, स्क्वास आदि), जडिबुटी प्रशोधन, कुक, वेटर, बारम्यान, हाउसकिपर, टुरिष्ट गाइड, कुखुरा पालन आदि । जिल्लाको माग र सम्भाव्यता अनुसार तालिमको विषय थप गर्न सकिन्छ ।

तालिम लिने समय अवधि भरका लागि दिइने अन्य सुविधाहरू:

१. तालिम लिन आउँदा र तालिम सकिएपछि घर फर्कनका लागि एकमुष्ट रु. १ हजार दिइन्छ तर सो रकम तालिम पूरा गरिसकेपछि मात्र उपलब्ध गराइन्छ ।
२. तालिम अवधिभर प्रतिमहिना बस्तु र खानका लागि रु. ४ हजार ६ सय दिइन्छ ।
३. तालिम संचालन हुने संस्थामा तालिम लिनका लागि दैनिक जातेआते यातायात खर्च वापत प्रतिमहिना एकमुष्ट रु. १५ सय (तालिम दिने संस्थामा न्यूनतम २ किलोमिटर टाढाबाट आउनेहरूका लागि मात्र) ।
४. महिना प्रूरा नभएको तालिम अवधिको मासिक भत्ता र दैनिक यातायात खर्च उपलब्ध गराउँदा मासिक भत्ता र यातायात खर्चलाई दामासाहीले हिसाब गरी हुन आउने रकम उपलब्ध गराइनेछ ।

तालिम दिने र लिने प्रक्रियाहरू:

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले प्राविधिक तथा व्यवसायिक तालिम, रोजगार परामर्श सेवा, साना व्यवसाय/उद्योग सहयोग सेवा संचालन गर्ने सरकारी, गैर सरकारी वा नीजि संस्थाहरूको (सेवा प्रदायकको) छनौट गर्छ । ती संस्थाहरू छान्दा तिनले दिने तालिम र तालिमपछि प्रशिक्षार्थीहरूलाई उपलब्ध गराउन सक्ने रोजगार योजना समेतलाई हेरिन्छ । प्रशिक्षार्थीहरूलाई कम्तिमा ५० प्रतिशत रोजगार उपलब्ध गराउन सक्ने संस्थाको छनौट गरिन्छ ।

तालिम लिनको लागि द्वन्द्वपीडितहरूले निवेदन दिनुपर्छ । निवेदकहरूको छतौट समन्वय तथा अनुगमन समितिले गर्छ । सामान्यतया तालिमको अवधि ३ महिनादेखि ६ महिनासम्मको हुनेछ । यसरी दिइने तालिममा सामान्यतया २० प्रतिशत कक्षामा राखेर र ८० प्रतिशत काम गर्न सिकाएर तालिम दिइनेछ । जिल्लामा तालिम दिने उपयुक्त संस्था छैन भने वा प्रशिक्षार्थीको संख्या कम छ भने त्यस्ता जिल्लाका प्रशिक्षार्थीहरूलाई सेवा प्रदायकले अर्को नजिकको जिल्लामा तालिमको व्यवस्था मिलाउन सक्छ । तालिमको अनुगमन मन्त्रालयले गर्छ । स्थानीय स्तरको मूल्यांकन समन्वय तथा अनुगमन समितिले गर्छ । यसमा तस्वीर पक्षको संलग्नता पनि हुन सक्छ ।

सेवा दिने क्रममा विभिन्न निकायबाट भएका निर्णयमाथि चित्त नबुझेमा चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले उक्त काम भएको ३५ दिनभित्र मन्त्रालयका सचिव समक्ष उजुरी गर्न सक्छ र त्यसबाटे मन्त्रालयले १५ दिनभित्र निर्णय गर्ने व्यवस्था छ ।

थप विवरण र निवेदनका ढाँचाहरूको लागि ‘नागरिक राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी कार्यविधि, २०६६’ हेर्त सक्नुहुन्छ । यो इन्टरनेटबाट पनि डाउनलोड गर्न सकिन्छ: <http://bit.ly/g5eQJM> ●

स्थानीय शान्ति समिति

सरकारले विभिन्न राजनैतिक पार्टीहरू र नागरिक समाजको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्यहरू रहेका स्थानीय शान्ति समितिहरू गठन गरेको छ । बृहत शान्ति समितिहरू (२०६२) लगायतका विगतका शान्ति समितिहरू लागू गर्ने, सम्बन्धित द्वन्द्वपीडित र उनीहरूका परिवारका माग र सरोकारहरूलाई सम्बोधन गर्ने, स्थानीय स्तरमा द्वन्द्वका प्रभावहरू निर्मूल गर्ने, र शान्ति र न्यायका लागि संकेतण कालमा उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने कामको अनुगमन यी समितिहरूले गर्नेछन् । चैत २०८७ को सरकारी आँकडा अनुसार देशका ७३ जिल्लाहरूमा ९०० स्थानीय शान्ति समितिहरू गाउँ स्तरमा गठन भैसकेका छन् । संविधान सभाले संविधान लेखेर देशमा लागू गरिसकेपछि यी समितिहरू स्वतः खारेज हुनेछन् । जिल्ला स्तरका शान्ति समितिका सम्पर्क विवरणहरू तल दिइएको छ:

स्थानीय शान्ति समितिमा कार्यरत कार्यालय सचिवहरूको सम्पर्क नम्बर

सि.न.	नाम	ठेगाना	सम्पर्क नम्बर	कार्यालय	फोनस न.
१	शिव द्याल यादव	सिराहा	९८४२८७३६९६	सिराहा	...
२	ऐतमाया चेम्जोड	धनकुटा	९८४२३६४२९२	सुनसरी	...
३	शशीकला खतिवडा	तेहथुम	९७४२००२३६०	तेहथुम	०२६४६०९३३
४	राजकुमार चौधरी	उदयपुर	९८४२८२७८४८	उदयपुर	०३५४२०२८४
५	उत्तम खड्का	भोजपुर	९७४२०३७५७३	भोजपुर	०२९-४२०५१७८५०३
६	राजेन्द्र सुब्बा	मोरड	९८४१३८०५५०	पाँचथर	०२४-५२०५०९
७	अर्चना खतिवडा	धनकुटा	९८४२०९४५४३	धनकुटा	...
८	आइतविर बमजन	इलाम	९७४९९४९४६२	इलाम	०२७५२०९८८/५२१७७९
९	कृष्णकुमार राई	धनकुटा	९७४३०३४२२७	खोटाड	०३६४२०५५५
१०	टिकाराम श्रेष्ठ	संखुवासभा	९८४२०७८३५३	संखुवासभा	०२९-५६०५३३
११	चुडामणि आमागाई	मोरड	९८४२०९७६००	मोरड	...
१२	सपना प्रधान	धनकुटा	९८४२११६३८७	ताप्लेजुड	०२४-४६०५६६
१३	चन्द्रदिप राई	भोजपुर	९८४१०७७१७९	ओखलढुङ्गा	...
१४	विजय तिमिल्सिना	झापा	९८४२६३७२२३	झापा	०२३-५४२९०८
१५	प्रकृति भट्टराई	मोरड	९८४२०१०७०६	सप्तरी	०३१-५२२१३१
१६	खगेन्द्र ब.तामाड	भोजपुर	९८४२३११०५१	सोलुखुम्बु	०३८-५२०२०८
१७	नगेन्द्रप्रसाद रिजाल	ललितपुर	९८४१३०६००७	काठमाडौं	४३५७८५१
१८	अधिक बडाल	काञ्चेरपलाञ्चोक	९८४१३७७२४७	काञ्चेरपलाञ्चोक	...
१९	दिनेश लामिघाते	सिन्धुपाल्चोक	९८५१०००४९५	सिन्धुपाल्चोक	०११-६२०३८०
२०	दिपेन्द्र ढकाल	मकवानपुर	९८४५१२५२६६	मकवानपुर	...
२१	विकास गिरी	काञ्चे	९८४१३६६३२९	भक्तपुर	६६१९२९६
२२	मीना शर्मा	चितवन	९८४१७६२६५७	रामेश्वरप	...
२३	कुसुम ढकाल	रसुवा	९८४१११११११	रसुवा	...

२४	मीना शर्मा	...	९८४७६२६५७	चितवन	०५६-५३३८३१
२५	सिकिन्द बैठ	रौतहट	९८४५२५६१०९	बारा	...
२६	उमा अधिकारी	मकवानपुर	९८४५१४७२००	पर्सा	...
२७	रमेश श्रेष्ठ	...	९८४१४३१८२६	दोलखा	०४९-४२१३३९
२८	राधेश्याम महर्जन	ललितपुर	९८५१०७२०३	ललितपुर	५०००१९०
२९	उषाकिरण तिमिल्सना	नुवाकोट	९८५११३०८४५	नुवाकोट	०१०-५६०२७७
३०	भद्रराज भण्डारी	...	९८४५०३७७७५	सिन्धुली	०४७-५२०५९१
३१	चन्देश्वर यादव	सर्लाही	९८०२३१९६०६	सर्लाही	०४६-५२०१७४
३२	निलमकुमारी सिंह	पर्सा	९८४१५७६७०९	महोत्तरी	...
३३	कल्पना आचार्य	धनुषा	९८४१११८४६१	धनुषा	०४९-५२०४५०
३४	दामोदर घिमिरे	रुपन्देही	९८४१५८३७८३	पाल्पा	०७५-५२०१६९
३५	शुशिला भुसाल	रुपन्देही	९८४७०३७७३४	रुपन्देही	०७१-५२४३६६
३६	कपिल न्यौपाने	तान्तेन, पाल्पा	९८४७०२९०९२	बागलुड	...
३७	सावित्रा घिसिङ	नुवाकोट	९८४११४८९२४	धादिङ	०१०-५२०२७७
३८	सन्तोष भट्टराई	रौतहट	९८४१५०९८५९	रौतहट	...
३९	रन्जु शर्मा काफ्ले	बर्दिया	९८४१८०६०२५	तनहुँ	०६५-५६११४०
४०	कृष्णबहादुर वि.क.	गुल्मी	९८४७०४९६८४	गुल्मी	...
४१	समिता थकाली	मुस्ताङ	९८४१५८६३५१	मुस्ताङ	०६९-४४०१८८
४२	खद्रबहादुर नेपाली	कास्की	९८४६०८१९९३	कास्की	०६९-४६३३१०
४३	डिलकुमारी शर्मा	पर्वत	९८४७६२६१६५	पर्वत	०६७-४२११७२
४४	कविन्द्रराज पौडेल	कास्की	९८४६०८०७६०	मनाङ	...
४५	कोपिला गिरी	स्पाडजा	९८४६१३४६००	स्पाडजा	०६३-४२०२११
४६	उमेश अधिकारी	रुपन्देही	९८४७२५२०७०	नवलपरासी	०७८-५२१०५२
४७	प्रेमनाथ ज्वाली	रुपन्देही	९८५७०२३६२४	अर्घाखाँची	...
४८	कमल ज्योति कोइराला	कास्की	९८४६२८६३७१	म्यागदी	०७७-४२०७३१
४९	पुस्पराज आचार्य	कालिकोट	९८४८०५१९८	कालिकोट	०८७-४४०२११
५०	तिर्थराज जी.शी.	दैलेख	९७४८०२०५७९	दैलेख	०८९-४२०४०५
५१	गणेशबहादुर ओली	दाढ	९८४७८२४९९९	दाढ	...
५२	गृभान के.सी.	सल्यान	९८४७८३१७८४	रोल्पा	०८६-४४०१३३
५३	नवराज उपाध्याय	हुम्ला	९८४८३०४८७१	हुम्ला	...
५४	पुस्तक चन्द	रुकुम	९८४१५७००३४	रुकुम	०८८-५३०१७
५५	भैरवबहादुर धरौला	डोल्पा	९८४१०३८७६६	डोल्पा	०८७-५५००३३
५६	शुशिल ज्वाली	बर्दिया	९८४१६१९९९३	बर्दिया	...
५७	रामबाबू वि.सी.	सुखेत	९८४८०३९५९९	सुखेत	...
५८	सरोजकुमार पोखरेरे	अर्घाखाँची	९८४१४३७२२१	बाँके	०८९-५२७८८६
५९	धनबहादुर महत	जुम्ला	९८४९२०५५९८	जुम्ला	०८७-५२०३१०

६०	लोकेन्द्र ब. कार्की	मुगु	९८४८१८५४९३	मुगु	...
६१	विजयप्रकाश चन्द्र	जाजरकोट	९८४८१३६३७७	जाजरकोट	०८९-४३०९३०
६२	सुन्दरमणि पोखेल	प्युठान	९८४८१६६६६२६	प्युठान	०८६-४२०२२४
६३	युवराज वली	सल्यान	९८४८७३००८७	सल्यान	०८८-५२०९९७
६४	...	कञ्चनपुर	...	कञ्चनपुर	...
६५	निर्मलाकुमारी बम	बैतडी	९७४९०८११७०	बैतडी	०९५-५२०३०९
६६	डम्बर ब. थापा	डडेलधुरा	९८४८७६५०४०	डडेलधुरा	०९६-४२०७०९
६७	शारदा जोशी	डोटी	९८४८४३१७९०	डोटी	...
७८	खोश्वरी ओझा	डोटी	९७४९००२३२६	कैलाली	...
७९	गोकुल ब. सिंह	बझाड	९७४९१२००९३४	बझाड	०९२-४२१२२४
८०	लिलाराज के.सी. धामी	अछाम	९७४९००४०४३	अछाम	...
८१	विनोद सिंह रावत	दार्चुला	९८४९५६६०७१	दार्चुला	०९३४२०४४९
८२	नैनबहादुर बोहरा	बाजुरा	९८४८४७१६३२	बाजुरा	...
८३	शिवहरि तिमिल्सिना	गोरखा	९८४९७२१७७७१	गोरखा	०६४४२०२३६
८४	यमुना मरासिनी	रुपन्देही	९८४७०३४९८८	कपिलवस्तु	...
८५	...	लमजुङ	९८४७६३४५४२	लमजुङ	०६६-५२०९३४

स्रोत: शान्ति तथा पुनर्स्थापना मन्त्रालय ●

द्वन्द्व र मानसिक आघातको निदान

द्वन्द्वका हिंसा र क्रूरताबाट पीडित बनेका, तिनको अनुभव गरेका र साक्षी रहेका कतिपय मानिसहरूले चिन्ता, उदाशीपना र मानसिक तथा शारीरिक पीडाका लक्षणहरू देखाउँछन् ।

खास गरेर द्वन्द्वबाट गुज्जिएका महिला र बालबालिकाहरूका लागि मानसिक आघातको निदान अत्यावश्यक छ । द्वन्द्वका कारण पति गुमाएका, अस्मिता लुटिएका, छोराछोरी गुमाएका महिलाहरू सामाजिक एकांकीपना, वहिस्करण, अपहेलना र आर्थिक कठिनाइ भोग्न बाध्य छन् । आफ्ना आमाबाबु गुमाएका, युद्ध लड्न बाध्य तुल्याइएका वा हिंसाको साक्षी बनेका बालबालिकाहरूमा मानसिक आघात सहने भावात्मक विकासको अभाव हुन्छ । त्यसै गरी द्वन्द्वकालमा हिंसाको तारो बनेका दलित वा उपेक्षित समुदायहरू सामाजिक एकांकीपना, अपहेलना र दिमागी वा मनोसामाजिक तनाव भोग्न पुग्छन् ।

आफ्नो घर र परिवारबाट विस्थापितहरू पनि मानसिक आघातबाट ग्रस्त हुन्छन् । सन् २००३ मा सूर्यवहादुर थापा र एडवार्ड हौफले अन्तरिक रूपमा विस्थापित २९० व्यक्तिहरूबाटे गरेको एक अध्ययन अनुसार लगभग सबैजनामा द्वन्द्वको त्रास पाइएको थियो र ५३.४ प्रतिशतमा ‘पोष्ट ट्रउमाटिक स्ट्रेस डिसअर्डर’ (पिटिएसडी) का लक्षणहरू देखिएका थिए । लगभग ८१ प्रतिशतमा चिन्ता लाग्ने (anxiety) र ८० प्रतिशतमा उदाशीपना (depression) का लक्षणहरू थिए ।

द्वन्द्वपीडितहरूको संख्या धेरै भएकोले प्रायः गरी उनीहरूलाई परामर्श सेवा पनि उपलब्ध छैन । द्वन्द्वले जनताको ठूलो समूहलाई मानसिक रूपमा आघात पुऱ्याएको भएतापनि आजको नेपालको यथार्थता यही हो ।

द्वन्द्व पीडितहरूको हितमा परोपकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट केही कामहरू भने भएका छन् । उदाहरणका लागि, रेडक्रसको अन्तराष्ट्रिय समिति (आईसिआरसी) ले स्थानीय संस्थाहरूको साझेदारीमा वैपत्ता नातेदारहरूका परिवारको बाहुन्यता रहेका बिंदियासहित नौवटा जिल्लामा परामर्श सेवा शुरू गर्यो । सेन्टर फर भिक्टिम अफ टर्चर (सिभिआईसीटी) अर्को त्यस्तो संस्था हो जसले द्वन्द्व पीडितहरूलाई मनोवैज्ञानिक परामर्श सेवा प्रदान गर्दछ ।

खासगरी रुवान्डा, बोस्निया र कोसोभोमा भएका द्वन्द्वपछि सन् १९९० देखि मानसिक आघातको निदानले बढ्दो ध्यान आकर्षण पाएको छ । यो इष्ट टिमोर र एंगोलामा अन्तरसमूह क्षमाशीलताको रूपमा, दक्षिण अफ्रिकामा मानसिक आघातको साक्षी बन्दै क्षमाशीलताको रूपमा, एंगोलामा अभिव्यक्तिका कलाहरू (चित्रकला, गीतसंगीत, नृत्य, कथावाचन, नाटक, आदि) को रूपमा अभ्यास गरिएको छ ।

मानसिक आघातबाट ग्रस्त व्यक्तिहरूले आफ्ना मित्रजन, परिवार र समाजसँग हेलमेल गर्ने सामर्थ्य गुमाउने हुँदा द्वन्द्वपछि पुनर्निर्माणका प्रयासहरूमा उनीहरू चुनौतिको रूपमा उभिन्छन् । उनीहरूलाई त्यस्तै अवस्थामा छोडियो र उपेक्षा गरियो भने उनीहरू बदला र हिंसात्मक प्रतिशोधमा उत्रने खतरा बढ्छ ।

मानसिक आघातको सामना

मानसिक आघातबाट पीडित मानसिकहरूले सामान्यतः प्रवल भावना र संवेदनाको अनुभव गर्न्छ जसले उनीहरूको मानसिक अवस्थालाई नकारात्मक प्रभाव पार्छन् । विगतमा उनीहरूले बोध गर्ने उपायहरू क्षितिग्रस्त वा ध्वस्त बन्न पुर्णछन् । उनीहरूले आफूलाई कर्तृ हराएको, दिश्भ्रमित भएको र क्षमताहीन बनेको महशुस गर्न्छ । घटना भएको केही दिन वा हप्तासम्म यस्ता लक्षणहरू पीडितहरूमा कायमै रहे भने उनीहरू चिकित्सकीय उपचारको आवाश्यकता पर्ने एनजाइटी डिसअर्डर अथवा पिटिएसडी भन्ने अवस्थाबाट ग्रस्त बनेका हुन सक्छन् ।

पिस बिल्डिङ: अ फिल्ड गाइड (२००१) नामक पुस्तकमा मेलमिलाप सम्बन्धी विशेषज्ञहरू हुयगो भ्यान डर मर्वे र ट्रेसी भिन्निंगसले द्वन्द्वपछिको मानसिक आघातलाई मानव निर्मित हिंसा (जस्तै: युद्ध, शिविरमा बन्दी रहेको अनुभव, यातना, अन्य किसिमका उत्पीडनहरू) को रूपमा वर्णन गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार मानसिक आघातका घटनाहरूमा निम्न कुराहरू पर्न्छन्:

- व्यक्तिगत जीवन वा शारीरिक अखण्डतामाथिको खतरा
- कुनै व्यक्तिको उत्कट भय, असहायपना वा त्रासदीपूर्ण प्रतिक्रिया
- आफ्ना छोराछोरी, श्रीमान वा श्रीमती, वा अन्य नजिकका नातेदार वा साथीहरू प्रतिको गम्भीर धम्की वा चोट
- आफ्नो घर वा समुदायको अचानक विनाश
- शारीरिक हिंसा वा दुर्घटनाका कारण आफ्नै अगाडि कोही व्यक्ति हालै घाइते भएको वा मारिएको देखु

मर्वे र भिन्निंगका अनुसार मानसिक आघातको प्रक्रियाका तीन प्रमुख चरणहरू हुन्छन्:

१) **प्रभावको चरण:** यो चरण सामान्यतः क्षणिक हुन्छ वा मानसिक चोट पुऱ्याउने घटनाको दुइदेखि तीन दिनसम्म देखिन्छ । पीडित भावनात्मक रूपमा अचेत देखिन्छ; ऊ स्तब्ध अवस्थामा हुन्छ र त्यस घटना वा अवस्थाको यथार्थताबाटे सचेत नरहत सक्छ । व्यक्तिले अत्याधिक भावनाहरू देखाउन सक्छ; उसले रुने वा कराउने गर्न सक्छ, वा केही नभएको जस्तो व्यवहार देखाई नितान्त शान्त रहन सक्छ ।

त्यस्तो मानसिक आघात वा चोटबाट पीडितलाई 'पारिवारिक' सहयोग, सान्त्वना र मार्गनिर्देशन चाहिन्छ । उसलाई सुरक्षित वातावरणमा राखिनु आवाश्यक हुन्छ । उसका नातेदारलाई खोजिदिनु पर्न र चिकित्सकीय ध्यान दिनुपर्न । व्यक्तिलाई आफ्नो कथाव्यथा भन्न प्रोत्साहित गर्ने तर त्यसो गर्न जबरजस्ती नगर्न । मानसिक आघातप्रतिको उनीहरूको प्रतिक्रिया त्यस्तो परिस्थितिमा सामान्य भएको आभास उनीहरूलाई दिलाउनुपर्न ।

२) **समेटिने चरण:** यो चरणमा आफूले द्वन्द्वपछि भोगेको अनुभवको स्वभावबाटे पीडितहरूले बुझ्न थाल्छन् र रीस, दुःख वा ग्लानी जस्ता भावनाहरू अभिव्यक्त गर्न थाल्छन् । मानसिक चोट र तनावसम्बन्धी लक्षणहरूको विकास शुरु हुनसक्छ । पीडितलाई आफ्नो अनुभव बाढन मन लाग्छ । उनीहरूलाई खुलेर भावना साट्न प्रोत्साहन गर्नुपर्न र उनीहरूको व्यवहार सामान्य भएको आभाष दिलाउनुपर्न । व्यक्तिलाई व्यवसायिक परामर्श

लिन सल्लाह दिनुपर्छ । परामर्श सेवा उपलब्ध छैनन् भने मानसिक आघातको निरुपण गर्न अरु पीडितहरूसँग विभिन्न सांकेतिक कार्यक्रमहरूमार्फत आफ्ना कथाहरू साटासाट गर्ने जस्ता परम्पारिक उपचारका उपायहरू अपनाउँन हैसला दिनुपर्छ । यिनले उनीहरूलाई आफ्नो कथा व्यथाहरू सम्भन, त्यसलाई पुनः स्पार्न गर्न र मानसिक आघातबाट मुक्त हुन सहयोग पुऱ्याउँछन् ।

मर्वी र भेनिंगसका अनुसार यस चरणमा निम्न कुराहरू पर्छन्:

उनीहरूलाई के भएको थियो, विस्तृत रूपमा उनीहरूको कथा व्यथा उनीहरूलाई भन्न दिदा त्यो घटना कम त्रासदीपूर्ण हुन्छ र त्यो कमै मात्र उनीहरूको नियन्त्रणभन्दा बाहिर रहन्छ ।

विद्यमान परिस्थितिमा उनीहरूले आफूले सबौदो भूमिका निर्वाह गरेको र उक्त घटना उनीहरूको नियन्त्रणभन्दा बाहिर रहेको महसुस गराउन उक्त घटनामा आफ्नो भूमिकाबारे पीडितका अनुभूतिहरूलाई पुनःरूपाङ्कन गर्ने सामना गर्ने क्षमतालाई विकसित र दीगो गर्ने – आफ्ना दैनिक क्रियाकलापमा पीडितहरूले शक्तिहीन महसुस गर्न्छ, उनीहरूको सामना गर्ने क्षमता पुनर्थापित गर्न उनीहरूलाई सहयोग चाहिन्छ । उनीहरूको काम गरिदिएर तभई बरु उनीहरू स्वयंले परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्न सक्ते बनाउन उनीहरूलाई उपायहरू विकसित गर्न यस्तो सहयोग गर्नुपर्छ ।

3) **अनुकूलनको चरण:** यो चरणमा पीडितले आफूमा रहेको मानसिक आघातलाई एउटा सम्भन्नाको रूपमा लिने गर्छ र त्यो आघातले पीडितलाई त्यति विव्हल बनाउँदैन । धेरैजसो घटनामा पीडितहरू आफ्नो पहिलाको जस्तो स्वाभाविक अवस्थातिर फकिने गर्न्छन् । तर, द्वन्द्वको आघातले मानिसको जीवनलाई परिवर्तन गर्छ र त्यसले संबेगात्मक दाग पनि छोडन सक्छ । कोही भने त्यस्तो मानसिक आघात भेलेर अझ परिपक्व र बलियो भएर आउँछन् । अस्प्रतिको विश्वास सुस्तरी पुनः विकसित हुँदै जान्छ । ती व्यक्तिमा मानिससँग भावात्मक रूपमा हैलमेल गर्ने क्षमता बढ़दै जान्छ र जीवनका अरु क्रियाकलापमा संलग्नता बढ़दै जान्छ । यो चरणमा व्यक्तिलाई सहयोग र हैसलाको आवश्यकता पर्दछ ।

त्यसबाहेक मानसिक आघातका अरु थुपै सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र व्यक्तिगत कारणहरू पनि हुनसक्छन् । मानसिक आघात पुगेका व्यक्तिहरूसँग मात्र व्यवहार गरेर पर्याप्त हुँदैन । राज्यका बचाउ, सुरक्षा र न्यायका निकायहरूप्रति विश्वास पुनर्थापित गर्ने प्रयास पनि गर्नुपर्दछ ।

पिस बिल्डिङ: अ फिल्ड गाइड (लिन रिनर प्रकाशन, सन् २००९), पृष्ठ ३४३ देखि ३५१ मा आधारित ।

सान्दर्भिक केही संघ-संस्थाहरू

शान्ति र द्वन्द्वको क्षेत्रमा काम गर्ने केही संघ-संस्थाहरू निम्न अनुसार रहेका छन्:

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

नेपाल सरकार

सिंह दरवार, काठमाडौं, नेपाल

फोन: +९७७ १ ४२९११८९, ४२९१०९०,

४२९११७६, ४२९१०२२

फ्याक्स: +९७७ १ ४२९११८६ र ४२९११७३

ईमेल: info@peace.gov.np

वेब साइट: <http://www.peace.gov.np>

नेपाल शान्ति ट्रस्ट कोष

सिंह दरवार, काठमाडौं, नेपाल

फोन: +९७७ १ ४२९१५५२, ४२९१०९७, ४२०००५६,

फ्याक्स: ००९७७-१-४२९११८६

ईमेल: info@peace.gov.np

वेब साइट: <http://www.nptf.gov.np>

आपतकालीन शान्ति सपोर्ट प्रोजेक्ट

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय

सिंह दरवार, काठमाडौं, नेपाल

फोन:

फ्याक्स:

ईमेल:

वेब साइट: <http://www.epsp.gov.np/>

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

प्रधान कार्यालय, काठमाडौं

हरिहरभवन, पुन्चोक, ललितपुर, नेपाल

जी.पी.ओ. बक्स: ९९८२, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ००९७७-१-५०९००९५ (हिँटक लाइन)

फ्याक्स: ००९७७-१-५५४७९७३

ईमेल: nhrc@nhrcnepal.org

ईमेल: complaints@nhrcnepal.org

वेब साइट: <http://www.nhrcnepal.org>

पर्वान्चल क्षेत्रीय कार्यालय, विराटनगर

जी.पी.ओ. बक्स: १८७, बरगाढी, विराटनगर, मोरङ्ग

फोन: ००९७७-(०)२९-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स: ००९७७-(०)२९-४६११००

ईमेल: nhrcbrt@nhrcnepal.org

मध्यमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, जनकपुरधान

पोष्ट बक्स: ५०, जनकपुरधान, धनुषा

फोन: ००९७७-(०)४९-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स: ००९७७-(०)४९-५२७२५०

ईमेल: nhrcjnk@nhrcnepal.org

पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, पोखरा

जनप्रभा मार्ग-८, पोखरा, नेपाल

पोष्ट बक्स: ७२, पोखरा

फोन: ००९७७-(०)६९-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स: ००९७७-(०)६९-४६५०४२

ईमेल: nhrcpkr@nhrcnepal.org

मध्य-पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगंज

शान्तिनगर, नेपालगंज, बाँके, नेपाल

फोन: ००९७७-(०)८९-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स: ००९७७-(०)८९-५२६७०६

ईमेल: nhrcnpj@nhrcnepal.org

सुदूर-पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय, नेपालगंज

उत्तर बहाडी, रातोपुल, धनगढी, कैलाली

फोन: ००९७७-(०)९९-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स: ००९७७-(०)९९-५२५६२३

ईमेल: nhrcdhn@nhrcnepal.org

उप-क्षेत्रीय कार्यालयहरू

खोटक, दिक्तेल

फोन: ००९७७-३६-४२०२८४

ईमेल: nhrckht@nhrcnepal.org

जुम्ला, खलड्डा
फोन: ००९७७-८७-५२०२२२

रुपन्देही, बुटवल
पोष्ट बक्स: द३
फोन: ००९७७-(०) ७१-५४६९९१
ईमेल: nhrcbtl@nhrcnepal.org

महिला तथा बालबालिका बेचविखन / औसारपसारविरुद्ध राष्ट्रिय समाधिक्षकको कार्यालय
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल
फोन: ००९७७-१-५०९००९५
एक्सटेल्सन: १३८, १६४
फ्याक्स: ००९७७-१-५५४७९७४
ईमेल: nhrc@nhrcnepal.org
वेब साइट: <http://www.nhrcnepal.org>

एमनेष्टी इन्टरनेशनल नेपाल
एमनेष्टीमार्ग, बसन्तनगर, बालाजु, काठमाडौं, नेपाल
पी.ओ. बक्स: ९३५
फोन: ००९७७-१-४३६४७०६, ४३६५४३१
फ्याक्स: ००९७७-१-४३५४९८७
ईमेल: info@amnestynepal.org
वेब साइट: <http://www.amnestynepal.org>

संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल
प्रधान कार्यालय, काठमाडौं
म्युजियम रोड, छाउनी
जी.पी.ओ. बक्स: २४५५५, काठमाडौं
फोन: ००९७७-१-४२८०९६४, ४२८०३२६, ४२८०५४२
फ्याक्स: ००९७७-१-४६७०७९२, ४६७०७९३,
४६७१२५६ (सेक्युरिटी)
ईमेल: registry.np@ohchr.org
वेब साइट: <http://nepal.ohchr.org>

नेपाल रेडक्रस सोसाइटी
रेडक्रसमार्ग, कालीमाटी, काठमाडौं, नेपाल
पोष्ट बक्स नं.: २१७

फोन: ००९७७-१-४२७२७६९ (हिटड़)
फ्याक्स: ००९७७-१-४२७१९१५, ४२७३२८५
ईमेल: nrcs@nrcs.org, info@nrcs.org
वेब साइट: <http://www.nrcs.org>

इन्टरनेशनल सेन्टर फर ट्रान्जिसल जस्टिस
नेपाल कार्यालय
जी.पी.ओ. बक्स: द९७५, ड.पी.सी.: २१२५
भास्सीखेल, ललितपुर, नेपाल
फोन: ००९७७ ९८०३५४८४७३
फ्याक्स: ००९७७-१-४३५४९८७
वेब साइट: <http://www.ictj.org/en/where/region3/1684.html>

एड्शोकेसी फोरम, नेपाल केन्द्रीय कार्यालय
शान्तिनिकेतन मार्ग १४/१४, गैहीधारा, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ०१-४००४००७/८
फ्याक्स: ०१-४४२६६९८
ईमेल: info@advocacyforum.org.np
वेब साइट: <http://www.advocacyforum.org>

नेपाल बार एसोसियसन
रामशाहपथ, काठमाडौं
जि.पि.ओ. बक्स: ५५०२
फोन: ०१-४२५४६४७
फ्याक्स: ०१-४२५४६४७
ईमेल: neba@wlink.com.np
वेब साइट: <http://wwwnepalbar.org>

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
स्युचाटार, कलंकी, काठमाडौं, नेपाल
जि.पि.ओ. बक्स: २७२६, काठमाडौं, नेपाल
फोन: +९७७-१-४२७८७७०
फ्याक्स: +९७७-१-४२७०५५१
ईमेल: insec@insec.org.np
वेब साइट: <http://www.inseconline.org>

महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक), नेपाल
बालकुमारी, ललितपुर, नेपाल
पि.ओ. बक्स: १३२२२

फोन: +९७७-१-५००६३७३, ५००६३७४

इमेल: worec@wlink.com.np

वेब साइट: <http://www.worecnepal.org>

दलित सेवा संघ

खड्का गाउँ, कलंकी, काठमाडौं, नेपाल

पी.ओ. बक्स: १२०३१

फोन: ९७७-१-४२७९०९३

फ्र्याक्स: ९७७-१-४२७९०९३

मोबाइल: ९८५११०३१८७, ९८५१०९२२७, ९८४९७३१७६

इमेल: infodwo@dwo.org.np,

dwo@wlink.com.np

वेब साइट: <http://www.dwo.org.np>

ग्रातनापीडित सरोकार केन्द्र, नेपाल

७१ रेयुकाई मार्ग, वाँसबारी, काठमाडौं

पी.ओ. बक्स: ५८३९, काठमाडौं, नेपाल

फोन: ९७७-१-४३७३९००, ४३७३९०२, ४३७३४८६

फ्र्याक्स: ९७७-१-४३७३०२०

इमेल: cvict@cvict.org.np

वेब साइट: <http://www.cvict.org.np>

जनअधिकार संरक्षण मञ्च (पिपिआर) नेपाल

बानेश्वर, काठमाडौं, नेपाल

पी.ओ. बक्स: २४९२६

फोन: ९७७-१-६२२०८७४

इमेल: pprnepal@pprnepal.org.np

वेब साइट: <http://www.pprnepal.org.np>

शान्तिका लागि साभा अभियान (कोक्यापा)

अनाममार्ग (घर नं. १८), अनामनगर

पी.ओ. बक्स: १५१४२, के.पी.सी.: १०१०

फोन: ९७७-१-४२६५१४३, ४२६०४९८

फ्र्याक्स: ९७७-१-४२६०४९८

इमेल: info@cocap.org.np

वेब साइट: <http://www.cocap.org.np>

शान्ति तथा द्रुन्द अध्ययन केन्द्र

२१४ रोहिणीमार्ग, पुरानो बानेश्वर, काठमाडौं

पी.ओ. बक्स: ११३७४

फोन: ९७७-१-६२१८७७

इमेल: cscenter.nepal@gmail.com, cscenter@wlink.com.np

वेब साइट: <http://www.cscenter.org.np>

व्यात् ल्याण्डमाइन्स क्याम्पेन नेपाल

सीतापाइला, चक्रपथ, काठमाडौं, नेपाल

पी.ओ. बक्स: ५८४०

फोन: ९७७-१-४२७७४२८, ४२७८९९०

इमेल: ncbl@mail.com.np

वेब साइट: <http://nepal.icbl.org/>

सिविन-नेपाल

रविभवन, काठमाडौं, नेपाल

पी.ओ. बक्स: ४३७४

फोन: ९७७-१-४२८२२५५, ४२७८०६४

फ्र्याक्स: ९७७-१-४२७८०९६

इमेल: cwininfo@mos.com.np

वेब साइट: <http://www.cwin.org.np>

द्रुन्द व्यवस्थापन शान्ति तथा विकास प्रतिष्ठान

घर नं. ४२, नयाँ बस्ती मार्ग, बालुवाटार,

काठमाडौं, नेपाल

पी.ओ. बक्स: २७१२

फोन: ९७७-१-४४१०४६३, ०९६९९३२६६

फ्र्याक्स: ९७७-१-४२७८०९६

इमेल: icpd@ntc.net.np

वेब साइट: <http://icpdnepal.org>

समता फाउण्डेशन

(महिला नेपाल दलित अध्ययन केन्द्र)

ललितपुर, बागमती, नेपाल

जी.पी.ओ. बक्स: १९६१९

फोन: ९७७-१-५५२०८५१

फ्र्याक्स: ९७७-१-५५२०८५१

इमेल: info@samatafoundation.org

वेब साइट: <http://www.samatafoundation.org>

प्रयोगकर्ता का टिपोट

यस पुस्तकमा नेपालमा २०५२ देखि २०६३
सालसम्म भएको राजनैतिक दृष्टिका
दशजना पीडितहरूबारे पत्रकारहरूले
लेखेका वर्णनात्मक पाश्वचित्रहरू
संकलित छन् । यी पीडितहरूले नेपाली
समाजको एउटा अत्यन्तै बहिष्कृत
वर्गको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यस बाहेक,
सहारा र सहयोग खोजिरहेकाहरूका
लागि पीडितहरूको पुस्तिकास्वरूप
यस प्रकाशनमा तथ्यपरक र उपयोगी
सूचनाहरू समाविष्ट छन् ।